Вестник БГУ
БМУ Жарчысы

№3 (61)
2022

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ
доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
Г.М. МУРЗАХМЕДОВА
доктор филологических наук, профессор

ISSN 1694-8122 (печатная версия)
ISSN 1694-8130 (электронная версия)
DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТОГУЗАКОВ О.А. - доктор философских наук, профессор
АБДРАХМАНОВ Т.А. - доктор исторических наук, профессор
БОТОКАНОВА Г.Т. - доктор философских наук, доцент
ГУСЕЙНОВА И.А. - доктор филологических наук, профессор (Россия)
БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - доктор исторических наук, доцент
ЧЖАН НА - доктор филологических наук, профессор (КНР)
НАДЖИЕВА Ф.С. - доктор филологических наук, профессор (Азербайджан)
КОБЛАНДИН К.И. - доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

МАХМУДОВ Э.А. - кандидат экономических наук, доцент (Узбекистан)
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - доктор филологических наук, профессор
СЫДЫКОВ А.Н. - доктор филологических наук, профессор
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
АСАКЕЕВА Д.Ж. - доктор филологических наук, доцент
ДЫЛДАЕВ М.М. - доктор географических наук, доцент
МУСАЕВА Н.К. - кандидат психологических наук, доцент
КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук, доцент
КАДЫРКУЛОВА Ф.Д. - кандидат филологических наук, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук, доцент
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук, профессор
СЫРГАБАЕВ С.Б. - кандидат социологических наук, доцент
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук, доцент
САДЫРАЛИЕВА Г.Э. - кандидат филологических наук, доцент

Научный журнал основан
в 2003 г.
Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован в
Министерстве Юстиции КР
2 марта 2001 г.
Свидетельство
о регистрации
№ 504

Бишкекский
государственный
университет
им. К.Карасаева

Журнал входит
в систему РИНЦ с 2017 г.

Журнал входит в систему
DOI с 2019 г.

Адрес редакции:
722044. Кыргызстан, г. Бишкек, проспект Ч. Айтматова, 27. БГУ им. К. Карасаева
Тел.: (+996) 312 21-87-11, 21-89-61
Электронная почта: vestnik_bgu@mail.ru; vestnik@bhu.kg

БМУ Жарчысы
Вестник БГУ

№3 (61)
2022

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

Илимий журнал
2003-жылы негизделген
Жылына 4 жолу жарык көрөт

Журнал КРнын
Адилет министрлигинен
2001-жылы 2-мартта
каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү
№ 504

К.Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети

Журнал 2017-жылдан
РИНЦтын түзүмүнө кирди

Журнал 2019-жылдан
DOI түзүмүнө кирди

Башкы редактор
А.И. МУСАЕВ
филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары
Г.М. МУРЗАХМЕДОВА
филология илимдеринин доктору, профессор

ISSN 1694-8386 (басып чыгаруу)
ISSN 1694-8394 (электрондук версия)
DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

ТОГУЗАКОВ О.А. - философия илимдеринин доктору, профессор
АБДРАХМАНОВ Т.А. - тарых илимдеринин доктору, профессор
БОТОКАНОВА Г.Т. - философия илимдеринин доктору, доцент
ГУСЕЙНОВА И.А. - филология илимдеринин доктору, профессор (Россия)
БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - тарых илимдеринин доктору, доцент
ЧЖАН НА - филология илимдеринин доктору, профессор (КНР)
НАДЖИЕВА Ф.С. - филология илимдеринин доктору, профессор (Азербайджан)
КОБЛАНДИН К.И. - тарых илимдеринин доктору, профессор (Казахстан)

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

МАХМУДОВ Э.А. - экономика илимдеринин кандидаты, доцент (Узбекистан)
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - филология илимдеринин доктору, профессор
СЫДЫКОВ А.Н. - филология илимдеринин доктору, профессор
САВИН В.Е. - экономикалык илимдеринин доктору, профессор
АСАКЕЕВА Д.Ж. - филология илимдеринин доктору, доцент
ДЫЛДАЕВ М.М. - география илимдеринин доктору, доцент
МУСАЕВА Н.К. - психология илимдеринин кандидаты, доцент
КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты, доцент
КАДЫРКУЛОВА Ф.Д. - филология илимдеринин кандидаты, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты, доцент
АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты, профессор
СЫРГАБАЕВ С.Б. - социология илимдеринин кандидаты, доцент
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты, доцент
САДЫРАЛИЕВА Г.Э. - филология илимдеринин кандидаты, доцент

Редакциянын дареги:
722044. Кыргызстан, Бишкек шаары, Ч. Айтматов проспектиси, 27, К.Карасаев атындагы БМУ
Тел.: (+996) 312 21-87-11, 21-89-61.
Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru; vestnik@bhu.kg

УДК: 394

Председатель Ассоциации
высших учебных заведений КР,
ректор БГУ им. К.Карасаева,
профессор А. Мусаев

Сила храбреца - крепче крепости!

(Ж.Боконбаев)

В эти трагические дни мы вместе скорбим с нашей Родиной… Лучшие сыны кыргызской земли отдали свои жизни за сохранение суверенитета и территориальной целостности Отчизны, отражая агрессивное и масштабное военное вторжение Республики Таджикистан. Они настоящие герои! Их подвиги навсегда останутся в памяти кыргызского народа.

Вторжение на суверенную территорию Кыргызстана еще раз показало всему миру сплоченность, единство, высокий уровень гражданственности и гражданской идентичности кыргызстанцев. Молниеносная мобилизация и самоорганизация рядовых граждан для оказания гуманитарной помощи пострадавшим с первых часов вооруженного акта агрессии в Баткенской области – является ярким примером этому. Народная помощь и поддержка государству в этот трудный период оказывается и по сей день кыргызстанцами не только на Родине, но и по всему миру. Таким образом, наш народ в очередной раз продемонстрировал те глубинные качества, которые испокон веков служили стержнем сохранения и приумножения тысячелетней кыргызской государственности. Сила храбрецов, наших героев, сплоченность нации – крепче любой крепости!

Гибридный характер современных вооруженных конфликтов породил много рисков в обеспечении безопасности государства в самом широком смысле. В эти дни одновременно со вторжением велась и активная информационная атака, вбросы по социальным сетям и мессенджерам. Наши активисты, журналисты, блогеры и просто неравнодушные граждане всячески оказывали поддержку на информационном «фронте», способствуя блокировке сотни аккаунтов противника, распространяющие фейковые новости. Организовывали народные информационные штабы, старались быстро переводить оперативные сообщения из мест на различные языки мира и распространять их, тем самым помогая объективному и правдивому освещению кровавых баткенских событий в мировых информационных ресурсах. Безусловно, это все стало возможным благодаря развитому в нашем государстве независимым массмедиа, свободе слова и высокому уровню демократизации общества. Вся система государственных органов в эти дни также работала и работает в напряженном круглосуточном режиме, а университеты отправляют своих специалистов для оказания психологической помощи перемещенным и пострадавшим мирным жителям Баткена.

Навязанный нам извне гибридный вооруженный конфликт показал нам правильность демократического курса нашей страны, а также необходимость дальнейшего развития медиаграмотности населения в целом. Мы все наблюдали, как часть населения поддавалась провокационной, неправдивой (фейковой) информации, быстро распространяемой через социальные сети, мессенджеры и многочисленные интернет ресурсы. Это все, в свою очередь, отрицательно сказывается на обеспечении национальной информационной безопасности в республике.

В условиях тектонических изменений в глобальном мире, неопределенности и рисков особое значение приобретает способность не только анализировать, но и прогнозировать будущее процессов, происходящих в различных сферах жизнедеятельности государства, региона и мира. В этом плане у нас ощущается необходимость дальнейшего развития потенциала государственных «мозговых центров», которые могут готовить научную основу для принятия превентивных решений. Помимо уже сложившихся и действующих структур, использование интеллектуального ресурса университетов в этих целях сегодня является целесообразным. На базе соответствующих университетов нужно создавать «мозговые центры» (научно-исследовательские, аналитические и прогностические узлы) с привлечением ученых, аналитиков и исследователей, а также активно вовлекать их в процесс ситуационного анализа и подготовки научно-обоснованных государственных решений.

Укрепление и наращивание интеллектуального потенциала нашей страны, помимо экономической и военно-политической составляющей, сегодня является важнейшей государственной задачей. И вся система высшего профессионального образования, и университетское сообщество ученых должны вносить свой посильный вклад в обеспечение его устойчивого развития и укрепления государственности.

I. ОБЩЕСТВЕННО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

УДК: 821.512.154
DOI 10.35254/bhu/2022.61.4

Мусаев А.И.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

Т. КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНЫН ПОЭТИКАСЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада белгилүү жазуучу Төлөгөн Касымбековдун кыргыз адабиятындагы алгачкы тарыхый романы “Сынган кылыч” чыгармасынын поэтикасы талдоого алынат. Ошону менен бирге романдын сюжеттик өзөгүн түзгөн Кокон хандыгындагы карама-каршылыктар жана төңкөрүштөр, кокондуктардын эзүүсүндө калган карапайым кыргыз элинин оор турмушу жана алардын эркиндикке жетүү кыялынын жазуучу тарабынан ынанымдуу жана көркөм сүрөттөлүшүнө өзгөчө көңүл бурулат. Макалада көркөм деталь сыяктуу тексттин маанилүү компоненти, ошондой эле жазуучунун мүнөздүк деталдарды жарата билген чеберчилиги да изилдөөгө алынат. Кокон хандыгынын мезгилиндеги тарыхый окуялардын көркөм чагылдырылышы менен инсандын жана элдин тарыхтагы ордун көрсөтүүгө мүмкүндүк берет, ал эми документалдык жана автордук чыгармачылыктын диалектикалык өз ара байланышы романдын реалдуулугун күчөтөт деген жыйынтык чыгарылат.

Түйүндүү сөздөр: *поэтика, тарых, компонент, текст, Кокон хандыгы, көркөм деталь, кыргыз адабияты.*

Мусаев А.И.,
Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева

ПОЭТИКА РОМАНА Т. КАСЫМБЕКОВА “СЛОМАННЫЙ МЕЧ”

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема поэтики первого в кыргызской литературе исторического романа известного писателя Толегена Касымбекова “Сломанный меч”. Особое внимание уделено описанию средств художественной выразительности, посредством которых автору романа удалось наиболее полно и убедительно показать время дворцовых интриг и переворотов в Кокандском ханстве; тяжелую жизнь простого кыргызского народа под игом кокандцев и его мечту о обретении свободы. В статье исследуется такой существенный компонент текста, как художественная деталь, а также мастерство писателя, умеющего создавать характерные детали. Автором статьи делается вывод о том, что художественное изображение исторических событий того периода дает возможность показать роль личности и народа в истории, а диалектическое взаимодействия документальности и авторского вымысла только усиливают реалистичность романа.

Ключевые слова: *поэтика, исторический, компонент, текст, Кокандское ханство, художественная деталь, кыргызская литература.*

Musaev A.I.
Bishkek state university
after K. Karasaev

POETICS OF T. KASYMBEKOV'S NOVEL "THE BROKEN SWORD"

Abstract

This article deals with the problem of the poetics of the first historical novel in Kyrgyz literature by the Tolegen Kasymbekov “The Broken Sword”. Particular attention is paid to the description of the means

of artistic expression, through which the author of the novel managed to most fully and convincingly show the time of palace intrigues and coups in the Kokand Khanate; the hard life of the simple Kyrgyz people under the yoke of the Kokand people. The article explores such an essential component of the text as an artistic detail, as well as the skill of a writer who knows how to create characteristic details.

Key words: *poetics, historical, component, text, Kokand Khanate, artistic detail, Kyrgyz literature.*

Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романы изилдөөгө алган турмуштук материалы, көтөргөн проблемалары, идеялык концепциясы жагынан эле эмес көркөм - эстетикалык касиет - сапаттары жагынан да кызыгууну туудурбай койбойт.

Алды менен бул чыгарма ички полемикага эгедер экендигин белгилөө абзел. Ал полемика 19 - кылымдагы биздин элдин турмушун, Россия менен кыргыздардын алгачкы алака-катыштарын жасалма жасап-түзөп, жымсалдап, бир беткей, бир түстө сүрөттөгөндөргө каршы багытталган. Жазуучу тарыхый чындыкка ылайык, историзм принцибин бекем тутунуу, илимий фактыларга, колдо бар хроникалык-документалдык материалдарга негизденүү менен бул мезгилдик тилкебиздеги турмушубузду бүтүндөй ички татаалдыктары, карама -каршылыктары менен аеосуз, катаал реализмдин нугунда сүрөттөйт. Жөн гана сүрөттөө менен чектелбейт, изилдейт, ой жүгүртөт, өз баасын, көз карашын, тарыхый объективдүү дүйнөнүн көркөм интерпретациясын берет. Турмуш чындыгын көркөм чындыкка айлантууда сүрөттөөнүн объективдүү-концептуалдык, объективдүү – документалдык принциптерин колдонот [1].

Элдин өнүгүш жолундагы чоң - чоң уруттуу өнүгүш тенденциялар, мерчемдүү окуялар жана бурулуш учурлар гана тарыхтын «эсинде» сакталып калып, ал эми күнүмдүк, “майда-барат” жагдайлары мезгилдин кучагына кирип, сиңип кетээри белгилүү. Жазуучу өткөн кылымдагы кыргыздардын коомдук - саясий, социалдык - психологиялык ал - абалын, тагдырын аныктай турган чечүүчү кыймыл - аракеттерин чагылдырууда ошол “майда –бараттарды” кошо берет, тарыхый турмуштун жандуу, элестүү сүрөтүн тартат.

Романдагы сүрөттөөнүн негизги объектиси мезгил. Бирок ал объект гана эмес, субъект дагы. Автор мезгилдин көркөм образын жаратат, кыйла татаал психологиясын иликтейт. Ошол эле учурда ал композициянын элементи, сүрөттөөнүн каражаттарынын бири катары кызмат кылат.

Окурмандын көз алдынан ар кыл социалдык катмарлардын өкүлдөрүнүн тагдырлары, ордодогу бийлик үчүн айыгышкан кармаштар, купуя жана ачык күрөштөр, Сарыбай, Кулкиши, Теңирберди өңдөгөн карапайым, көптүн бири болгон жай адамдардын күндөлүк тиричилиги, Айзаада, Эшимдердин баштарынан кечирген драмалары, стилистикасы, тактыгы, жалаң фактыларга гана таянгандыгы жагынан кээде илимий эмгек менен чектешип кеткен хроникалык материалдар, социалдык - психологиялык жүк көтөрүп турган пейзаждык сүрөттөөлөр, көптөгөн лирикалык, публицистикалык чегинүүлөр ж.б. чубап өтөт. Мындай мол жана ар кыл маанайдагы материалды бириктирүү, монтаждоо, бир бүтүн жандуу эстетикалык организмге жеткирүү оңойлукка турбайт. Көркөмдүүлүктүн негизги критерийлеринин бири - биримдүүлүк эмеспи. Мунсуз көркөм чыгарманын структурасы борпой болуп, ыдырап, ажырым-ажырым болуп калышы мүмкүн. Буларды бир түйүнгө баш коштуруп, бир бүтүн чыгарма жаратууда негизги кызмат, аны баштан аяк аралап өткөн бир каарман же бир үй бүлөнүн таржымасы ж.б. эмес, алды менен автордук концепцияга, идеяга таандык.

Сүрөттөөгө алынган материалдын мүнөзү чыгарманын сюжеттик-композициялык бөтөнчөлүгүн да аныктайт. Анын композициясын салттуу болгон тепкичтүү /ступенчатый/, айлампа /кольцевой/, удаа өнүккөн / параллельный/ типтеринин бирине толугу менен ыйгаруу кыйын. Анткени, романда булардын бардыгынын элементтери ар кыл формада, ар кыл эстетикалык карымкатышта кездешет.

Көп пландуу, көп катмарлуу, “Сынган кылычта” мезгилдик чен-өлчөмдөр менен алганда окуялар кеңдикти көздөй да, тереңдикти көздөй да өнүгүп, бир илгерилеп, бир кетенчиктеп, болгондо да бир нече кылымга артка кайрылып, кайрадан сүрөттөлүп жаткан учурду кууп жетип, бир учурда параллель көрсөтүлүп, салаа - салаа боюнча өнүп - өрчүп, ошентсе да барып-келип, негизгиси, тарыхтын арымы менен адымдаш, үзөңгүлөш чагылдырылып отурат. Мунун баары чыгарманын мезгилдик жана мейкиндик чектерин кыйла кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бу таризде бөтөнчө орун ретроспекцияларга, тарыхый экскурстарга, каармандардын эске түшүрүүлөрү, ой - жүгүртүүлөрү ж.б. таандык.

Чыгарма башталганда эле сүрөттөөнүн хронологиялык принциптери бузулуп, окуянын кайнап, оргуштап турган учуру, чок ортосу – 1865-жылдагы генерал Черняев баштаган орус аскерлери менен Алымкул аталык жетектеген Кокондуктардын ортосундагы кандуу кагылыш чагылдырылат. Мына ушул чакан баталдык сценанын ички микродүйнөсүндө эле Т.Касымбековдун поэтикасынын бөтөнчөлүктөрү, кесиптик маданияты, чеберчилиги астейдил көрүнө баштайт. Кан майдан, андагы кызыл кыргынга аралашкан адамдар бир гана, кандайдыр бир кыймылсыз чекиттен гана көрсөтүлбөйт, байкоо жүргүзүүнүн ыңгайы дайыма динамикада, дайыма ийкем. Ар кыл ракурстар, ар кыл пландар пайдаланылат. “Генерал Черняев боз чаңдуу дөңдө жалгыз көздүү дүрбү салып турду. Бет алдындагы түз талаа гана эмес, те алда кайда кararган чоочун Ташкен дубалы, мунарыктын алдында жаткан даректуу кыштактар, сай бойлорундагы күдүрөйгөн камыштар, андар бери канаттуу чегирткедей жайнап, акырын жылып келаткан көп аскер даана жатты. Кылка-кылка атчандар. Арты көрүнбөй ийрилип, чубалган жөөлөр. Боз чаң ар жерден биртелеп түтөп, кайра жерге сүйрөлүп, суйдан сарала чөптөргө, жалгыз аяк көк жантактарга самсып төгүлөт. Алыстан ат кишенейт. Адамдын жаңжуну кулакка илешет. Кокондуктар мынчалык камдуу келерин генерал күткөн эмес” [2]. Көрүнүп тургандай, Кокон аскеринин жалпы көрүнүшү генерал Черняевдин көзү менен көрүлүп, байкоо жүргүзүүнүн ыңгайы анын образынын тулкусуна сиңирилет. Мындан соң Черняевге бул көрүнүштөр кандайча таасир калтырганы автордук психологиялык талдоо, каармандын речи, ички туйгулары, ички монологу аркылуу берилет. Бир эле көрүнүшкө түрдүү өнүттөн байкоо жүргүзүү, сүрөттөө, баа берүү ыкмасы Т.Касымбековдун поэтикасында кеңири кездешет. Ал эми жазуучу тандап алган объективдүү, автордук баяндоо чыгарманын көркөм мейкиндигинде ээн эркин жылып жүрүүгө, улам бир каарманды, окуяны сүрөттөөдөн экинчи бир каарманды, окуяны сүрөттөөгө табигый түрдө жеңил өтүүгө, аларды сырттан, ичкертен, алыстан, жакындан ж.б. чагылдырууга мүмкүнчүлүк

ачат.

“Ушул учурда Кокондуктардын аскер башчысы да мерчемдүү өнүткө келген. Ак-боз аргымактын тизгинин жыя тутуп, сары талаанын туш-тарабына, боз чаптуу майда адырларга, өңүт тандап, бөлүнүп кетип жатышкан кошун кыйрына назар таштады” [3]. Бул айтылуу Алымкул датка. Согуш өнөрүн мыкты билген, бул кармаштын жоопкерчилигин толугу менен өз мойнуна алып, ошондон улам далай санаа чегип, жан дүйнөсү дүрбөлөңгө түшүп, азаптанып турган адам. Булар анын “көздөрү канталап, иреңи кубарып, бырышы көбөйүп, уйкудан жүдөгөн” өңдүү учкай берилген психологиялык портретинен деле сезилип турат.

Окуялар салгылашка аралашкандардын арасынан буларга тиешеси жок, сырттан байкоочунун позициясынан да сүрөттөлүп отурат. Кокондуктар согуштун толгомо ыкмасын чебер колдонуп, душманын эки капталдан ороп, ок жеткидей аралыкты шамалдай кесип өтүп, кылычташууга, көптүккө салып, бир ууч орус аскерин тебелеп кетүүгө жакындап, жеңиш үмүтү бүлбүлдөп көрүнө баштаганда аталык киши колдуу болду. “Жанындагы нөкөрлөрүнөн кымкуутта аскербашы ажырай түшкөн эле. Бир гана удайчы ээрчип жүрдү... Аты да кара, өзүнүн иреңи да кара, түнөрүңкү, суз муздак болучу... Анын агы көрүнбөгөн жылтыр көздөрү диртилдеп аскербашынын далысынан өтө баштады... Кара атынын далысына өзүнүн кара денесин жашыра берип, атынын кара жалынан мылтыктын учун ашыра сунду... Көз ирмемде мылтык үнү тып этти” [3]. Салттуу кара деген түс, деталь мында символикалык даражага көтөрүлөт. Баары кара, ою да, ниети да, иши да, ошого жараша өңү да, аты да кара, а тургай, анын көздөрүнүн агы да көрүнбөйт. Бул символикалык деталь Т. Касымбеков тарабынан түрдүү маанайда, сюжеттик кырдаалда, ар түрдүү формада кыйла эле пайдаланылат. Кийинки бөлүмдөрдө бечара Мадылдан хан салыгы катары беш сары таман атты доолап, далай кордук көрсөтүп кеткен киши да кайра-кайра “кара атчан” деп гана мүнөздөлөт. Ага карата автордук мамилени ушундан эле баамдоого болот, каарманды жазуучу бул эпизоддо таптакыр атынан атабайт, атагысы келбейт. Бул милдетти экинчи каарманга жүктөп салат. Мадылдын “ Э... келиңиз... хантагасы келиңиз...”деген сөзүнөн кийин гана бул Домбу экенин баамдайбыз. “Келкел” романында да мындай терең маани камтылган деталдарды, штрихтерди кыйла эле кезиктирүүгө болот.

Ошентип, туусунан, акылман кол башчысынан айрылуу Кокондуктардын колу үчүн жалындап, улам күчөп бара жаткан өрткө суу сепкендей эле болду. Сүрөткер мына ушундай шартка кириптер болгон көпчүлүктүн, массанын психологиясын, эмоционалдык - экспрессивдик абалында ишенимдүү тартат. “Баары көрүштү. Жабыла чаап, акбозду кармашты. Ошол замат аларды түкшүмөл ойлор бийлеп, бирин-бири алдыртан тиктешип, бири-биринен коркушуп, шектенип, томсоруп туруп калышты... Чуу көтөрүп кайра токтошту. Эмне кылаарын билишпей баары шылкыйып туруп калышты. Кай бирөөлөр шыпшынды. Кай бирөөлөрдүн бул топтон канткенде суурулуп чыгып кетишин камына түшө эриндери ортозаар кымтылып, көздөрү ойноду» [3]. Сүрөттөлгөн окуялардын маанайына жараша бул эпизоддогу баяндоонун ыргагы шар, ыкчам, темпераменттүү. Анткени турмуштук кырдаал ички динамикалык күчкө ээ болуп турса, инерттүү, жансыз тил менен сүрөттөөгө, же сюжеттик окуя трагедиялуу, драмалуу тенденцияны камтып турса ал жөнүндө бейкапар, кайдыгер тил менен сөз кылууга таптакыр жарабайт. Мындайда дароо чыгарманын эстетикалык гармониясы бузулат. Жогоркудай шакардай кайнап, оргуштаган окуялардан соң, экинчи эпизоддо бул көрүнүштөргө контрасттык мүнөздөгү бейкут, жай турмуш сүрөттөлөт. Баяндоонун ыргагы да ошого ылайыкташат. “Чоң ак - сары көпөлөктөр бейкут учушуп... серүүн абада кылактап жүрүшөт. Ойноп жүрүшкөн чымчыктардын тилинен башка эчтеке магдыроосун ойготпой, аба тыптынч” [3]. Ушуга байланыштуу Теңирберди карыянын кыймылын да “жай”. “акырын”, “шашылбай” деген эпитеттер коштоп, бир жер де Кан күйгөн алаамат согуш болуп жатса да, турмуш мезгил өз табигый мыйзамы, нугу менен жайбаракат өтүп жатканын туюнтат. Мындан соң Абил бий, Бекназар баштаган тоолуктар Алымкул аталыктан айрылгандан соң эрегишүүнү токтотуп, өз айылдарына кайтып келиши, Абил менен Бекназардын ортосундагы купуя тирешүү, мамлекет кызыкчылыгы, эл биримдиги деген жалган шылтоо менен көпчүлүктү орустарга каршы шыкактап, күрөшкө көтөрүүгө аракет кылган Абдрахман абтабачыга байланыштуу ж.б. окуялар, негизинен, бир мезгилдик тилкеде өз ирети менен берилет. Экинчи бөлүмдө автор өткөнгө тарыхый экскурс жасап, сүрөттөлгөн окуялардан ал канча мурунку, тээ 1842-жылдын жай айынан баштап, “Ээн жайытта оттоп жүргөн мал сыяктуу бейгам”, өзүнүн түпкү теги тууралуу таптакыр кабарсыз болуп, Ажыбай датканын эшигинде баш паана кылып жүргөн Шералинин кыргыз уруктарынын жардамы менен хан көтөрүлүшүн, Нүзүп аталык, Мусулманкулдардын трагедиялуу тагдырларын ж.б. 1865-жылга, башкача айтканда, чыгарманын биринчи беттериндеги эпизодго чейин баяндайт. Демек, бул эки бөлүмдүн окуяларынын өнүгүүсү кайсы бир деңгээлде айлампа композицияны эске салат. Мезгил сызыгы имерилип келип, кайрадан түзөлөт. Мезгил демекчи, сүрөткер ар бир окуянын качан өтүп жатканын, адатта, эпизоддордун башында так, данаа белгилеп жүрүп олтурат. “Ошол 1845-жылдын жазында Мусулманкул миңбашы ордодо жокто Исфара вилаетинин беги Сатыбалды датка капысынан ордону басып, Шерали ханды өлтүрүп, Алим хандын Ибрагим бектен кийинки уулу Мурад бекти хан деп жарыялап жиберди. Мурад бек он бир гана күн таажы кийди. Мусулманкул аскер күчүнө салып, Мурад бектин биртике колун бытчыт кылып ордого кайра кирип, Шерали хандын он төрт жашар баласы Кудаяр бекти хан көтөрдү” [3] Тарыхый өнүгүштүн уруттуу учурларын, ички механизмин мүмкүн болушунча толугураак камтуу, мезгилдин коомдук-саясий фонун, жалпы контурларын тартуу үчүн сүрөткер мына ушундай хроникаларга да кайрылууга мажбур болот. Автор окуялардын өнүгүшүн өзүнүн табигый жолуна коюп, анын жүрүшүнө зордук-зомбулук кылбай, ачыктан - ачык аралашпай, мүмкүн болушунча объективдүү болууга аракет кылганы менен анын образы романдын бүтүндөй тулкусунан, ал эле эмес, майда - барат деталдарынан да сезилип турат. Ал эми өзүнүн субъективдүү көз караштарын, мамилелерин, баасын публицистикалык жана лирикалык чегинүүлөрдө түздөн-түз берет.

Ушул эле бөлүмдө ретроспективдүү сүрөттөөнүн алкагындагы ретроспекцияларды да көрөбүз. Алар чыгарманын мезгилдик жана географиялык кулачын андан ары кеңейтет. Маселен, Ажыбай датканын кыргыз уруктарынын билермандарына, алды менен Шералиге, Амир Темир Көрөгөндүн урпактары, Кокон ордосунун таржымалы жөнүндөгү куруп берген баяны психологиялуулукка, окуялуулукка караганда көбүнчө информативдүүлүк маанайга ээ. Ал эми он миңден ашуун колу менен Коконду камап коюп, түнкү отту тиктеп отурган Нүзүп аталыктын өзү, баскан жолу жөнүндөгү эскерүүлөрү анын мүнөзүнүн калыптанышы, экспозициясы катары кызмат аткарып, кийинки кыймыл-аракетинин ишенимдүүлүгүн арттырат. Формалдуу түрдө бул эскерүүлөр Нүзүпкө тиешелүү болгону менен иш жүзүндө алар үчүнчү жактан эле баяндалат. “Нүзүп ата мээримин көрбөдү. Эсенбай

бий анын энесин салынды кылып таштап, энеси экөбү айылдын четинде боз төбөл үйдө эптеп, түтүн булатып, карыптын оокаты менен жан сакташчу. Нүзүп кичинекейинде таз болуп кетип, төбөсү жылтырап, чачы жок болуп айыкты...” [3] Мындай стиль каармандын өзүнө эмес, аукториалдык баяндоого тиешелүү экендиги көрүнүп турат. Мында эпизоддор ушунчалык деталдаштырылып, жандуу, элестүү берилип, этиш сөздөр өткөн чакта эле эмес, учур чакта да пайдаланылгандыктан окурман менен окуялардын ортосундагы эпикалык дистанция анча сезилбей, сүрөттөлгөндөрдүн эмоционалдык сапаты артып, алар тээ мурун эмес, куду эле бүгүн, азыр көз алдыбызда өтүп жаткандай таасир калтырат. Бул бөлүм абдан сыйымдуу, курч, кызыктуу материалдарга жыш. Ушуга жараша мезгилдин арымы абдан тез болуп, окуялар бирин-бири бат-бат алмаштырып турат. Үчүнчү бөлүмдө негизинен окуялар биринчи бөлүмдүн аягындагы мезгилдин үзүлгөн жеринен кайрадан уланат. Муну автордун “Темир шейит болгон жылы Болот тогузда эле. Ана ыйлуу, муңдуу үч жыл өттү” деген учкай эскерүүсүнөн эле билебиз. Сарыбай, Айзааданын тагдыры, Домбунун кунун кубалоо, ордонун ачыктан-ачык зомбулугу ж.б. белгилүү бир тартип менен чагылдырылып отурат да, кыскача ретроспективдүү баяндоодо Темир менен Айзааданын алгачкы махабаты, баш кошуусу берилет.

Чыгарманын идеялык - эстетикалык тулкусунда негизги орундардын бирин ээлеген Исхактын образына кийинки бөлүмдөрдө гана кездешебиз. Миң тукумунун түгөнгүс чырынан көңүлү калып, ордонун күндөн-күнгө күчөп бара жаткан кысымына чыдай албаган эл Исхакты туу кылып, көтөрүлдү. Элет менен ордонун ортосунда дайыма ортомчу, данакер боло жүргөн, ооз жүзүндө мамлекет кызыкчылыгын, биримдигин көздөгөн киши болуп, а иш жүзүндө, бийлик башындагыларга жагынуу, алынууну көксөгөн айлакер Абил бийдин колдоосу менен Абдырахман абтабачы зөөкүр Наум пансатты курмандыкка чала коюп, Шер датка баштаган элеттин билермандарынын көңүлүн таап, көтөрүлүшчүлөрдүн ыркын кетирди. “Э, атасы башка менен коен уулаба деген ушубу?! Сызга отургузуп кетишеби? Исхак санаага чөктү. Жигит оюну, саркерлердин кылчаңдоосуз колдоосу, ишениими анын сынган көңүлүн жубата албады. Канткен менен, бийлердин ордо кишиси менен урук башчыларынын тил табышып кетиши арттан келип төбөгө чапкандай, күтүлбөгөн сокку болду. Эрегиш толкуну басылган көлдөй дароо дымый түштү” [3]. Дароо эле эрегиштин ташкындап, күчөп турган учуру сүрөттөлгөндүктөн, окурмандын көкүрөгүндө “бул эрегиш кайдан келип чыкты, анын башындагы Исхак ким, элдин колдоосуна кантип жетти?” деген өңдүү табышмактуу соболдор улам туула бериши түшүнүктүү. Каарман жогоркудай жалгызсырап, санаа тартып, көңүлү сынып турган чакта автор бул табигый суроолорго жооп берүү үчүн окуяларды дал ушул жерде токтото туруп, артка чегинип, Исхактын чоо - жайын баяндайт. Эшим менен Айзааданын тагды рлары да ушундай таризде сүрөттөлөт.

Адабияттар

1. Мусаев И. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын поэтикасы – [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://akipress.kg (дата обращения: 15.10.2022).

2. Касымбеков Т. Сынган кылыч – аудио китеп [Электронный ресурс] . Режим доступа: https://sputnik.kg › syngan-ky... (дата обращения: 18.10.2022)

3. Сынган кылыч – Bizdin.kg [Электронный ресурс] Режим доступа: ttps://new.bizdin.kg › books › syngan-kylych (дата обращения: 21.10.2022)

ПЕДАГОГИКА

УДК 37.018
DOI 10.35254/bhu/2022.61.8

Нурдинова К.Х,
Джанибекова В.Б.,
ОшГУ

ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЕ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИЛИ УГРОЗЫ?

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы дистанционного онлайн-обучения в вузах Кыргызстана в условиях пандемии коронавируса, указываются его особенности. На примере анализа степени удовлетворенности студентов международного факультета ОшГУ онлайн-обучением указываются плюсы и минусы данного формата обучения. Анкетирование 390 студентов показало наличие целого ряда проблем в организации онлайн-обучения. Как показал анализ ответов, только 25% опрошенных ответили, что их удовлетворяет онлайн-обучение. Вместе с тем 75% студентов выразили неудовлетворенность этой формой обучения и назвали ряд недостатков. Все указанные проблемы ставят вопросы о том, не является ли онлайн-обучение угрозой для обучающейся молодежи, дает ли оно требуемый госстандартами образования и реальной практикой уровень знаний, умений и навыков? Особое внимание в статье уделяется механизмам решения проблем онлайн-обучения с целью использования его уникальных возможностей в развитии образования. Материалы статьи были апробированы на международной конференции «Образовательные стратегии и инновации в эпоху цифровизации», которая проходила 5-6 октября 2022г. в Американском университете Центральной Азии.

Ключевые слова: *образование, дистанционное обучение, онлайн-обучение, преподаватели, студенты, информационно-коммуникационные технологии, новые возможности, угрозы, механизмы решения.*

Нурдинова К.Х,
Джанибекова В.Б.,
ОшГУ

ОНЛАЙН-ОКУТУУ: ЖАҢЫ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРБҮ ЖЕ КОРКУНУЧТАРБЫ?

Кыскача мазмуну

Макалада Кыргызстандагы вуздарда коронавирус пандемия шартындагы дистанттык онлайн окутуунун өзгөчөлүктөрүнө жана проблемаларына анализ жасалган. ОшМУнун эл аралык мамилелер факультетинин студенттеринин канааттангандыгына анализ жасоонун мисалында онлайн окутуунун жана берилген форматтын оң, терс жактары көрсөтүлөт. 390 студентти анкетирлөөдө онлайн – окутууну уюштуруудагы бир нече көйгөйлөрдү алып чыкты. Жоопторду анализдөөдө суралган студенттердин 25% канааттандыраарлык деп жооп беришкен. Ошону менен бирге 76% суралган студенттер канааттандыраарлык эмес экендигин билдирип жана бул форматтын кемчиликтерин белгилешкен. Көрсөтүлгөн көйгөйлөр онлайн – окутуу билим алып жаткан жаштарга коркунуч болобу жана билим берүүнүн госстандартынын талаптарына жооп берген билим деңгээлинин реалдуу практикасын жана көндүмдөрүн калыптандыра алабы деген суроолорду жаратат. Макалада онлайн – окутуунун уникалдык мүмкүнчүлүктөрүн билим берүүнү өнүктүрүүдө колдонуу максатында анын көйгөйлөрүн чечүү механизмдерине өзгөчө көңүл бурулган. Макаланын материалдары 2022-жылдын 5-6- октябрда Борбордук Азия Америкалык университетинде өткөн "Цифровизация эпохасындагы билим берүү стратегиялары жана инновациялары" деген конференцияда апробацияланды.

Түйүндүү сөздөр: *билим берүү, дистанттык окутуу, онлайн-окутуу, окутуучулар, студенттер, информациялык-коммуникациялык технологиялар, жаңы мүмкүнчүлүктөр, коркунучтар, чечүү механизмдер.*

Nurdinova K.H.,
Dzhanibekova V.B.,
Osh State University

ONLINE LEARNING: NEW OPPORTUNITIES OR THREATS?

Abstract

The article examines the problems of online distance learning at universities in Kyrgyzstan in the context of the pandemic coronavirus, indicates its features. Here is the example of the analysis of the students satisfaction of the International Faculty of Osh State University with online learning, the pros and cons of this format of learning are indicated. Questioning of 390 students showed a number of problems in the organization of online learning. As shown by analysis of responses, only 25% of respondents answered that they were satisfied with online learning. At the same time, 75% of students expressed dissatisfaction with this form of learning and named a number of disadvantages. All of these problems raise questions about whether online learning is not a threat to the learning youth, whether it gives the level of knowledge, skills and abilities required by state educational standards and real practice? Particular attention in the article is paid to the mechanisms of solving the problems of online learning in order to use its unique opportunities in the development of education. The materials of the article were tested at the international conference «Educational Strategies and Innovations in the Age of Digitalization» held on October 5-6, 2022 in the American University of Central Asia.

Keywords: *education, distance learning, online learning, teachers, students, problems, information and communication technologies, new opportunities, threats, solution mechanisms*

Ключевые положения статьи были презентованы на международной конференции «Образовательные стратегии и инновации в эпоху цифровизации», прошедшей в г.Бишкек 5-6 октября 2022г. Конференция организована в рамках реализации проекта «Дистанционное обучение для улучшения качества и доступа к образованию в Кыргызстане, Монголии и Таджикистане», реализуемого общественным фондом «Таалим-Форум» (Кыргызстан) в консорциуме с общественными организациями «Анахита» (Таджикистан) и Nomadic Nature Conservation (Монголия) при поддержке Центра Исследований Международного развития (IDRC, Канада).

Реалии сегодняшней жизни сделали актуальными и выдвинули на повестку дня вопросы дистанционного обучения. Пандемия коронавируса внесла в нашу жизнь кардинальные изменения и одно из изменений коснулось и сферы образования - началась волна онлайн-обучения. Как и во многих странах мира в Кыргызстане среднее и высшее образование перешли на онлайн-обучение с апреля 2020 года.

Сегодня в Кыргызстане понятие «онлайн-обучение» используется как синоним термина «дистанционное обучение (на расстоянии)», или «удаленное». Однако, если дистанционное обучение происходит на расстоянии, то онлайн-обучение предполагает прямую связь преподавателя со студентами в заранее определенное время, в которое проводятся лекции и практические занятия, осуществляется обратная связь. Дистанционное онлайн-обучение предполагает непрерывную взаимосвязь студента с преподавателем посредством компьютера или гаджетов через интернет.

Как известно, дистанционное обучение - явление для сферы образования не новое. В последние годы заочное обучение в сфере высшего образования стало дистанционным. По вопросу эффективности дистанционного обучения в научных кругах идут активные споры, ведутся исследования, в ходе которых эта форма обучения оценивается весьма неоднозначно. Ряд исследователей отмечают его преимущества и плюсы, другие акцентируют внимание на его минусах и неэффективности.

Многие исследователи к «плюсам» дистанционного обучения относят следующие моменты [1, с.57]:

1) студент может получать образование без отрыва от трудовой деятельности;

2) студенты имеют возможность не выезжать в учебное заведение и это особенно удобно это для тех, кто живет на периферии с точки зрения сокращения финансовых расходов, наличия возможности получения диплома зарубежных или столичных вузов;

3) дистанционное обучение дает возможность получить образование лицам, которые в силу инвалидности не могут посещать учебное заведение;

4) дистанционное обучение удобно для людей, имеющих желание и способности к самообразованию, и открывает для них возможность получить высшее образование;

5) студенты имеют возможность выбирать время и место для работы с учебным материалом, определять в соответствии со спецификой своего мышления темпы освоения учебного материала;

6) у обучающихся формируются более осознанное отношение к учебе, ответственность за результат своей учебы, умения распределять свое время и силы;

7) дистанционное обучение дает возможность университетам охватить большее число студентов.

Вместе с тем, исследователи указывают на ряд «минусов» дистанционного обучения такие как [1, с.59]:

1) студент не имеет возможности обратиться за консультацией лично к преподавателю;

2) в ходе обучения у студентов нет «живого» общения с преподавателями, одногруппниками, администрацией, выступать перед «живой» аудиторией, что плохо сказывается на развитии коммуникационных способностей;

3) не всякую специальность можно освоить дистанционно (врач, ветеринар, автомеханик, сантехник и ТД).

4) не каждый студент способен к самостоятельной работе, может мотивировать себя к ней в отсутствии постоянного контроля со стороны преподавателя;

5) студент не имеет возможности сравнивать промежуточные результаты своего обучения и других студентов, причём сравнивать «вживую»: при работе у доски, выступлениях на конференциях и т.д.

6) отсутствие рядом преподавателя, который преподносит учебный материал «вживую», с эмоциональной окраской, что влияет на степень его запоминания и понимания;

7) при дистанционном обучении теряется живая связь преподавателя со студентами, когда он чувствует в какой степени студенты, понимают материал по их реакции, чтобы оперативно сделать корректировки в ходе занятия;

8) студент имеет немало возможностей для «несамостоятельного» обучения, а преподаватель не имеет возможности для качественного контроля указанных издержек дистанционных технологий;

9) дистанционное обучение требует от вуза немалых финансовых затрат на техническое оснащение, программно-технические средства, подготовку специальных кадров, преподавателей и т.д.

Многие из плюсов и минусов дистанционного обучения имели место и в случае вынужденного (по причине пандемии) онлайн-обучения в Кыргызстане.

С целью выявления степени удовлетворенности студентов онлайн-обучением на факультете международных отношений ОшГУ было проведено анкетирование, которым было охвачено 390 студентов 1-4 курсов. Анализ анкет показал наличие целого ряда проблем в организации онлайн-обучения. Думается, эти проблемы имелись в учебном процессе и других факультетов и вузов.

Как показывает анализ ответов, только 25% опрошенных ответили, что их удовлетворяет онлайн-обучение. Для наших студентов, особенно проживающих в отдаленных районах и городах, положительные стороны онлайн-обучения заключаются в том, что им не только «удобно учиться, сидя у себя дома» (так ответили 46% студентов), но и выгодно с точки зрения экономии семейного бюджета (30% студентов - финансовые затраты на снятие квартиры, питание, проезды и др.), а также, находясь дома помогают родителям, занимаясь домашними делами. Студенты отмечают, что имеют свободу в выборе времени и места для самостоятельной работы с учебным материалом, могут сами определять скорость и время изучения учебного материала. При выполнении учебных заданий по дисциплинам приобретают навыки применения информационных технологий, а также умения находить нужную информацию из Интернета, учатся обрабатывать, обобщать собранную информацию, готовить презентации. На все указанные плюсы указывают студенты из числа удовлетворенных онлайн-обучением.

Вместе с тем, значительное большинство - 75% студентов выразили неудовлетворенность онлайн-обучением. Обучающимся не нравится данная форма учебы, прежде всего потому, что в учебном процессе нет «живого» общения с преподавателем (30%), со студентами (20%), когда можно обсуждать вопросы по теме занятий в «живой» аудитории. Действительно, «минусы» онлайн-обучения — это прежде всего отсутствие «вживую» проводимых на занятиях дискуссий, дебатов, круглых столов, когда не только ответы, но и взгляды, выражение лица, поведение, эмоции, каждое движение и даже поза преподавателя и студентов являются показателем степени восприятия и понимания учебного материала, успешности и эффективности занятия для студентов. Как показывают результаты исследований группы ученых [2, с.90] работодатели и студенты указали на снижение эмоциональной составляющей учебного процесса как на угрозу самого высокого уровня дистанционного обучения. Это говорит о том,что эмоциональный компонент занимает важное место в процессе освоения знаний и формировании умений и навыков.

Неудовлетворенность обучающихся онлайн-обучением усиливается и тем обстоятельством, что они вынуждены пропускать занятия, а значит не получают знания, по причине неудовлетворительной работы Интернета или его отсутствия совсем по месту жительства. Многие не могли подключиться к интернету совсем, кто-то все время «вылетал». Чтобы подключаться к онлайн-занятиям кто-то взбирался на гору, а кто-то вынужден был добираться до районного центра и заниматься целый день сидя на ступеньках здания айылөкмөтү. Большинство студентов, проживая в отдаленных сельских районах, не имели бесперебойного доступа к Интернету – на его плохую работу указывают 66% студентов, на отсутствие Интернета - 6%. Более того, и в областном центре г. Оше преподаватели и студенты постоянно сталкивались с проблемой перебоев в работе Интернета.

Еще одной, причем самой главной на наш взгляд, причиной неудовлетворенности студентов онлайн-обучением, является качество обучения и преподавания.

В нашем случае, только чуть более половины опрошенных - 57 % студентов оценивают в целом качество занятий преподавателей на «хорошо» и «отлично», 26% - на «удовлетворительно», и, что совсем недопустимо - 17% студентов ставят за качество занятий неудовлетворительную оценку. О том, что не посещают занятия, потому что они неинтересны говорят 10% студентов и не заходят на занятия по причине непонимания учебных материалов – 14%. Конечно, во всех этих цифрах есть определенная доля относительности, субъективности. Но, это не снимает проблемы. Очевидно, что все это говорит о недостатках в работе преподавателей.

Проблема неудовлетворенности онлайн-обучением усугубляется и отношением родителей к учебе своих детей. 24% студентов не удовлетворены онлайн-обучением по той причине, что, находясь дома им приходится пропускать занятия, поскольку они выполняют домашние дела по поручению родителей. Более того, занимая своих детей делами по дому, родители не разрешают заходить на занятия - на это указывают 6% студентов. О безразличии родителей к учебе своих детей говорят 16% студентов, об их отрицательном отношении к онлайн-обучению – 30% обучающихся.

И, наконец, на вопрос: «Дает ли вам онлайн-обучение пользу как офлайн обучение?» 70% опрошенных ответили: «Нет».

Таким образом, значительное большинство студентов выражают неудовлетворённость онлайн-обучением и предпочитают традиционное офлайн-обучение. Эта неудовлетворенность обусловлена указанными выше факторами. К этому следует добавить и фактор, который мы бы назвали «информационной замкнутости», когда «собеседником», «другом» и инструментом выполнения учебных заданий значительного большинства студентов становится мобильный телефон (в очень редких случаях компьютер). При этом, не всякий мобильный телефон дает возможности полноценно использовать информационные технологии. Учебный процесс для студента сосредоточен на маленьком экране мобильника, что вызывает не только высокую утомляемость и отражается на здоровье, но и создает неудобства для него и в плане восприятия учебных материалов, формирования практических умений и навыков, и в плане выполнения учебных заданий преподавателей. Так, в условиях пандемии в соответствии с учебным планом выпускникам факультета пришлось писать выпускные квалификационные работы. Государственной комиссии и преподавателям трудно было представить, как это возможно, когда ряд студентов

при онлайн-защите дипломной работы указали, что писали ее на мобильном телефоне.

К вышеуказанным проблемам можно добавить данные результатов исследований группы российских ученых (Ендовицкий Д.А., Рисин И.Е., Трещевский Ю.И., Руднев Е.А) о дисбалансе возможностей и угроз дистанционного обучения. [2]. По их мнению, эта форма обучения предоставляет студентам ограниченный перечень возможностей. Среди значимых возможностей, предоставляемых дистанционным обучением указываются:

- повышение уровня компьютерной грамотности ;
- приобретение навыков работы в удалённом режиме;
- повышение мотивации осваивать компетенции, необходимые для трудовой деятельности;
- повышение учебной и научной самостоятельности и некоторые др.

Подчеркивается, что дистанционное обучение прежде всего дает высокую возможность повысить уровень компьютерной грамотности.

Среди угроз дистанционного обучения самыми высокозначимыми названы:

- недостаток практических навыков;
- преобладание «знаниевых» компетенций в ущерб умениям;
- ухудшение состояния здоровья обучаемых;
- ограниченное развитие коммуникационных навыков. [2, с.91-93].

Как можно заметить, изложенные выше возможности и угрозы прослеживаются и в нашем исследовании. Можно согласиться с мнением авторов о явно выраженной неспособности дистанционного обучения обеспечить получение практических знаний. Следует отметить важный вывод, сделанный учеными в указанном исследовании: перечень угроз дистанционного обучения, имеющих очень высокую и высокую значимость, гораздо шире, чем возможностей. Данный тезис полностью подтверждается и нашим исследованием. Удовлетворенность 25% и неудовлетворенность онлайн-обучением 75% студентов – наглядное свидетельство дисбаланса в соотношении возможностей и угроз, наличия большого количества угроз и проблем данной формы обучения.

Все указанные проблемы ставят вопросы о том, не является ли онлайн-обучение угрозой для обучающейся молодежи, дает ли оно требуемый госстандартами образования и реальной практикой уровень знаний, умений и навыков?

Если говорить о механизмах решения указанных выше проблем онлайн–обучения, то можно отметить следующее.

Проблемунеспособности онлайн-обучения давать практические знания можно решить через ориентацию обучения на формирование практических навыков, что в свою очередь требует создания продуманного механизма сотрудничества вуза (факультета, программы) с работодателями, включающего в себя их привлечение ко всем формам учебного процесса и практики.

Для уменьшения и преодоления негативного влияния онлайн-обучения на здоровье студентов необходима разработка комплексной системы противодействия этому влиянию со стороны вуза и органов здравоохранения. Что касается дисбаланса угроз и возможностей, преобладания значимых угроз онлайн-обучения – здесь необходима разработка принципиально новых методических приёмов и мероприятий по их сокращению и устранению. Вот тут должны проявить свои творческие способности преподаватели.

Ключевой фигурой в учебном процессе является преподаватель, который должен дать студентам не только сумму знаний, но и научить его умениям и навыкам в своей предметной области. В условиях онлайн-обучения к преподавателю предъявляются особые требования – информационная грамотность, знание и владение информационными технологиями обучения, умение применять эти технологии в учебном процесс так, чтобы каждая лекция, практическое занятие были интересны и полезны для студентов, формировали у них умения и навыки. Прежде всего, решить проблему качества онлайн-обучения можно через серьезную подготовку преподавателей к использованию информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательной деятельности, формирование у них навыков, связанных с ИКТ планирования, реализации и оценки образовательной деятельности. Преподавателей нужно обучать компьютерной грамотности для использования технологий онлайн-обучения. Однако передовые технологии сами по себе не ведут к значительному повышению эффективности обучения. Большое значение имеют продвинутость и креативность самих преподавателей, их умение творчески использовать продвинутые технологии, находить доступные и действенные способы преподнесения учебного материала студентам. Эффективность онлайн-обучения базируется на понимании преподавателем интересов и потребностей своих студентов.

Для повышения эффективности онлайн-обучения и обеспечения обратной связи необходимо обучать и студентов использованию различных онлайн-платформ и информационно-коммуникационных технологий. Зачастую неудовлетворенность онлайн-обучением и снижение мотивации учиться были вызваны неприспособленностью студентов к данной форме обучения, а также непониманием и незнанием технологий. По мнению многих ученых, одной из эффективных организационно-управленческих форм внедрения ИКТ преподавателем в учебный процесс является именно онлайн-обучение, которое дает возможность в реальном режиме времени получать новые знания через Интернет в различных форматах: аудио, видео, текст с гиперссылками, инфографика и т.д.

Кроме обучения интернет-технологиям повысить заинтересованность студентов можно через организацию онлайн-лекций и онлайн-практических занятий иностранных профессоров, онлайн-конференций и различных онлайн–мероприятий с зарубежными университетами, с которыми связывают вуз партнерские отношения.

Что касается проблемы отношения родителей к онлайн-обучению своих детей, то здесь представляется важным установление тесных связей и сотрудничества вуза, факультета с родителями, приглашение их на онлайн-занятия, проведение разъяснительной работы с ними и со студентами о необходимости овладения компьютерной грамотностью и информационными технологиями на перспективу для успешной работы по специальности.

При всех проблемах, которые несет с собой онлайн-обучение, оно несет новые возможности развития и прогресса для сферы образования. Оно дает стимул развитию профессиональных качеств преподавателей черезо владение информационно-коммуникационных технологий. Осваивая ИКТ в процессе онлайн-обучения и студенты приобретают навыки их использования в будущей практической работе по специальности.

Сегодня в Кыргызстане вместе с волной пандемии коронавируса осталось в прошлом и онлайн-обучение в сфере образования. Думается, вопрос не должен ставиться в форме: или онлайн-обучение, или офлайн-обучение. При всех преимуществах традиционного офлайн-обучения нельзя отрицать достоинства онлайн–обучения. Тем более, что XXI век, в котором мы живем – это эпоха ин-

формационно-технологической революции и цифровизации, ведущая к прогрессу в развитии человечества. Это реальность, которую невозможно обратить назад и, которую мы должны принять, а потому решать все проблемы образования, в том числе онлайн-обучения. Только через грамотное сочетание офлайн и онлайн форматов обучения и в обычных, неэкстремальных условиях система образования может подготовить кадры специалистов, способных адаптироваться и найти свое место в современном мире - эпохе цифровизации.

Литература

1. Лазарева О.П., Мороз Н.А. Дистанционное обучение в условиях пандемии: мнение преподавателей и студентов вуза // Siberian Socium. - 2021. - Т. 5. - № 1 (15). - С. 50-67.

2. Ендовицкий Д.А, Рисин И.Е, Трещевский Ю.И, Руднев Е.А. Дистанционное обучение - дисбаланс возможностей и угроз. // Высшее образование в России. - 2022. - Т. 1. - № 1. - С. 89-97.

3. Блоховцова Г.Г, Маликова Т.Л, Симоненко А.А. Перспективы развития дистанционного обучения // Новая наука: стратегии и векторы развития: Международное научное периодическое издание по итогам Международной научно-практической конференции (Ижевск, 19-21 мая 2016 г.). Ч. 3. АМИ, 2016. - С. 89-92.

4. Кузьмина Л.В. Преимущества и недостатки дистанционного обучения // Вестник Московского университета МВД России. - 2012. - № 1. - С. 8-10. URL: elibrary_17707952_68453805. Pdf (дата обращения 09.12.2021).

5. Танцура Т.А. Аспекты дистанционного обучения в современных условиях // Мир науки, культуры, образования. - 2020. - № 2 (81). - С. 355-358.

УДК:37.091.3
DOI 10.35254/bhu/2022.61.12

Асекова Ж.Д.,
Институт гуманитарных наук
Международного университета в Центральной Азии
Абдукаримова А.А.,
Институт социальных наук и информационных технологий
Международного университета в Центральной Азии

О РОЛИ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ЦИФРОВЫХ НАВЫКОВ УЧИТЕЛЕЙ ШКОЛ (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА)

Аннотация

Статья посвящена изучению проблемы развития цифровых навыков у учителей школ Кыргызстана. Быстрое развитие цифровых технологий диктует новые потребности в системе образования, связанные с современным оборудованием и программным обеспечением, в первую очередь с подготовкой педагогических кадров. Авторами проводится обзор нормативно-правовых актов, регулирующих дополнительное профессиональное образование в Кыргызстане. Предлагаются результаты исследования, проведенного среди учителей средней школы, на изучение уровня их цифровой грамотности, особое внимание уделено сравнительному анализу квалификационных требований к ИКТ компетентности учителей общеобразовательных школ страны и курсов повышения квалификации, насколько существующие курсы способны развить требуемые ИКТ компетенции. Материалы статьи были апробированы на международной конференции "Образовательные стратегии и инновации в эпоху цифровизации", которая проходила 5-6 октября в Американском университете Центральной Азии".

Ключевые слова: *цифровое образование, цифровая грамотность, цифровые навыки, дополнительное профессиональное образование, повышение квалификации учителей, ИКТ компетенции, медиаграмотность, информационная культура, программа курсов повышения квалификации, четырехкомпонентная модель цифровой грамотности А.В. Шарикова.*

Асекова Ж.Д.
Борбор Азиядагы эл аралык университетинин
Гуманитардык институту
Абдукаримова А.А.
Борбор Азиядагы эл аралык университеттин социалдык илимдердин
жана маалымат технологиялары институту

МЕКТЕП МУГАЛИМДЕРИНИН САНАРИПТИК КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ КОШУМЧА КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН РОЛУ ЖӨНҮНДӨ (КЫРГЫЗСТАНДЫН МИСАЛЫНДА)

Кыскача мазмуну

Макала Кыргызстандагы мектеп мугалимдеринин санариптик көндүмдөрүн өнүктүрүү маселесин изилдөөгө арналган. Санариптик технологиялардын тез өнүгүсү билим берүү системасында заманбап жабдуулар жана программалык камсыздоо менен, биринчи кезекте педагогикалык кадрларды даярдоо менен байланышкан жаңы муктаждыктарды талап кылат. Авторлор Кыргызстандагы кошумча кесиптик билим берүүнү жөнгө салуучу мыйзам актыларын карап чыгышат. Орто мектептердин мугалимдеринин санарип сабаттуулугунун деңгээлин изилдөө боюнча жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыгы сунушталат. Учурдагы квалификациясын жогорулатуу курстар канчалык деңгээлде Республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринин мугалимдеринин МКТ боюнча компетенциясына квалификациялык талаптар менен дал келет жана өнүктүрүүгө мүмкүчүлүктөр бар экенин салыштыруу ирээтинде талданат. Макаланын материалдары 5-6-октябрда Борбордук Азиядагы Америка университетинде өткөн "Санариптештирүү доорундагы билим берүү стратегиялары жана инновациялары" аттуу эл аралык конференцияда сыналды.

Түйүндүү сөздөр: *санариптик билим берүү, санариптик сабаттуулук, санариптик көндүмдөр, кошумча кесиптик билим берүү, мугалимдердин кесиптик деңгээлин жогорулатуу, МКТ компетенциялары, медиа сабаттуулук, маалыматтык маданият, квалификацияны жогорлатуу курстардын программасы, А.В. Шариковдун санариптик сабаттуулуктун төрт компоненттүү модели.*

Asekova Zh.D.,
Associate Professor Institute for the Humanities,
International university in Central Asia
Abdukarimova A.A.,
Dean of the Institute of Social Sciences and information technology,
International Universityin Central Asia

ON THE ROLE OF ADDITIONAL PROFESSIONAL EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF DIGITAL SKILLS OF SCHOOL TEACHERS (ON THE EXAMPLE OF KYRGYZSTAN)

Abstract

The article is devoted to the study of the problem of developing digital skills among school teachers in Kyrgyzstan. The rapid development of digital technologies dictates new needs in the education system associated with modern equipment and software, primarily with the training of teaching staff. The authors review the legal acts regulating additional vocational education in Kyrgyzstan. The results of a study conducted among secondary school teachers are proposed to study the level of their digital literacy. The materials of the article were tested at the international conference "Educational strategies and innovations in the era of digitalization", which was held on October 5-6 at the American University of Central Asia.

Key words: *digital education, digital literacy, digital skills, additional professional education, professional development of teachers, ICT competencies, media literacy, information culture, professional development course program, four-component model of digital literacy A.V. Sharikov.*

Ключевые положения статьи были презентованы на международной конференции «Образовательные стратегии и инновации в эпоху цифровизации», прошедшей в г.Бишкек 5-6 октября 2022г. Конференция организована в рамках реализации проекта «Дистанционное обучение для улучшения качества и доступа к образованию в Кыргызстане, Монголии и Таджикистане», реализуемого общественным фондом «Таалим-Форум» (Кыргызстан) в консорциуме с обществен-

ными организациями «Анахита» (Таджикистан) и Nomadic Nature Conservation (Монголия) при поддержке Центра Исследований Международного развития (IDRC, Канада).

В современном мире деятельность педагога невозможно представить без использования цифровых ресурсов. Быстрое развитие цифровых технологий диктует новые потребности и в системе образования, связанные с современным оборудованием и программным обеспечением, в первую очередь с подготовкой педагогических кадров.

Компетенции специалистов, которые были востребованы несколько лет назад и казались перспективными, например, умение пользоваться приложением google classroom, уже сегодня кажутся базовыми. Или, к примеру, сегодня во многих школах Кыргызстана используется электронный журнал класса, который также требует у учителя определенных цифровых навыков.

Цифровые навыки педагога – это новые возможности и задачи для школьного учителя. Период пандемии заставил учителей перейти на онлайн обучения и за короткие сроки обучаться и развивать навыки владения цифровыми технологиями.

Уже четыре года в стране активно говорят и пишут о важности цифровой компетентности не только школьного учителя, но и всей системы образования. И в нашей статье нами сделана попытка определить, проанализировать возможности и трудности, с которыми столкнулся школьный учитель и как, с помощью кого он их решает?

Анализ определений, которые ученые-исследователи дают понятию «цифровая грамотность» показал, что определение не статично, с каждым годом оно наращивается новыми характеристиками, которое зависит от развития новых возможностей IT-индустрии.

Впервые термин «цифровая грамотность» был предложен П. Гилстером в 1997г., он интерпретировал цифровую грамотность как «способность понимать и использовать информацию в различных форматах из широкого спектра источников, представленных с помощью компьютера» [1, с.2]. А Джустен Т. предлагает определение цифровой грамотности как адаптация «навыков к новой среде, и нашему опыту Интернета через освоение основных компетенций». [1, с.2]

Между тем Рене Хоббс [1, с.3] определяет цифровую грамотность как совокупность жизненных навыков, необходимых для полноценного участия в пространстве, насыщенном средствами медиа.

Нам стоит согласиться с Х. Спирс и М. Бартлет, которые давая определение цифровой грамотности, разделили по видам интеллектуальной деятельности, включающей процесс работы с цифровым контентом: 1) поиск и использование, 2) создание, 3) передача [1, с.4]

Профессор Научно-исследовательского университета «Высшая школа экономики» А.В. Шариков очень подробно анализируя возможности и угрозы цифровой грамотности, определил четыре ее компонента, он рассматривает их как содержательные поля, на наш взгляд, имеющие расширенное взаимовлияние и взаимозависимость. Первое поле: технико-технологические возможности, это практико-ориентированный компонент, направленный на инструментальное расширение возможностей человека, на умение пользоваться техническими устройствами, программными продуктами. Второе поле он определил как содержательно-коммуникативные возможности. Здесь ученый больше обращает внимание на использование человеком информационного поля, обозначив границы «от межличностного до массовых уровней», подчеркивает о расширении возможности создания и получения медиатекстов от других участников коммуникационного процесса, их восприятия и интерпретации. Примечательно, что автор как компоненты включает и другую «сторону монеты» — это угрозы, выделяя «технико-технологические» и «социопсихологические». И если в первой угрозе – это навык работы с безопасными программами, умение отличать их, то вторая направлена на социопсихологические и этические аспекты цифровой грамотности. Таким образом, в своем исследовании профессор А. Шариков анализирует составляющие каждого компонента, определяя цифровую грамотность как четырехкомпонентную модель.

Из анализа определений данных учеными исследователями понятию «цифровая грамотность» видно, что если в 1997 году ученые определяли, как способность понимать и использовать информацию с помощью компьютера, то через четверть века интерпретация понятия наращивается социально-психологическими компонентами, медиаграмотностью. И это определение актуальное в свое время, находится в активной позиции, и динамично будет меняться с развитием информационных технологий, и его использованием в процессе обучения.

В организации современного учебного процесса среднего общего образования процесс компьютеризации требует у учителя дополнительных навыков, от формирования и развития которых зависит уровень мотивированности учащихся в познании, актуальности предлагаемой информации по школьным предметам и т.д.

В компьютеризации обучения выделяют следующие направления:1) обеспечение всеобщей компьютерной грамотности, где компьютер является объектом изучения; 2) использование компьютера в качестве средства, способствующего повышению эффективности обучения. В разработке этих двух направлений посвящены работы В.П. Беспалько, В.И. Гриценко, А.П. Ершова, В.А. Извозчикова и многих других ученых.

В Квалификационных требованиях к ИКТ-компетентности учителя общеобразовательных школ КР используется определение: “Владение знаниями и навыками, необходимыми для работы на компьютере, способность осуществлять поиск, организовывать, интерпретировать, оценивать и создавать информацию, используя информационно-коммуникационные технологии. Информационная грамотность является составной частью информационной культуры”.

Объектом нашего исследования является второе направление, которое является индикатором цифровой грамотности учителя.

Школьный учитель для формирования и развития своей цифровой компетентности может использовать несколько альтернатив дополнительного профессионального образования:

1. самообразование с помощью интернет-ресурсов;
2. ПК, организованные РИПК ППК при МОН КР;
3. ПК, организованные международными и общественными организациями.

По характеристикам они могут быть: международные или республиканские, платные или бесплатные, краткосрочные или долгосрочные, онлайн или оффлайн, с сертификацией или без сертификата и т.д.

В положении “О дополнительном профессиональном образовании в Кыргызской Республике” от 3 февраля 2004 года “дополнительное профессиональное образование - это образование, направленное на непрерывное повышение квалификации и профессиональную переподготовку лиц, имеющих профессиональное образование, за пределами основной образовательной профессиональной программы в соответствии с квалификационными требованиями к профессиям и должностям и способствующие развитию деловых и творческих способностей этих лиц, а также повышению их культурного уровня”[2]. В определении уточняется в соответствии с квалификационными требованиями

Согласно “Квалификационным требованиям к ИКТ-компетентности учителя общеобразовательной школы КР” учитель/преподаватель должен: 1) обладать достаточно высоким уровнем компьютерной грамотности; 2) эффективно и обоснованно применять ИКТ в образовательной деятельности для решения профессиональных задач; 3) воспринимать ИКТ как основу новой

парадигмы в образовании, направленную на развитие учащихся как субъектов информационного общества, способных к созданию новых знаний, умеющих оперировать массивами информации для получения нового интеллектуального и/или деятельностного результата [3]. Здесь есть показатели, которые, на наш взгляд требуют уточнения, к примеру, «достаточно высоким уровнем компьютерной грамотности» - что может означать высокий уровень для одного, для другого может быть в пределах нормы. Здесь необходимы конкретные и точные индикаторы, чтобы учитель понимал, что ему необходимо знать и уметь делать. Также во втором требовании слово «эффективно» необходимо уточнить, какие индикаторы помогут увидеть эффективность применения ИКТ.

В исследовании участвовало 260 учителей из разных школ Кыргызстана. Целью исследования было изучение уровня цифровой грамотности у школьного учителя и роль дополнительного образования в его развитии.

Анализ результатов анкетирования показал, что из 260 учителей-респондентов больше всего тех, которые оценивают свой уровень как «пользователь» - 111 (42,7%), «начинающих пользователей» меньше, чем «опытных пользователей» (54 (20,8%) и 78 (30%) соответственно). «Уверенных пользователей» очень мало, всего 11 из 260 учителей, что составляет 4,2% от общего числа. Совсем не умеющих работать на компьютере всего 6(2,3%). Анализ респондентов показал, что преподаваемый предмет, стаж не влияет на неумение пользоваться компьютером, диапазон достаточно широкий:

1) женщина, 11-15 лет пед стажа, биолог, Чуй обл;
2) женшина, 1-5лет стаж, русский язык, Чуй обл;
3) женщина, более 31 года пед стажа, информатика, Талас обл;
4) женщина, более 31 года пед стажа, рус.язык, Талас обл;
5) женщина, 21-25 пед стаж, кырг язык, Чуйская обл;
6) женщина, 26-30 пед стаж, кырг язык, Чуйская обл.

Основная роль интернета в работе учителя — это получение дополнительной профессиональной информации – 222(85,4%), а использующих для повышения квалификации в онлайн режиме – 94(36,2%). Для расширения общения в педагогическом сообществе выбрали 152(58,5%), не пользующихся всемирной сетью среди респондентов отсутствует. Здесь актуализируется необходимость навыка медиаграмотности, который требует от пользователя интернет-ресурсами определенных компетентностей. Для приобретения медийной и информационной грамотности ЮНЕСКО [5] определил следующие навыки: понимать и перепроверять информацию, анализировать информацию, оценивать информацию, создавать информацию (контент, продукт). Это комплекс простых и в тоже время сложных навыков, который необходим всем, кто пользуется интернет-ресурсами. И роль учителя меняется, он теперь не только носитель информации, а еще и тьютор, координирующий учебный процесс, решающий творческие и управленческие задачи. Его задача не только отследить сам материал, но и правильно организовать его поиск и отбор. Таким образом, определена необходимость включения темы: «Медийная и информационная грамотность педагога» как компонент дополнительного образования для учителей.

В процессе подготовки, проведения уроков учителя сегодня активно используют компьютер и его возможности. Ведь занятия, проводятся в аудитории без использования презентаций, видео ресурсов малопривлекательны для учащихся, и уже кажутся «старомодными». Нами был предложен вопрос о частоте использования компьютера при подготовке и проведении занятия.

Постоянно	*Время от времени*	*Не использует*
89 (34,6%)	145 (54,6%)	23 (8,9%)

Сегодня нет установленной нормы по использованию компьютера на уроках, но опыт и анализ литературы по теме показывает, что, во-первых, использование неизбежно, если учитель желает остаться «на плаву».

Наиболее доступными вариантами для повышения квалификации учителей оказались:

- на рабочем месте (семинары, мастер-классы и тренинги, проводимые приглашенными специалистами) - 166 (63,8%);
- в Республиканском институте повышения квалификации и переподготовки педагогических работников при МОН КР – 101 (38,8%);
- на курсах, организованном в областном/районном отделе образования – 97(37,3%).

На наш взгляд, эти варианты наиболее привычные, которые были и раньше, учитель здесь не сам выбирает, то есть, не находится в активной позиции, а больше его направляет администрация школы для выполнения требования – каждый 5 лет необходимо пройти курсы ПК. Наименьшее количество респондентов выбрали вариант ответа: в организации высшего образования (университет, педагогический институт) моего региона (24(9,2%)), что демонстрирует слабую активность вузов в организации дополнительного образования для школьных учителей или малоинформированность учителей о том, что такие курсы существуют в вузах. 83(31,9%) учителей онлайн курсы считают эффективными - это очень мало, если учесть, что сегодня интернет пространство предлагает огромное количество международных, республиканских онлайн курсов и вебинаров, как платных и бесплатных, которые позволили бы закрыть нишу дополнительного образования с минимальными финансовыми затратами как для организации, так и для самого учителя.

Немаловажным фактором стала Пандемия COVID-19, которая сыграла большую роль в создании новых форм организации учебного процесса, учителя стали изучать возможности онлайн обучения, наблюдалось увеличение количества учителей, освоивших в короткие сроки навыки работы с компьютером, умение организовывать и проводить онлайн занятия, создавать электронные журналы, видео и аудиоматериалы и т.д. И если 91(35%) респондентов до пандемии COVID-19 имели опыт участия в онлайн курсах, дистанционных форматах ПК, то в период карантина количество учителей, участвовавших на онлайн курсах, о дистанционном обучении увеличилось до 129(49,6%). В тоже время, наблюдается пассивность учителей в самообразовании, так как 131 (50,4%) ответили, что нет, не участвовали.

Большинство учителей постарались создать дома условия для онлайн обучения, так у 193 учителей из 260 есть персональные компьютеры/ноутбуки, что составляет 74,2% опрошенных. Из 260 учителей, 240 имеют дома доступ к интернету, то есть 92,3% от общего числа респондентов. В тоже время, в школе у более половины учителей (55%) на рабочем месте нет персонального компьютера/ноутбука и подключения к Интернету. Возможно, это является одной из причин того, что 152(58,5%) учителей не дают домашние задания для выполнения, которых необходим компьютер, а 60(23,1%) учителей дают домашние задания, которые необходимо выполнить с помощью компьютера только тем, у кого он есть. И только 48(18,5%) ответили, что дают всем домашние задания, требующее наличие компьютера. Каждый вариант отве-

та допускает созданию дискриминационной ситуации, способствующей формированию психологического комплекса у учеников, не имеющих компьютеры, созданию в их семьях конфликтных ситуаций. Таким образом, у большинства учителей есть возможность получать дополнительное образование в онлайн формате через сотовые телефоны и компьютеры в домашних условиях.

Таблица 1. Типы сервисов и инструментов, которые вы используете в своей работе?

Типы сервисов, инструменты	**Кол-во респондентов**	**%**
1. Платформы и сервисы для организации работы учеников (например, Google Classroom, Trello, Microsoft Teams)	**95**	**36,5**
2. Платформы для видеоконференцсвязи, например, ZOOM, Skype, Google meet и др.	**139**	**53,5**
3. Вэб-сервисы, позволяющие загружать и просматривать видео (например, Youtube, Vimeo)	**161**	**61,9**
4. Сервисы для проведения опросов и тестов (например, Google Forms, Kahoot, Mentimeter)	**82**	**31,5**
5. Электронные сервисы, программное обеспечение для работы с документами (например, Open Office, MS Office)	**142**	**54,6**
6. Онлайн-платформы для повышения квалификации педагогов (Фоксфорд, Coursera и др.)	**37**	**14,2**
7. Другое (укажите, что именно)	**7**	**2,7**
8. Ничем из перечисленного не пользуюсь.	**17**	**6,5**

Из таблицы видно, что учителя чаще всего используют вэб-сервисы, позволяющие загружать и просматривать видео 161(61,9%), приложения, которые помогают работать с документами 142(54,6%) и платформы для видеоконференции 139(53,5%). А веб-сервисы и приложения, требующие более сложные цифровые навыки, отметили уже меньше учителей. К примеру, сервисы для создания тестов в Google Forms только 82(31,5%) респондента используют и могут ее разработать. Только 37(14,2%) респондентов используют онлайн-платформы для повышения квалификации педагогов (Фоксфорд, Coursera и др.). Эти данные определили еще темы для курсов ПК школьных учителей: Разработка электронных форм проверочных работ и Возможности онлайн курсов в повышения квалификации школьного учителя.

При оценивании своего уровня владения программным обеспечением более 50% учителей отметили основной уровень, высокий уровень значительно меньшее количество респондентов (min -15, max – 23), не владеющих конкретными цифровыми навыками в предложенных платформах и веб-сервисах значительно больше (min -77, max – 96).

Совсем не участвовали на курсах ПК, связанные с обучением, развитием цифровых технологий – 121(46,5%). Повышение квалификации по цифровым навыкам учителя во основном отметили РИПК и районные отделы образования 52(20%) и 47(18,1%) соответственно. Курсы, на которых учителя повышали квалификацию это: повышение компьютерной грамотности – 109(66,1%), работа с интернет-ресурсами – 83(50,3%), подготовка презентаций с помощью компьютера – 82(49,7%). Курсы, которые наиболее популярны среди наших респондентов демонстрируют, что учителям необходимо, во-первых, базовые знания и навыки использования информационных технологий, только потом узконаправленные. К примеру, использование компьютера в коррекционном обучении – 12(7,3%) прошли учителя, которые непосредственно этим занимаются дефектологи, логопеды, специальные педагоги. Наиболее активно используются онлайн курсы – 72(44,4%) и очно – 68(42%), реже дистанционно – 22(13,2).

Обучение на курсах повышения квалификации на платной основе прошли – 92(56,4%) учителя, 62(38%) прошли курсы бесплатно, 9(5,5%) – оплатила курсы организация. Как видно, учителя готовы платить и обучаться. В этом случае, рынок предложений может быть самым разнообразным, как по содержанию, так и по цене, что будет способствовать повышению качества обучения на курсах ПК.

В исследуемой нами теме, на наш взгляд, учитель наиболее уязвим и есть некоторые противоречия в системе образования нашей страны. С одной стороны, от учителя требуют, чтобы он владел цифровыми навыками, а с другой, система повышения квалификации, которая позволила бы определить уровень ИКТ навыки у учителя и предложила бы курсы ПК по развитию конкретного

навыка, мягко говоря, недостаточно соответствует спросу. К примеру, анализ сайта РИПК и ППР при МОН КР показал, что за последние три месяца 2020 года (информация за 2021, 2022 годы отсутствует) были проведены курсы: “Электронные ресурсы в школе”, “Информационно-коммуникативные технологии в учебном процессе” и “Теория и методика преподавания информатики”, объем курсов 72 часа, первый могут пройти все учителя, а второй и третий рассчитан для учителей по информатике.

В связи с этим, участникам исследования был задан вопрос: по каким темам вы хотите пройти обучение? Наиболее актуальный навык цифровой компетентности это умение работать по офисным программам (Word, Excel и др.) - 110(42,3%); по методикам использования компьютера в преподавании моего предмета - 99(38,1%); по компьютерной грамотности – 98(37,7%). Наименьшее количество голосов имел вариант курса ПК – организация и проведение онлайн курсов – 41(15,8%). Такие результаты говорят о том, что школьный учитель ориентирован больше на использование компьютера как источника информации, как помощника в организации уроков. Использование компьютера и интернета для реализации более сложных, креативных задач, таких как разработчик авторских онлайн курсов, как вебинарист (ведущий вебинара) школьный учитель пока не видит.

Таким образом, анализ цифровых навыков и возможности дополнительного профессионального образования показал, что необходимо сделать ревизию на соответствие “Требований к ИКТ-компетентностям учителя общеобразовательных школ КР” с тематикой курсов, которые предлагают образовательные организации, занимающиеся повышением квалификации и переподготовки педагогических кадров и определил следующие задачи:

1. Расширить тематику курсов ПК в соответствии с требованиями к ИКТ компетентностям учителя;
2. Систематизировать трехуровневое повышение квалификации: базовый, средний, продвинутый;
3. Разработать онлайн курсы, с возможностью обучения по индивидуальному графику.
4. Повысить роль Вузов в повышении квалификации учителей (ИКТ).
5. Пересмотреть объемы часов программ повышения квалификации в Положении о дополнительном профессиональном образовании КР.

Литература

1. Глухов А.П. Цифровая грамотность поколения Z: социально-сетевой ракурс. // Вестник Томского государственного университета Философия. Социология. Политология. - 2019. - №52. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-gramotnost-pokoleniya-z-sotsialno-setevoy-rakurs# (дата обращения: 02.09.2022)

2. Дополнительное профессиональное образование в Кыргызской Республике. Утверждено постановлением КР от 3 февраля 2004 года №5. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30291277#pos=0;126.66666412353516 (дата обращения: 02.09.2022)

3. Квалификационные требования к ИКТ-компетентности учителя общеобразовательных школ Кыргызской Республики. Приложение к приказу МОН КР № 978/1 от 8 июня 2021 года.

4. Колченко Л. В. Особенности внедрения информационно-коммуникационных технологий в учебно-воспитательный процесс школы // Мир науки, культуры, образования. - 2009. - № 4 (16). - С. 109–111

5. Руководство по общим стандартам разработки программ обучения медийно-информационной грамотности. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа:https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/files/2022/02/Global%20Standards%20for%20Media%20and%20Information%20Literacy%20Curricula%20Development%20Guidelines_RU.pdf (дата обращения: 02.09.2022)

6. Туоминен С., Котилайнен С. Педагогические аспекты формирования медийной и информационной грамотности / С.Туоминен, С.Котилайнен. - М.: Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, 2012. - 142 с.

7. Цифровое будущее. Каталог навыков медиа- и информационной грамотности. – Москва, Межрегиональный центр библиотечного сотрудничества (МЦБС), 2013. – 68 с.

УДК: 37.013.
DOI 10.35254/bhu/2022.61.17

Сабырова Э. С.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН СОЦИАЛДЫК ТАРБИЯЛООДОГУ ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Кыскача мазмуну

Бул макалада автор, балдардын социалдык тарбиялоодогу теориялык негиздерин караган. Коомдук тарбиялоо баардык эле өлкөлөрдө стратегиялык маселе катары биздин мамлекеттибиз кыргызстанда дагы ар дайым көңүлүнүн чордонунда. Анткени, балдарды коомдук тарбиялоодо адамзат, улут, социум топтогон социалдык-тарыхый тажрыйбаны, маданиятты, руханий адеп-ахлак салттарын муундарга мурастап өткөрүүнүн куралы катары көрсөтүлүп келген. Макалада, педагогикалык-теориялык ойлордун негизинде социалдык тарбиялоо көрсөтүлдү.

Өсүп келе жаткан муундардагы мыкты адамдык сапатты тарбиялоо жөнүндөгү ойду акыл-ойчулдар дайыма айтышкан жана дагы айтып келишүүдө. Автор, тарбиялоонун жашоо-тиричиликтеринин мүнөзү кандай гана өзгөрбөсүн, үй-бүлөлүк тарбия берүүдө, эреже катары, эл акылынан эленип чыккан үй-бүлөлүк осуяттарды карманаары зарыл деп карашкан. Автор, акыркы убакта коомдук тарбиялоо жөнүндө канчалык көп айтып жатышканын эске алып, бирок ошол нерсе аткарылбай келе жатканын биздин эң негизги маселелеребиз экендиги талашсыз.

Түйүндүү сөздөр: *үй-бүлө, мектеп, билим, эмгекке тарбиялоо, тарбиялоо, үй-бүлөлүк тарбиялоо, адеп-ахлактык, руханий баалуулуктар, окумуштуулар, көз караш.*

Сабырова Э.С.,
Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В данной статье автор рассматривает проблему социального воспитания детей. Народное образование всегда находится в центре внимания государства как стратегическая проблема во всех странах. Ведь социальное воспитание детей показано как средство передачи общественно-исторического опыта, культуры, духовно-нравственных традиций, накопленных человечеством, народом и обществом. В статье представлено социальное воспитание на основе педагогических и теоретических идей. Мыслители всегда говорили и говорят об идее воспитания лучших человеческих качеств в подрастающих поколениях. Автор считает, что независимо от изменений в характере воспитания, в семейном воспитании, как правило, необходимо следовать семейным заветам, вытекающим из сознания народа. Автор, принимая во внимание то, как много мы говорим о социальном воспитании в последнее время, но то, что оно не осуществляется, несомненно, является нашей самой важной проблемой.

Ключевые слова: *семья, школа, воспитание, трудовое воспитание, воспитание, семейное воспитание, нравственные, духовные ценности, ученые, точка зрения.*

Sabirova E.S.,
Bishkek state university af. K. Karasaev

THEORETICAL FOUNDATIONS OF SOCIAL EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN

Abstract

In this article, the author considers the problem of social education of children. Public education is always in the center of state attention as a strategic issue in all countries. After all, the social education of children is shown as a means of transferring socio-historical experience, culture, spiritual and moral traditions accumulated by mankind, the people and society. The article presents social education based on pedagogical and theoretical ideas. Thinkers have always talked and are talking about the idea of educating the best human qualities in the rising generations. The author believes that regardless of changes in the nature of education, in family education, as a rule, it is necessary to follow family precepts arising from the consciousness of the people.

Key words: *family, school, education, labor education, education, family education, moral, spiritual values, scientists, point of view.*

Бүгүнкү күндө коомдун өнүгүп, өзгөрүүсү өтө тездик менен жүрүп жаткан учурда коомдо орун алган көйгөлүү маселелерди чечүү жана жаш муундарды улуттук негизде инсан катары калыптандыруу талабы социалдаштыруу б.а. социалдык байланыштардын жана мамилелердин тутумун өздөштүрүү процессинин мыйзам-ченемдүүлүктөрүн, механизмдерин, шарттарын, факторлорун, каражаттарын, жолдорун ж.б. өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү актуалдуу кылат [4, 5 б.]. Социалдык тарбия байыркы мезгилде пайда болгонуна карабастан, бул процесстин илимий негиздемеси жана аны билдирген термин салыштырмалуу жакында эле кабыл алынган. Инсандын өнүгүшүнүн, социалдаштырылышынын, анын коомдо өз алдынча болушунун жана адаптациялануусунун актуалдуулугун А. Дистервег, Э. Дюркгейм, Дж. Колеман жана тарбия салты социалдаштыруу салтынын бир элементи катары этнопедагогдор тарабынан изилдөөгө алынып келинген. Бул багытта Кыргызстандын педагогдору А.Э. измайлов, М. Р. Балтабаев, М.Р. Рахимова, Т. Ормонов, Н.А. Асипова, Токсонбаев Р.Н. Сабырова Э.С. жана башкалардын эмгектеринде белгиленген. Кыргыз социология илиминде инсандын социалдаштыруусу атайын изилдөөгө алынбаганы менен Э. Кочкорбаева, А. Райымкулова, И. Байназаров, В. Нуж-

ный ж.б. өз изилдөөлөрүндө социалдаштыруунун айрым аспектилерин талдоого алышкан.

Социалдык тарбиялоо - социалдык жактан каралган жана аны баарлашууда, оюнда, окууда тарбиялык жана коомдук пайдалуу ишмердүүлүктө коомдук мамилелердин ар кандай түрлөрүнө киргизүү аркылуу социалдык жетилгендикти жана инсандык өнүгүүнү калыптандырууга багытталган социалдаштыруу процессинин ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Коомдук тарбия эң биринчиден коом менен байланышкан, коомдогу инсанды окутуу, тарбиялоо, психологиялык жактан даярдоо, өзүн өзү тарбиялоо менен тыгыз байланышкан. Бул моралдык, коомдук калыптануу жана инсандык өнүгүү максаттары үчүн педагогикалык каражаттардын жана мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу-ну камтыган бирдиктүү комплекстүү интеграциялык көп функциялуу процесс. Жаш муундарды социалдык жактан тарбиялоо маселеси жылдан-жылга көйгөлүү болуп жатат. Анткени азыркы жаштарыбыз заман талабына жараша бат өнүгүп бара жаткандай. Коомдук мамилелердин бүткүл системасына мүнөздүү болгон кризистик кубулуштар (эскинин кыйрашы жана жаңы баалуулуктардын калыптанбай калышы, руханийликтин жетишсиздиги, маданият деңгээлинин төмөндөшү жана социалдык тарбиялоону өркүндөтүү, аны ишке ашырууга стратегиялык мамилелерди өзгөртүү маселеси) каралып жатат. Учурдагы кризистен жемиштүү чыгууга жөндөмдүү негизги фактор болуп ар бир инсан жоопкерчилик менен мамиле жасап, өсүп келе жаткан муундун социалдык калыптануу процесстерине, коомдо идентификациялык багыттарды калыптандыруусу зарыл деп ойлойбуз.

Ошол эле учурда, педагогдордун көз караштарын талдоо көрсөткөндөй, илимий билимдердин түзүмүндөгү маанисин түшүнүүгө жана социалдык тарбиянын ордун аныктоого болгон ар кандай ыкмалар менен бул кубулушту чечмелөөгө аракеттенип жатат. Ошентип, коомдук тарбияны социалдаштыруу процессинин ажырагыс бөлүгү катары караган башка изилдөөчүлөр анын функционалдык максаты өспүрүмдөргө коом менен мамилени калыбына келтирүүдө педагогикалык багыттагы жана максатка ылайыктуу жардам көрсөтүүгө тиешелүү экендигин белгилешет. Социалдык тарбияны - социалдаштыруу процессинин бир бөлүгү катары аныктап, аны адамдын өнүгүүсүнө шарт түзүү жана стимулдаштыруу катары каралат. Шарттарды түзүү жагынан бул корутундуну колдоп, В. Мудрик [1, 56 б.] инсандын социалдык өнүгүүсү, инсанды тарбиялоо аркылуу коомдук тарбиянын маанисин мүнөздөйт. Бул идеянын өнүгүшүн М. И. Рожков [1, 34 б.] жана анын окуучулары социалдык тарбияны инсандык потенциалды ишке ашыруу үчүн мейкиндикти түзүүнүн каражаты катары карашат жана анын негизги максаты – интегралдык жеке сапат катары социалдуулукту калыптандыруу. Ушундай эле логиканы В. И. Курбатов [2, 75 б.], социалдык тарбияны анын ийгиликтүү социалдашуусу үчүн зарыл болгон инсандын социалдык маанилүү сапаттарын калыптандыруунун максаттуу процесси деп түшүнөт.

Ошентип, коомдук тарбиянын ролун жана маанилүү мүнөздөмөлөрүн түшүнүүдө эң кеңири таралган методдорду жалпылоо менен, биз бул көрүнүш окумуштуулар тарабынан жалпы жана социалдык педагогиканын контекстинде карала тургандыгын белгилейбиз. Ошол эле учурда бул көрүнүштү башкалардан айырмалоонун, атап айтканда, жаш муундарды коомдогу жашоого даярдоого багытталган социалдык тарбия менен билим берүүнүн орчундуу айырмачылыктарын аныктоонун зарылчылыгы катары түшүнөбүз.

Социалдык тарбияга социалдык педагогиканын концептуалдык-категориялык аппаратында орун берип, изилдөөчүлөр аны социалдаштыруу процессине киргизишет. Бул учурда биз социалдаштыруунун формасы катары, социалдык тарбия жөнүндө сөз кылабыз. Бул позицияны карманып, биз коомдук тарбияны жалпысынан билим берүүдөн айырмаланып, бир гана ата-энелер эмес, мугалимдер, класс жетекчилер, социалдык педагогдордун ишинин конкреттүү каражаттарын жана ыкмаларын колдонуу менен ишке ашырууга тийиш деп айтууга туура келет.

Социалдык педагогиканын милдеттерине жана социалдык-педагогикалык иш-аракеттердин мазмунуна таянуу менен, социалдык тарбиялоо, коомдо көйгөйлөрү бар балдар менен иштөөдө ишке ашырылуучу артыкчылыктуу конкреттүү функциялары (коргоо, жардам берүү, оңдоо, реабилитациялоо ж.б.) жагынан мүнөздөлүшү керек. Ошол эле учурда социалдык тарбиянын максаттуу багыттары, баланын коомго аралашуусуна тоскоолдуктарды жоюу аркылуу коомдо жашоого даярдоо катары таанылууга тийиш. Жалпы тарбиялоодон айырмаланып, инсандын индивидуалдык жөндөмдөрүн өнүктүрүү аркылуу (психикалык, эстетикалык, физикалык, эмгектик ж. б.) мугалим тарабынан балдарга колдоо көрсөтүү жана жашоого даярдоо менен байланышкан. [3,115 б.]

Мурда айтылгандай, социалдык тарбия да тарбиянын бир түрү катары каралат, б.а. жалпы педагогиканын феномени катары. Бул түшүнүктү кененирээк карайбыз, анткени ал бардык педагогиканын (анын ичинде социалдык) концептуалдык жана категориялык аппаратына тиешелүү. Мында коомдук тарбиялоого; физикалык, эмгектик, адептик, акыл-эс, эстетикалык ж. б .у. с. кирет.

Балдар тиешелүү иш-аракетти (акыл-эс тарбиясы боюнча интеллектуалдык, эстетикалык жактан көркөм же музыкалык, эмгекте жемиштүү ж.б.) аткарганда гана мүмкүн болгон билим берүүнүн башка түрлөрү сыяктуу эле, билим берүү социалдык багыттагы спецификалык типтерде социалдык болуп калат. Коомдук тарбия ишке ашырылуучу ишмердүүлүктүн конкреттүү түрү, б.а. практикага багытталган мүнөзүн аныктайт. Мына ушундай учурда гана баланын коомдо адекваттуу иштешине, анын шарттарына ыңгайлашуусуна мүмкүндүк берүүчү өзгөчө жеке сапаттары, мамилелери, баалуулук багыттары, турмуштук мамилелери калыптанат деп айта алабыз.

Коомдук тарбиялоонун мындай түшүнүгү менен анын субъекттеринин чөйрөсү кеңейүүдө: аны социалдык эле эмес, ар бир мугалим ишке ашыра алат.

Социалдык тарбиялоо системасынын негизин түзгөн социалдык маанилүү ишмердүүлүк балдарда коллективдүүлүк, өз ара жардамдашуу, активдүүлүк, боорукердик, жоопкерчилик, ишеним, уюшкандык сыяктуу коомдогу жашоо үчүн баалуу жеке сапаттарды калыптандырууга мүмкүндүк берет. Алар адамдын жарандык аң-сезиминин, патриоттук сезиминин жана өзүнүн коомдук милдетин түшүнүүсүнө негиз түзөт. Адамдарга пайда алып келүүгө даярдыгы, коомдогу ишмердүүлүктүн тандоосу жана багыты өспүрүмдүн жаран жана коомдук ишмер катары өзүн-өзү аңдоо баалуулугун аныктайт. Ошол эле учурда социалдык мааниге ээ ишчаралар, эреже катары, социалдык долбоорлор аркылуу ишке ашырылып, жеке сапаттарды калыптандыруудан жана мотивациялык чөйрөнү кеңейтүүдөн тышкары, билимдин, көндүмдөрдүн жана тажрыйбалардын жүгүн толуктоону камсыз кылат.

Социалдык билим берүү системалары ар кандай деңгээлде түзүлөт: регион, муниципалитет, окуу жай. Демек, алардын иштеши атайын түзүлгөн (мамлекеттик же мамлекеттик эмес) уюмдарда ишке ашат, алардын негизги милдети жаш муундарды коомго интеграциялоо болуп

саналат. Ошол эле учурда ар бир билим берүү уюму башкалардан максаттары, окуучулардын контингенти жана тарбиячылар жамааты, уюмдун өзгөчөлүктөрү, ал кандай принциптерде жашап жана өнүгүп жаткандыгы, мазмуну менен айырмаланган социалдык тарбиянын өзүнүн уникалдуу б.а. программалык иш-чаралардын, салттардын, өз ара аракеттенүүнүн жана башкаруунун түрүн ж.б. системасын түзөт. Ошентип, бардык билим берүү уюмдарынын жалпы милдети – адамды тарбиялоо, бирок аны алардын ар бири ар кандай жолдор менен, ар кандай ыкмалар жана каражаттар менен чечет. [4, 88 б.]

Билим берүү уюмдары жана алардын алкагында иштеген социалдык билим берүү системалары аркылуу коом өсүп келе жаткан муундарды жашоого даярдоо үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берүүгө умтулат. Билим берүү уюму өзүнүн мүчөлөрүнүн өзүн-өзү өзгөртүү процессине түздөн-түз таасир этет, инсандын өнүгүшү үчүн, анын коом тарабынан бекитилген керектөөлөрүн, жөндөмдүүлүктөрүн жана кызыкчылыктарын канааттандыруу үчүн жагымдуу мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Демек, билим берүү уюмдары жаштарды коомдогу жашоого даярдоону камсыз кылууда жетектөөчү ролду ойношот, анткени аларда баланын инсандыгы системалуу жана толук кандуу иш-аракеттерди ишке ашыруу аркылуу социалдык маанилүү билимдерге, нормаларга жана тажрыйбаларга ээ болот.

Социалдык тарбиялоо процессиндеги өз ара аракеттенүү тандалма мүнөзгө ээ жана анын субъекттеринин маалымат, иш-аракет ыкмалары, баалуулук багыттары жана социалдык мамилелердин алмашуусун билдирет. Мындай өз ара аракеттенүү негизинен социалдык жактан дифференцияланган, индивидуалдуу жана өзгөрүлмөлүү болот, анткени өз ара аракеттенүүнүн конкреттүү катышуучулары белгилүү бир этникалык, социалдык жана социалдык-психологиялык топтордун мүчөлөрү болуп, бири-бири менен болгон мамилесинде социалдык жүрүм-турумдун түрүн аздыр-көптүр аң-сезимдүү жана максаттуу түрдө ишке ашырышат.

Балдардын социалдык ролдорду ойноосунун негизи болуу менен алардын коомдук тажрыйбанын топтолушун камсыздайт, өзүн-өзү ишке ашырууга, өзүн-өзү ырастоого жана ар тараптуу өнүгүүгө мүмкүнчүлүк берет. Балдар ар түрдүү багыттагы (интеллектуалдык, музыкалык, көркөмдүк, адабий, театралдык, эмгектик ж. жөндөмдүүлүктөрүн, эмоционалдык) тажрыйба чөйрөсүн тереңдетет. Бала социалдык мааниге ээ иш-аракеттердин бир же бир нече түрлөрүн таануу жана өзүн-өзү ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн түшүнүү менен, ар кандай башка кырдаалда ушундай ийгиликтерге жетишүүгө умтулат. Алынган социалдык тажрыйба өспүрүмдүн коом үчүн мааниси бар иш-аракеттерге болгон умтулуусун олуттуу активдештирет, ал эми анын үзгүлтүксүз чыгармачылык процессине аралашуусу көз карашынын жана турмуштук таламдарынын кеңейишине көмөктөшөт, социалдык демилгелүүлүгүн жогорулатат. Коомдук мамилелерге тартуу менен балдар керектүү билимдерди алууга жана аларды социалдык маанилүү иш-аракеттердин процессинде ишке ашырууга үйрөнүшөт. [6] мына ошондуктан кыргыз элдик педагогикасындагы инсанды социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн, өнүгүүсүн жана аны жаш муундарды инсан катары социалдаштырууда пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуунун илимий теориялык негиздерин аныктоо зарыл болуп саналат.

Ошентип, социалдык тарбиялоо системасы азыркы педагогиканын негизги көрүнүшү катары аны коомдун жана инсандын кызыкчылыгына ылайык долбоорлоонун жолдорун жана каражаттарын терең изилдөөнү жана аныктоону талап кылат.

Адабияттар

1. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику / А.В.Мудрик. -М., 1997. – 238 с.

2. Основы современной философии. – М., 1997. – 276 с.

3. Социальная работа и социальная философия. – М., 1996. – 221 с.

4. Мурзаев М.С. Кыргыз элдик педагогикасындагы инсанды социалдаштыруунун өнүгүүсү. / М.С.Мурзаев. - Б., 2013. – 155 б.

5. Яковлева Н.О., Яковлев Е.В. Социалдык тарбия педагогикалык феномен катары // Илим жана билим берүүнүн заманбап проблемалары. - 2014. - № 3. – 65-69 б.

6. URL:https://science-education.ru/ru/article/view?id=13591

УДК: 811.512.161
DOI 10.35254/bhu/2022.61.20

Karakaya Nergiz, E.
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE SINIF İÇİ YAZILI ANLATIM ÇALIŞMASI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

ÖZET

Yazma eğitimi, dil öğrenme ve öğretme sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Yabancı öğrencilerin dil eğitiminde eksikliklerinin somut bir biçimde belirlenip, onlara doğru dönüt verilmesi açısından dikkat edilmesi gereken bir konudur. Yazma, anlatmaya bağlı üretici bir beceridir. Bu sebeple yabancı dilde yazma hem bir süreci hem de bu süreç sonunda ortaya çıkan ürünü göstermektedir. Yazma becerisi, öğrencilerin sözcükleri, dil bilgisel yapıları, deyimleri, atasözlerini vb. doğru öğrenip öğrenmediklerini kontrol etme fırsatını öğreticiye sunmaktadır. Dört temel beceri içerisinde öğrencilerin en çok zorlandığı veya sorun yaşadığı yazma becerisidir.

Bu çalışma yabancılara Türkçe öğretiminde sınıf içinde yazılı anlatım çalışmasının nasıl yapılacağına

dair fikir paylaşmak ve yapılan çalışmanın değerlendirilmesine yönelik tecrübe paylaşımı içermektedir.

Anahtar Sözcükler: *Yabancılar, Türkçe öğretimi, dil, yazılı anlatım, değerlendirme, dil bilgisi, çalışma, alışkanlık, atasözü*

Каракая Нергиз, Е.
Кыргызско-Турецкий университет «Манас»

ОЦЕНКА И ОБУЧЕНИЕ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ ТУРЕЦКОГО КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация

Обучение письму занимает важное место в процессе изучения языка и преподавания. Это вопрос, который требует внимания с точки зрения конкретного определения недостатков иностранных студентов в языковом образовании и предоставлении им правильной обратной связи. Письмо - это продуктивный навык, который зависит от умения рассказывать. По этой причине письмо на иностранном языке показывает как процесс, так и продукт, который возникает в конце этого процесса. Навыки письма помогают учащимся учить слова, грамматические конструкции, пословицы и т.д. Среди четырех основных навыков именно навык письма вызывает у учащихся наибольшие трудности или проблемы.

Это дает преподавателю возможность проверить, правильно ли они усвоили материал. Это исследование включает в себя обмен идеями о том,как делать письменное выражение в классе при обучении иностранцев турецкому языку и обмен опытом для оценки проделанной работы.

Ключевые слова: *обучение, иностранцы, турецкий язык, язык, письменное выражение, оценка, грамматика, заниматься, навык, пословицы.*

Karakaya Nergiz, E.
Kyrgyz-Turkish university

EVALUATION AND TEACHING WRITING IN TURKISH LANGUAGE CLASSES AS A SECOND LANGUAGE

Abstract

Writing education has an important place in the language learning and teaching process. It is an issue that needs attention in terms of determining the deficiencies of foreign students in language education in a concrete way and giving them correct feedback. Writing is a productive skill that depends on telling. For this reason, writing in a foreign language shows both a process and the product that emerges at the end of this process. Writing skill helps students learn words, grammatical structures, idioms, proverbs, etc. Among the four basic skills, it is the writing skill that students have the most difficulty or problem with.

It offers the instructor the opportunity to check whether they have learned correctly or not. This study includes sharing ideas about how to do written expression in the classroom in teaching Turkish to foreigners and sharing experience for the evaluation of the work done.

Key words: *Teaching Turkish to foreigners, written expression, evaluation, language, grammar, study, habit, proverb.*

Giriş

Yazma eğitimi, kişinin yaşantı yoluyla edindiği bilgi ve birikimi düşlem gücü ve imgelemiyle yoğurarak kâğıda aktarmasından çok daha karmaşık anlam taşır. Düşünce ve yazı ilişkisi yazma eğitiminin bilişsel boyutudur. Bu beceride kişinin biyolojik ve bilişsel gelişimi, sosyo-kültürel çevresi, yeteneği, düşlem gücü önemlidir. Ancak bu etmenler tek başlarına yeterli değildir. Her birinin yazma becerisinde kurgulama düzeyine doğrudan katkısı bulunur. Yazma becerisinde bireyin eleştirel ve yaratıcı düşünme, iletişim, araştırma ve problem çözme becerisi hatta bilgi teknolojilerini kullanma becerisi gibi üst düzey becerileri belirttiğimiz boyutlardan daha baskındırlar. Bu da özellikle Türkçe derslerindeki yazma etkinlik ve uygulamalarının yaratıcı yazma yaklaşımına göre düzenlenmesi gereğini beraberinde getirmiştir [08, s. 31].

Dil öğrenenlerin bir konuyu yazılı anlatım kurallarına uygun bir şekilde anlatmaları beklendiğinde; yazmaktan korkmakta ve kendilerini etkili ve doğru bir şekilde ifade edememekte, fikir üretememekte, taslak oluşturmada ve düzenlemede sorunlarla karşılaşmakta, motivasyon eksikliği yaşamaktadır. Alan yazında yazma becerisine yönelik olarak yapılan çalışmalarla bu sorunlara çözümler üreten uygulamaların oluşturulması beklenmektedir. Yabancı ve yerli alan yazında yabancı dilde yazma becerisine yönelik birçok çalışma bulunmaktadır [12, s. 251].

Herhangi bir dilde yeterli olma durumu; bireyin anlama ve anlatmaya dayalı temel dil becerilerini etkin kullanabilmesi ile değerlendirilir [9, s. 21]. Dil becerilerinden olan yazma; anlatma becerileri grubunda içerisinde yer almaktadır. Yazma eğitimi, dil öğrenme ve öğretme sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Yabancı öğrencilerin dil eğitiminde eksikliklerinin somut bir biçimde belirlenip, onlara doğru dönüt verilmesi açısından dikkat edilmesi gereken bir

konudur. Yazma, anlatmaya bağlı üretici bir beceridir. Bu sebeple yabancı dilde yazma hem bir süreci hem de bu süreç sonunda ortaya çıkan ürünü göstermektedir. Yazma becerisi, öğrencilerin sözcükleri, dil bilgisel yapıları, deyimleri, atasözlerini vb. doğru öğrenip öğrenmediklerini kontrol etme fırsatını öğreticiye sunmaktadır. Bu sebeple oldukça önemlidir.

Bu çalışmada, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde yazma becerisinin gerektirdiği süreç aşamalarla ele alınmıştır.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yazma Becerisi

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde uyulması gereken temel ilkelerin başında dört temel dil becerisini kazandırmaya yönelik çalışmalar yer almaktadır. Dört temel beceri içerisinde öğrencilerin en çok zorlandığı veya sorun yaşadığı yazma becerisidir. Bunun öğrencilerin konu hakkında bilgilerinin olmaması, konuya nasıl başlayacaklarını, nasıl devam ettireceklerini ve nasıl bitireceklerini bilememeleri gibi farklı sebepleri olabilir.

Yazma eğitimi sadece dil bilgisi kurallarını ve kelimeleri doğru yazmaktan ibaret değildir. Dil bilgisi yapılarını kurallı ve anlamlı biçimde bir araya getirerek yazmak önemlidir [5, s. 63]. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde yazma eğitimini geliştirebilmek için bazı odak noktaları göz önünde bulundurmak gerekir.

● Yazılı anlatım çalışmasında yer alacak konuların somuttan soyuta, kolaydan zora şeklinde olmasına ve dil, din, ırk, kültür vb. hiçbir ayrımcılığa yer vermemesine dikkat etmeliyiz.

● Yazılı anlatım çalışmalarında, öğrencilerin ilgilerini çekebilecek, yaşantılarından, gözlemlerinden yola çıkarak rahatça yazabilecekleri, günlük hayatta gereksinim duyabilecekleri konulara yer verilmelidir.

● Öğrencilerin yazma korkularını gidermek, motive etmek bunu yaparken de farklı açılardan bakmalarını sağlamak adına örnek çalışmalar, fotoğraflar, resimler, şekiller, karikatürler kullanılmalıdır.

● Çalışmalarda sadece klasik kompozisyon çalışmalarına değil şiir, öykü, resimden tasvir ve hikâye oluşturma gibi farklı çalışmalar da yapılmalıdır.

● Ders içi yazılı anlatım etkinliklerinde yazmaya geçmeden önce materyaller eşliğinde, mümkünse sorularla veya kendimiz bir şey anlatarak / uydurarak sonrasında öğrencinin konuyla ilgili duygu ve düşüncelerini ifade etmeleri sağlanmalıdır.

● Öğrencilerin sadece duygu ve düşüncelerini ifade etmeleri yazılı anlatımda yetmeyeceği için onların yazma yeteneklerini de geliştirmek adına yazmadan önce plan yapma alışkanlığı kazandırılmalıdır. Bizim soracağımız sorular bunlara zemin hazırlayacaktır.

● Kapsamlı bir çalışma ortaya çıkarmak adına öğrenciyi yönlendirebilecek örnek bir plan öğretmen tarafından oluşturulmalıdır. Bu planda kullanmaları mümkün olan kelimelere, deyim ve atasözlerine de yer verilmelidir.

● Yapmak istenen çalışma seviyeye göre anlaşılır bir dille açıklanmalıdır. Gerekirse taslaklar / örnek çalışmalar oluşturularak görsel olarak yapmaları gereken çalışma anlatılmalıdır.

Konunun Planlanması ve Yazılması

● Verilen bir yazma konusunun planlanmasına geçmeden önce, yapılacak ilk iş konunun ana başlığını/ maddesini, görüş açısını kavramak, hangi türde yazılacağını belirlemek olmalıdır.

● Giriş bölümünün konunun ortaya atıldığı, örnekleme yapılmadan konu hakkında açıklama yapılan bölüm olduğu öğrenciye anlatılmalıdır.

● Gelişme bölümünde konu ile ilgili gözlemler, olaylar, örnekler vereceği, birinci paragrafın devamı olarak yazmasının gerektiği ve yazının uzunca kısmının bu paragraf olduğu belirtilmelidir.

● Sonuç bölümünde ise ana düşüncenin ayrıntıya girmeden, kısa ve öz yazılması gerektiği vurgulanmalıdır. Kendi duygularını ifade eden, dilek, temenni gibi duyguları burada yazarken uygun bir dille yazmaları gerektiği mutlaka belirtilmelidir. Bitirme kalıpları öğretilmelidir.

● Plan yapıldıktan sonra en önemli iş başlık bulmaktır. Başlığın konuya uygun olacağı ve yazım kurallarına uygun olması gerektiği kavratılmalıdır.

● Kâğıdın sağ-sol, alt-üst boşluklarını hoş görünecek şekilde düzenlemeleri de istenmelidir.

Örnek Çalışmalar

● A1 seviyesinde ilk konular daha çok alfabe ve diyaloglar üzerinde yoğunlaşacağı için yazma etkinlikleri de aynı paralellikte olmalıdır.

● İlk tanışma diyaloglarından itibaren öğrenilen basit yapıların yazdırılması öğrenciyi harflerle kaynaştırma açısından önemlidir. Öğretilen diyalogların yazdırılması ilk günler için basit yazma çalışmaları olacaktır.

● Alfabe öğretimiyle birlikte işin içine oyuna dayalı yazma etkinlikleri de girebilir. Sınıf yedişerli dört gruba ayrılır. Gruplar sınıfın dört ayrı köşesine daire şeklinde oturtulur. Her grup ortaya yazma işini yapacak öğrenciyi alır. Öğretmen bir harf söyler ve bütün gruplar aynı anda sessizce ortadaki kişiye söyleyerek öğrendikleri kelimeleri yazdırır. En çok yazan grup kazanır.

● Seviye ilerledikçe konuya uygun yazma çalışmaları kısa paragraflarla devam etmelidir. Konular ilerledikçe dikte çalışmaları da mutlaka yapılmalıdır.

● A1 seviyesinde öğrenciden bir tam sayfa doldurulması beklenmemelidir. Seviyesine uygun az ve öz çalışmalar yeterli olacaktır.

● Paragraflardan sonra öğrenciye kağıt düzeni, adı soyadı, tarih, konu, başlık, başlıkta büyük harflerin kullanılması, satırbaşı, giriş, gelişme, sonuç vb. dış yapı özellikleri öğretilmelidir.

● Uygulamalarda bunların istenmesi, bir gereklilik olduğu, içerik kadar bunların da önemli olduğu anlatılmalı ve alışkanlık kazandırılmalıdır.

Yazma Çalışmasının Değerlendirilmesi

● İlk aylarda yapılan kelime hatalarının doğrusunun birkaç kez yazılması kelimenin doğrusunun öğrenilmesini sağlayacaktır.

● Daha ileri seviyelere ait dilbilgisi konularında yapılan hatalar da düzeltilmelidir. Ancak değerlendirme içine alınmamalıdır. Zamanı değil diye göz ardı edilmemelidir.

● Sağlıklı bir değerlendirme yapmak adına sınav kâğıdını okurken kullandığımız not çizelgesi göz önünde bulundurulmalıdır.

● Son olarak da yapılan çalışma kontrol edildikten sonra öğrenciden düzeltilmiş halini yeniden yazmaları istenmelidir.

Yapılan bu çalışmanın sonunda Türkçe öğrenen kişi uygulamalı olarak kazanmış olduğu bilgileri geri bildirim şeklinde değerlendirme fırsatı bularak; seviyesini öğrenir, öğrendiği yapıları veya kelimeleri pekiştirir, dil yanlışlarını görür, noktalama işaretlerini öğrenir, dil yetisini geliştirir, yaratıcı düşünmeye sevk edilir, öğrendiği konuları anlayıp anlamadığı açığa çıkar, öğrendiği konuları pratiğe dökme fırsatı bulur [6, s. 165].

Yazma becerisi, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde hem dili öğrenen hem de dili öğreten açısından aşamalardan oluşan zor bir süreçtir. Öncelikle kişilere yazmanın neden gerekli olduğu açıklanmalıdır. Yazma ile kişilerin becerilerinin ne düzeyde olduğu somut bir biçimde gözlenmektedir. Planlı yazma alışkanlığı kazanan bireyler, duygu ve düşüncelerini bir sıra ve mantık çerçevesinde aktarma becerisi kazanabileceklerdir [11, s. 38].

Sonuç olarak, öğrencinin süreci anlamasına yardımcı olmak, disiplinli bir şekilde uygulamaları yaptırmak,

alışkanlık kazandırmak, farklı yazma çalışmaları yaptırmak, diğer temel becerilere gösterilen özeni yazma çalışmaları için de göstermek, değerlendirme sürecinde aydınlatıcı ve objektif olmak, öğrencinin istenilen seviyede düzgün bir şekilde yazmasına yardımcı olacaktır.

Kaynakça

1. Akyol, H. (2006). Yeni programa uygun Türkçe öğretim yöntemleri. Ankara: Kök Yayınevi.

2. Barın, E. (2003). Yabancılara Türkçe öğretiminde temel söz varlığının önemi. Türklük Bilimi Araştırmaları. 13, 311-317.

3. Coşkun, E. (2009). Yazma eğitimi. (Ed: Ahmet Kırkkılıç ve Hayati Akyol), İlköğretimde Türkçe öğretimi. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 49-91.

4. Coşkun E. ve Tiryaki E. N. (2011a). Tartışmacı metin yapısı ve öğretimi. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(16), s. 63-73.

5. Coşkun, E. (2011b). Yazma Eğitiminde Aşamalı Gelişim. (Ed.: Murat Özbay), Yazma eğitimi. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 45-83.

6. Çakır, İ. (2010). Yazma becerisinin kazanılması yabancı dil öğretiminde neden zordur? Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 28(1), 165-176.

7. Demirel, Ö. (2004). Yabancı dil öğretimi. Ankara: MEB Yayınları.

8. Genç, H.N., (2017), Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yazma Eğitimi Bağlamında Yazım ve Noktalama, Dil Dergisi • Sayı: 168/2 • S.31-42.Temmuz-Aralık

9. Karatay, H. (2011). Süreç temelli yazma modelleri: Planlı yazma ve değerlendirme. (Ed.: Murat Özbay). Yazma eğitimi. Pegem Akademi Yay., 21-43.

10. Temizkan, M. (2010). Türkçe öğretiminde yaratıcı yazma becerilerinin geliştirilmesi. Türklük Bilimi Araştırmaları, XXVII, 621-643.

11. Tiryaki, E.N. (2013) Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde yazma eğitimi. Ana Dili Eğitimi Dergisi, 1(1), 38-44.

12. Uysal, A., Zorpuzan, S. (2021), Yabancılara Türkçe Öğretiminde Yazma Becerisinin Öğretimi Üzerine Bir Değerlendirme. Aydın TÖMER Dil Dergisi, 6(2), 251-283.

УДК: 37.013
DOI 10.35254/bhu/2022.61.23

Турдакунова Н.Б.,
Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева

ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ КОМПОНЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ И ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В данной статье поднимаются вопросы, связанные с проблемами качественного образования учащихся общеобразовательных школ в Кыргызской Республике на фоне дальнейшей профессиональной подготовки. Творческое начало, присутствующее у каждого школьника, необходимо формировать, начиная с малых лет. Развитие человеческого капитала происходит на основе качественного образования, подразумевающего создание такой среды, в которой учащийся может созидать, успешно развивать индивидуальность в условиях активной жизненной позиции, основанной на гуманистических принципах обучения. Поиски эффективнейших методов обучения осуществляются на всех этапах обучения для формирования личности, которая должна быть подготовленной к самостоятельной жизнедеятельности.

Одним из видов формирования творческой личности становится дополнительное образование, которое осуществляется во внешкольной деятельности. В данной статье акцентирована важность и необходимость его развития в общеучебной подготовке.

Ключевые слова: *индивидуальность, творческое развитие, система образования, дополнительное образование, качественное образование, эффективные методы обучения и воспитания, профессиональный выбор, саморазвитие, обучение.*

Турдакунова Н.Б.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮ ОКУЧУЛАРДЫ ОКУТУУНУН ЖАНА ТАРБИЯЛООНУН МААНИЛҮҮ КОМПОНЕНТТЕРИНИН БИРИ КАТАРЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринин окучуулары-на сапатту билим берүүнүн көгөйлөрү менен байланышкан маселелер көтөрүлүп, аларды андан аркы кесиптик жактан даярдап чыгууга багытталган. Ар бир мектеп окучусундагы кезиге тур-

ган чыгармачылык башталышты, анын жаш чагынан тарта, калыптандыруу зарыл. Адамдык капиталды өнүгүп – өстүрүү сапаттуу билим берүүнүн негизинде жүргүзүлөт. Бул анда окучуу өзүнүн жекече сапатынын ийгиликтүү өнүктүрүсү, жигердүү турмуштук позицясынын гуманистик талаптарына негизделген шарттарда ишке ашырылат. Чыгармачылык инсанды калыптандырып чугуунун дагы бир түүрүү болуп, кошумча билим берүү саналат. Бул багыт мектептен тышкары ишмердүүлүктө жүзөгө ашырылып турушу зарыл.

Ошондуктан, бул макалада анын жалпы билим берүүнү даярдо анын өнүгүшүнүн зарылчыгына жана маанилүгүнө багытталган.

Түюндүү сөздөр: *жеке өзүмдүк, чыгармачылык өнүгү, билим берүүнүн турпаты, кошумча билим берүү, сапатту билим берүү, окутуутун жана тарбиялоонун таасирлүү ыкмалары, гуманизм, өзүн-өзү өнүктүрү, окутуу.*

Turdakunova N.B.,
Bishkek state university
af. K.Karasaev

ADDITIONAL EDUCATION AS ONE OF THE IMPORTANT COMPONENTS IN TEACHING AND EDUCATION OF STUDENTS

Abstract

In this article the questions connected with the problems of qualitative education of students in general education schools inьKyrgyz Republic on the background of further vocational training.

The creative beginning, which is present in every pupil, should be to form, starting from the early years. The development of human capital is based on quality education, which implies Creation of an environment where a student can create and successfully develop individuality in conditions of active life position, based on humanistic principles of education. The search for of the most effective teaching methods is carried out at all stages of education, from preschool to higher education. education, the ultimate goal of which is to form such the end goal is to form a personality that is ready for independent life the end goal is to form a personality that is prepared to live independently.

Key words: *individuality, creative development, system of education, additional education, quality education, effective methods of teaching and education, professional choice, humanism, self-development, education.*

Одной из важнейших задач в решении проблем качественного обучения и воспитания школьников в Кыргызской Республике является формирование творческой личности, подразумевающей подготовку личности, способной к саморазвитию, основанному на гуманистических принципах.

Ведя речь о гуманистических принципах обучения, следует обращать внимание на эффективную организацию учебного процесса, во время которого и формируется человек как будущий, полноправный член общества. Именно гуманистические основы обучения влияют не только на процесс формирования знаний, но и на развитие мировоззрения человека, его личности, его поступков, умения различать моральные и аморальные стороны поведения.

«Современные условия развития человечества ставят перед наукой задачу возрождения духовности с целью гармонизации и развития общества» [6, с. 54].

Требования современного общества направлены на воспитание таких личностных качеств, которые способствовали бы человеку утвердиться в жизни – это воспитание ответственности, стремление делать добро, быть отзывчивым, ответственным, предприимчивым.

Формирование устойчивой позиции на арене жизни для будущего члена современного общества тесно связано и с экономической политикой государства, так как человек должен стремиться к благосостоянию, созданию таких условий, при которых может обеспечивать себе и своим близким комфортное состояние и жизнь. Но для создания таких условий, для формирования экономики необходимо развивать человеческий капитал, основанный на качественном образовании, понимание которого Аканбаевой С.К. трактуется следующим образом: «Практика показывает, что понятие «качество образования» понимается по-разному в системе образования: родители обучающихся считают его с развитием индивидуальности, с дальнейшей образовательной успешностью своих детей, для самих учащихся, прежде всего, означает – положительный климат, комфортность будь то в школе или в других учебных заведениях; преподаватели отмечают с обеспеченностью учебным материалом, созданием рабочими условиями, а также с активной жизненной позицией самих обучающихся » [1, с. 44].

В книге «Дополнительное образование в России: единое и многообразное» отмечается интерес к дополнительному образованию во всем мире. Авторы отмечают: «Рост внимания к дополнительному (неформальному) образованию во многом обусловлен неудовлетворенностью граждан узкими границами содержания и формализмом школьного образования» [3, с.14]. Поэтому и неспроста возникает интерес к развитию дополнительного образования, выходящего за рамки традиционного образовательного стандарта, появлению новых образовательных технологий и новых моделей, в связи с потребностями обучающихся.

Система образования, существующая веками, претерпевала немало изменений, основывающихся на поиске эффективных методов обучения и воспитания для разных ступеней формирования личности, начиная от дошкольного и кончаю вузовским образованием.

Объем как практического, так и теоретического материала представляет собой непомерную тяжесть в фор-

мировании человеческого капитала, поэтому уделяется внимание организации как дополнительного образования, так и непрерывного образования.

Реформы, проводимые в системе образования Кыргызской Республики, не исключают появление конкурентоспособности между образовательными учреждениями, которые имеют статус не только государственных, но и существующих на контрактные средства обучения, то есть действия частных учебных общеобразовательных заведений, имеющих возможность организовывать дополнительное обучение для развития интеллекта учащихся, развития будущих профессиональных основ, развития способностей по определенным наклонностям.

Следует отметить, что вопросы организации обучения и воспитания в учебных заведениях постоянно находятся в центре внимания педагогов как в республике, так и за рубежом. Но все же стоит отметить, что вопросам развития и внедрения дополнительного образования все же уделялось недостаточно внимания. Это один из малоизученных вопросов в системе школьного образования и требующих самого пристального внимания, как одного из эффективных резервов в обучении и воспитании подрастающего поколения.

Анализ традиционной модели образования позволяет сделать вывод о его формализме, о реализации стандартных наборов образовательных услуг, оказываемых государством, ограниченными материальными расходами согласно статьям расходов и доходов.

Образовательные услуги, не вписывающиеся в стандартный набор, должны оказываться на основе потребностей граждан и самих учащихся, желающих получить качественное образование. Качество и количество образовательных услуг будет зависеть от материальных затрат, которые государство не в состоянии осилить, и которые должны осесть тяжелым бременем на плечи законных представителей учащихся-родителей.

Организация и действия частных учебных заведений осуществляются под пристальным вниманием государства. Просмотр учебных планов для общеобразовательных школ позволяет отметить узость их содержания, ограниченность во времени, в нагрузке и требований, от которых ни одна частная школа не может отходить, соответственно не может нарушать условия требований к учебной нагрузке.

К примеру, учащиеся первых классов в частной школе имеют возможность плавать в бассейне, заниматься робототехникой и в других различных кружках по интересам, которые развивают не только физическую выносливость, но и развивают интеллект учащегося.

Учащиеся в обычных общеобразовательных учреждениях не имеют такую возможность по целому ряду причин, заключающихся не только в оплате, но и ограниченности площадок для обучения.

Вопрос будет заключаться в материальных возможностях родителей, которые, однако, не все обеспечены высокооплачиваемой работой или другими благами, а запросы детей все более увеличиваются.

Конечно, ушло то время, когда учащиеся могли бесплатно посещать спортивные секции, заниматься в кружках по интересам, как для мальчиков, так и для девочек, что давало возможность творчески развивать личность в процессе обучения.

Обращение к работам П. Ф. Каптерева, П. П. Блонского, А. В. Луначарского, А. С. Макаренко позволяют сделать вывод о том, что проблемы дополнительного (внешкольного) образования были предметом пристального внимания как одного из способов развития творческой личности еще в середине 19 века.

Решение вопросов по развитию и внедрению дополнительного образования достигло своего расцвета в 20 веке и были отражены в работах и трудах таких педагогов, как Ю. К. Бабанский, Ш. Амонашвили, В. А. Сухомлинский, К. Д. Ушинский, И. Г, Песталоцци и многих других мыслителей.

Актуальность и решение проблем развития дополнительного образования, а также создание современных научно-методических систем в процессе обучения и воспитания школьников стали также предметом изучения у таких педагогов, как Е. Б. Евладова, Л. Г. Логинова, Н. Н. Михайлова, В. А. Березина, В. П. Голованова, Г. П. Буданова и т.д. [2, с.14]

Несмотря на то, что проблемы развития дополнительного образования волновали многих педагогов, все же стоит отметить, что нет единой системы его развития, четко прописанного в официальных документах для дальнейшего внедрения и руководства.

В Кыргызской Республике в Законе «Об образовании», вступившем в действие для руководства от 30 апреля 2003 года N 92 прописаны указания, касающиеся дополнительного образования взрослых: «Более полное удовлетворение запросов личности в целях непрерывного повышения квалификации рабочих, служащих, специалистов в связи с постоянным совершенствованием образовательных стандартов» [5, с.1].

Данный закон был издан на фоне политических, экономических изменений общества, когда страна стала переходить к реализации рыночных отношений и отпала потребность в целом ряде специалистов, которые не смогли бы существовать без востребованности на рынке труда. Поэтому стали создаваться условия для приобретения востребованных специальностей или получения дополнительной квалификации.

В Законе КР «Об образовании» также отмечено о реализации дополнительного образования для детей: «Дополнительное образование детей – специфическая часть системы дошкольного, школьного и профессионального образования, основанная на свободном выборе и более полном удовлетворении интересов, духовных запросов и потребностей в профессиональном определении детей, подростков и молодежи посредством освоения ими дополнительных программ сверх базового образования во время, свободное от учебы в общеобразовательных и других образовательных организациях» [5, с. 5].

В законе отмечена реализация важнейшей задачи – развитие интересов, потребностей, профессионального выбора, для достижения которого необходимо развивать творческие наклонности школьника, задатки которого закладываются в молодом возрасте.

Следует отметить, что данная сфера педагогической деятельности становится одной из необходимых и значимых проблем в сфере образования, но не указано, из каких средств и в какой мере данная общественная задача будет решаться.

Ежегодно определяется учебная нагрузка для учащихся школ Кыргызстана, которая оптимальна в учебное время, а дополнительное образование, судя даже по названию, учащиеся могут реализовать во внеучебное, внеурочное время.

Для становления активной творческой личности учащиеся могут выбрать определенный вид деятельности, направленный на развитие творческих способностей, позволяющих обладать такими качествами, которые способствовали бы индивиду стать хозяином своей судьбы.

Стоит в процессе обучения и воспитания учитывать возможности учащихся для самовоспитания, самореализации, воспитанию тех задатков, которые вложила природа в человека, чем и объясняется склонность того или иного индивида к разным видам творчества. Ведь

неспроста бытует фраза– гений – 1 процент таланта и 99 процентов усиленного труда над формированием личности, способной реализовать творческий потенциал.

Вполне уместно привести слова Занкова Л.В. «Школьники учатся не ради отметок, которые сведены к минимуму в экспериментальных классах, а из стремления к знанию. Они испытывают удовлетворение от интенсивной умственной работы, рады выполнять трудные задания, как бы идут навстречу тому новому, что предстоит узнать» [4, с. 43].

Говоря о роли дополнительного образования, развитию которого стали уделять внимание не только педагоги, методисты, следует отметить, что в сфере системы образования оно признано важной необходимостью и возможностью для социализации ребенка, его самовоспитания, самоопределения, но однако, дополнительное образование рассматривается лишь как часть вариативного подхода к развитию общего среднего образования.

Данный подход к определению и развитию дополнительного образования к формированию личности, способной успешно существовать в современном развивающемся обществе, на наш взгляд, может быть направлен на поиск эффективнейших методов обучения и воспитания, учащихся в системе образования, как в урочное, так и во внеурочное время.

Литература

1. Аканбаева С.К. Качественное образование-проблемы и пути решения // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – № 8-4. – с. 134-135; URL:https://applied-research.ru/ru/article/view?id=5721. (дата обращения: 10.10.2022)

2. Евладова Е.Б., Логинова Л.Г., Михайлова Н.Н. Дополнительное образование детей / Е.Б., Евладова, Л.Г. Логинова, Н.Н. Михайлова. – М.: Издательство: Владос, 2004. – с.14.

3. Дополнительное образование детей в России: единое и многообразное // Под ред. С.Г. Косарецкого, И.Д.Фрумина. - Издательский дом Высшей школы экономики. - М., 2019. – с. 14.

4. Занков. Л. В. Избранные педагогические труды / Л.В.Занков. - М., 1990. –с.43

5. Закон Кыргызской Республики от 30 апреля 2003 года, № 92. «Об образовании» - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cbd.minjust.gov.kg › act › view › ru-ru.. –с.1; с.5. (дата обращения: 08.10.2022)

6. Секиева Н.А. Историко-философский анализ понятия «Духовность» // Вестник БГУ. -2021. -№4 (58). – с. 54.

УДК: 373:159.123.
DOI 10.35254/bhu/2022.61.26

Мэлсбек Н.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

АЗЫРКЫ МЕКТЕПТЕРДЕГИ ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕВИАНТТУУ ЖҮРҮМ-ТУРУМУНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮН ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАКТАН ПРОФИЛАКТИКА КАТАРЫ АЛДЫН АЛУУ

Кыскача мазмуну

Өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумун алдын алуу-бул процесстин негизги мыйзамына кирген, психологиялык жана педагогикалык өзгөчөлүктөрү, ченемдүүлүктөрү, социалдык чөйрөнүн мүнөздөрү, мүмкүнчүлүктөрү, муктаждыктары, кызыкчылыктары, алардын дүйнө таанымы, жөндөмдүүлүктөрү, ар бир өспүрүмдүн жеке өзгөчөлүктөрү жана үй-бүлө жагынан өспүрүмдөрдүн билиминин абалы болуп саналат.

Макаланын жыйынтыгында, девианттуу жүрүм-туруму бар балдар менен иштөөдө, биринчи иретте муну түшүнүү керек экени аныкталып, профилактика учурунда эффективдүү иштеш үчүн, психологиялык-педагогикалык системасын таасири талап кылынары зарыл түрдө болду. Ошондуктан, балдар жана девианттуу жүрүм-туруму бар өспүрүмдөр менен иштеген адистердин ишмердүүлүгү, биринчи кезекте аларды социалдык жагынан жүрүм-турумун толеранттуу шарты менен түздөө жана коомчулукта инсандын өзүнө да, зыян келитирбегендей кылып калыптандыруу керек.

Түйүндүү сөздөр: *девианттуу жүрүм-турум, өспүрүмдөрдүн социалдаштыруусу, ыкмалары, формалары, алдын алуу иш-аракети, алдын алуу, оңдоо иштери, методдору, психологиялык-педагогикалык концепциясы жана профилактикасы.*

Мэлсбек Н.
Бишкекский государственный
университет им. К.Карасаева

ПРОФИЛАКТИКА ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ В СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

Профилактика девиантного поведения несовершеннолетних – это комплекс мероприятий, направленных на его предупреждение. А также профилактика девиантного поведения подростков базируется на учете основных закономерностей данного процесса, характера социальной среды, психолого-педагогических особенностей подросткового возраста, индивидуальных свойств, возможностей, потребностей, интересов каждого подростка, его мировоззрения, способностей, состояния семейного воспитания.

В статье акцентируется внимание на том, что при работе с детьми с девиантным поведением в первую очередь необходимо корректировать их поведение, проявлять толерантность, формировать их личность не причиняя вреда.

Ключевые слова: *девиантное поведение, социализация подростков, методы и формы, коррекционная работа, психолого-педагогическая концепция, профилактическое воздействия, профилактика, специалист, педагог.*

Melsbek N.,
Bishkek state
University af. K.Karasaev

PREVENTION OF DEVIANT BEHAVIOR OF ADOLESCENTS IN MODERN SCHOOLS

Abstract

Prevention of deviant behavior of minors is a set of measures aimed at its prevention. And also, the prevention of deviant behavior of adolescents is based on taking into account the main patterns of this process, the nature of the social environment, the psychological and pedagogical characteristics of adolescence, individual characteristics, capabilities, needs, interests, of each teenager, his worldview, abilities, state of family education.

In the abstract of the article, it is determined that when working with children with deviant behavior, it is first necessary to understand this, and it is necessary to influence the psychological and pedagogical system in order to work effectively with them in prevention.

Therefore, the activities of specialists working with children and adolescents with deviant behavior should first of all correct their behavior, treat them with tolerance, shape them in such a way that they do not harm either society or the individual himself.

Keywords: *deviant behavior, socialization of adolescents, methods and forms, correctional work, psychological and pedagogical concept, preventive influence, prevention, specialist, teacher.*

Азыркы жыйырма биринчи кылымдагы жашоонун бардык жактарын камтып, коомдогу адамдардын ишмердүүлүгүнүн көптөгөн тармактарын өркүндөтүүгө түрткү берген позитивдүү өзгөрүүлөрү түп-тамырынан бери өзгөрүп келе жаткан өзгөрүүлөрдүн шартына карабастан, ошондой эле бир нече катар терс тенденциялар да күч алууда.

Мисалы алганда дүйнөдөгү кээ-бир өнүгө албаган өлкөлөрүбүздө социалдык-экономикалык туруксуздук, жумушсуздук, көптөгөн адамдардын жашоодогу деңгээлинин төмөндөшү, социалдык-психологиялык дезориентация жана адаптация, жалпы адамзаттык адеп-ахлактык жана руханий баалуулуктарга суроо-талаптын кескин төмөндөшү, оор кылмыштуу кырдаал, социалдык институттардын ишмердүүлүгүнүн начарлашы билим берүү ж.б. келип чыккандыктан, социалдык-маданий кырдаал аракечтик жана баңгилик, моралдык деградация, кылмыштуулуктун жашарышы ж.б.у.с. азыркы коомдо көбөйүүдө. Ошол эле учурда өспүрүм куратор, социалдык жана психологиялык катаклизмдерге эң сезимтал болууда. Дал ушул куракта жашы жете электер арасындагы кылмыштуулуктун башаты көбүнчө агрессивдүү, тартипсиздик, конфликт, өзүн кармай албоо сыяктуу жүрүм-турум мүнөздөмөлөрү кескин көбөйүп өсүүдө. [1, 6-20 б.]

Мындай тынчсыздандырган тенденциялар мамлекеттин жана коомдун бардык социалдык институттардын социалдык-профилактикалык ишмердүүлүгүн кайра карап чыгууну жана өркүндөтүүнү чукул арада талап кылууда. Ошол себептен, өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун калыптануу өзгөчөлүктөрүн аныктоо, анын социалдык-педагогикалык жактан алдын алуунун жана коррекциялоонун эффективдүү жолдорун табуу, тарбиялык-профилактикалык иштердин интегралдык системасын иштеп чыгуунун маселелери барган сайын актуалдуу болуп баратат.

Бул маселелерди оңунан чечүү, жетектөөчү ролун туура алпарып, коомдун адеп-ахлактык бакубаттуулугун аныктоо үчүн, социалдык институттарынын биринен болуп, бул негизгиси, мамлекет тарабынан жалпы билим берүүчү мектепке таандык болууда. Себеби жалпы билим берүүчү мектептин иш-аракети бул үй-бүлөнүн,

коомдук тарбиянын кемчиликтерин калыптанып келе жаткан инсанга айлана-чөйрөнүн терс таасирин, балдардын жана өспүрүмдөрдүн ар кандай типтерге киришин жөнгө салуу жана көзөмөлдөө оңдоо жана түздөө, зарылчылыгы менен көбүрөөк байланышканга аракеттенүүсүн билдирүү.

Бирок тилекке каршы, азыркы массалык практикада педагогикалык жамаатта өспүрүмдөрдүн өнүгүүсүндөгү конкреттүү жагдайлар жана алардын көйгөйлөрү, алардын жакынкы чөйрөсүнүн өзгөчөлүктөрү, көптөгөн оор окуучуларды үй-бүлөдө тарбиялоонун шарттары жөнүндө маалыматы жок болгон учурлар көп кездешип, жана бул социалдык институттар менен кызматташуусу жетиштүү колдоого алынбай жатканын билинүүдө.

Мугалимдердин оор өспүрүмдөр менен болгон мамилеси көбүнчө тыюу салуучу, атүгүл жазалоочу таасир этүүчү чараларга чейин жетет, алар девианттык жүрүм-турумдун себептерин гана жок кылбастан, тескерисинче, өспүрүмдөрдүн аффективдүү абалынын өнүгүшүнө көмөктөшүп, социалдык терс жүрүм-турум актылары жана жүрүм-турум формалары алып келүүдө. Себеби өспүрүмдөрдүн мектепке баруусун өз алдынча токтотуу, ошондой эле жалпы билим берүү мекемесинин уставын одоно жана бир нече жолу бузгандыгы үчүн, мыйзамсыз аракеттерди жасагандыгы үчүн окуудан четтетүү жана башка фактылар бар болгон. Алсыз, толук эмес жалпы билими бар, өз алдынча эмгек жана башка мамилелерге кирген өспүрүмдөр жеңе алгыс кыйынчылыктарга дуушар болушу мүмкүн, алар барган сайын жаңы көйгөйлөрдү жаратып жатат. Окуялардын мындай өнүгүшүнүн табигый натыйжасы катары педагогикалык тарбия жактан кароосуз калган студенттердин санынын интенсивдүү өсүшү байкалууда. [2, 282-285-б.]

Бирок, маселенин тереңдиги жана курчтугу, өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун алдын алуу боюнча мектептик педагогикалык коллективдердин иш-аракетинин маселелерин жетишсиз иштеп чыгуу карама-каршылыктарды чечүүнүн зарылдыгын туудуруп жатат:

а) өспүрүмдүн инсандыгын өнүктүрүүнүн заманбап талаптары менен жалпы билим берүүчү мектептин окуу-тарбия процессинде девиантты жүрүм-турумдун алдын алуу маселесинин жетишсиз илимий жактан иштелип чыгышынын ортосунда;

б) билим берүү процессин гумандаштыруунун уламдан-улам актуалдуу тенденциясы менен өспүрүмдүн инсандыгын калыптандырууга үстөмдүк кылган «мектеп-борбордук» мамиленин ортосунда.

Бул карама-каршылыктар өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун пайда болуу себептерин жана механизмдерин изилдөөдөө, бул көрүнүштүн алдын алууга көмөктөшүүчү педагогикалык шарттарды аныктоо, педагогикалык жамааттын ишин уюштура турган изилдөө проблемасын түзүүгө мүмкүндүк бере турган, өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун алдын алуу үчүн жалпы билим берүүчү жай, албетте бул мектеп.

Ошондуктан мектептерде девианттуу жүрүм-турумдун алдын алуу эң маанилүү болуп саналат. Орто мектептерде билим берүүнүн заманбап шарттарын жана жаңы талаптарды коюп, алардын алдында уюштуруунун жаңы методдорун жана формаларын киргизип издештирип, билим берүүнүнүн милдети катары турат.

Бүгүнкү күндө ар бир мугалимдин ролуна, билим берүү процессинин этабына көп көңүл бурулууда. Буга байланыштуу, мугалим түшүнүү менен билим берүү жана өз ара аракеттенүү түрүндөгү өзгөрүүлөрдү кабыл алып, окуучулардын ар түрдүү категорияры менен эффективдүү ишти уюштуруу жана анын ичинде да девианттык жүрүм-турумга жакын студенттер менен иш алпаруу керек. Бирок, бул категориядагы балдарга атайын даярдалган мугалимдер менен иштешсе жакшы болмок. [3, 347-б.]

Бул фактыга байланыштуу, девианттуу жүрүм-турумду бар балдар жана өспүрүмөр менен иштөө үчүн, девиантты жүрүм-турум деген эмне, анын кандай формалары бар, бул жүрүм-турумунун себеби эмнеде деген түшүнүк керек.

Ошондой эле “кыйын” балдар жана өспүрүмдөр менен иштеген адис үчүн, психологиялык-педогокалык диагностикасынын ыкмаларын өздөштүрүү бул абдан зарыл, андан киийн, жашы жетпегендердин жекече өзгөчүлүктөрүн изилдөө жана мындай балдар менен түзөтүү, корекциялоо жана тарбиялоо иштеринин жолдорун калыптандыруу керек.

“Мындай жолдордун бири-социялдаштыруу. Социализация-бул биринчи кезекте татаал, көп баскычтуу категориядагы өспүрүмдөр, ошондой эле аларды коомго кайтарууга багытталган аракеттердин системасы. Ал башкалар менен мамилерди кантип куруу, жана адамадар менен дүйнөнү билүү, анын ичиндеги четтөөлөрдү алдын алууну оңдоону жана алардын өнүгүүсүн камтыйт. Ал үчүн биринчи иретте ата-энелердин, психологтордун, социалдык мугалмдер жана класс жетекчилери менен девианттык жүрүм-турумду бир багыттар аркылуу эрте оңдоо боюнча туура чараларды көрүү зарыл, аныктама боюнча: баланын жөндөмдүүлүн жана анын келечегин аныктоо, балага жалпы колдоо көрсөтүү; сабактан кийин бош убакытты уюштуру; ондоону талап кылган комлестерди изоляциялоо; жеке оңдоо программаларын даярдоо жана аларды ишке ашыруу”.

Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму, алдын алуу концепциясын иштеп чыгу боюнча, биринчилик, экинчилик жана үчүнчү даражадыгы профилактикасына бөлгөн.

Баштапкы профилактикасын алдын алуу-бул адатта балдардын жана өспүрүмдөрдүн алардын кенири чөйрөсүндө жүрүм-турумун жалпы социалдык-укутук нормоларын ишке ашырып жана калыптандырууга багытталган, ошондой эле балдардын жана өспүрүмдөрдүн терс факторлорунун таасирине каршылык көрсөтүүсүнө салым кошуп, девианттык жүрүм-турумун калыптандырууга тийиш. [4, 29-35-б.]

Экинчи профилактыка учурунда өспүрүмдөрдүн нейропсихиатриялык өнүгүсүндөгү бузулуулар аныкталып коррекцияланат, ошондой эле жашы жете электердин девиантты жүрүм-турумуна тенденциясы барларга кошумча иш жүргүзүү керек.

Үчүнчү профилактикасынын милдети, нерв-психикалык ооруларын дарылоо керек, жүрүм-турумдун бузулушун пайда кылган бузулууларды, жана ошондой эле калыптанган рецидивдеринин девиантты бар өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумун алдын алуу, жана азыркы коомдо аларды социалдаштуурусу болуп саналат.

Көптөгөн изилдөөлөр табылып белгиленген, анда эң эффективдүү прфилактикалык иши, качан кандай шарттарда жана себептерде жок кылганда, ошондой эле андан кийин качан девиантты жүрүм-туруму анын өнүгүүсүнүн баштапкы этабында болуп турганда.

Эрте этапта ыктылуукту аныктоо үчүн, жашы жете электерге девианттык жүрүм-турумдун ар кандай формаларына өтүү зарыл ар кандай диагностикалык ыкмаларды колдонуу: байкоо, анкета, проективдүү жана тесттик методдор.

Негизги профилактикалык иштерди, жашы жете электердин арасында ийгиликтүү жүргүзүүнүн, анын негизги принциптерин сактоо зарыл:

- татаалдыгы;

- ыраттуулук;
- өз убагында болуу;
- максаттуу, дифференциациялоо (индивидуалдуулукту эске алуу өзгөчөлүктөрү);
- массалык мүнөз (иштин топтук формаларын колдонуу)
- позитивдүү маалыматты колдону;
- терс таасирлерди минималдаштыруу;
- катышуучулардын жеке кызыкчылыгы жана милдети;
- инсандын максималдуу актидүүлүгү;
- келечекте умтулуу (жүрүм-турумдун кесепеттерин баалоо, жаңылоо позидивдүү баалууктарды жана максаттарды, келечекте девиантты жүрүм-турумду кыйшаюсуз пландаштыруу).

Девианттуу жүрүм-туруму бар балдар менен иштөөдө, биринчи иретте муну түшүнү керек, эфективдүү иштеш үчүн, психологиялык-педагогикалык системасын тааири талап кылынат. Мугалмидин иш-аракети окуучунун жүрүм-турумуна, анын сезимдерине жана эмоцияларынына таасирин тийгизип, коомдук чөйрөсүндө, жана ошондой эле позивдүү баалуулуктарын калыптандыруу зарыл. [5, 221-б.]

Мен белгилегим келет, жардам берген мугалимдин бала менен өз ара байланышкан иш-аракеттерин ыкмалары бар экенин, себеби мугалмидин коомдо тажрыйбасы чоң, баланы социалдаштыруу жана реабилитациялоо үчүн позитивдүү көмөктөшүү менен аракеттенүү керек, тажрыйбасында чоң салымы бар экенин билдирип, салым кошсо болот.

В.П Кащенко девианттуу жүрүм-туруму бар балдарга, мугалимдин иш-ыкмаларынын мотоддорун төмөнкүдөй калассификациясын сунуштаган:

Педагогикалык методдор:	Психотерапия ыкмалары:
1. Коомдук таасир көрсөтүү ыкмалары: а) активдүү-эрктүү кемчиликтерди оңдоо; б) коркууларды оңдоо; в) көз жаздымда калтыруу ыкмасы; г) сергек күлкү маданиятынын ыкмасы; д) интрузывдүү ойлорду жана аракеттерди коррекциялоо; е) тентектикти оңдоо; ж) өзүн-өзү оңдоо. 2. Атайын же жеке педагогикалык методдор. 3. Эмгек жолу менен оңдоо ыкмасы. 4.Балдарды рацианалдуу уюштуруу командасы менен ондоо ыкмасы.	1. Сунуш жана өзун-өзү сыйлоо. 2. Гипноз. 3. Ынандыруу ыкмасы. 4. Психоанализ.

Профилактикалык алдын алуу иштеринде ошондой эле, бардык себептеринде, аныктоо жана иликтөө маанилүү ролун ойнойт. Инсандын жана жеке адамыдын социалдык жагдайларын аракеттерин, аларыдын жүрүм-турум механизимдерин аныктап, социалдык-укуктук жалпы нормалардан четтеп алган.

Жашы жетелек балдар менен өспүрүмдөрдүн турмушундагы бардык тармактарында прфиликтикалык иштерин жүргүзүү зарыл экенин билдирет.

Тартип бузуулардын татаалдыгына байланыштуу, өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумун натыйжасында, алдын алуу уюшкан комлексттик профилактикалык иш-чаралыры талап кылынат, анын ичинде медициналык, психологиялык, педагогикалык жана социалдык.

Ошондуктан, балдар жана девианттуу жүрүм-туруму бар өспүрүмдөр менен иштеген адистердин ишмердүүлүгү, биринчи кезекте аларды социалдык жагынан жүрүм-турумун толеранттуу жолу менен оңдоп, коомдо, инсандын өзүнө да, зыян келитирбегендей кылып калыптанндыруу керек. Ошол эле учурда мугалим эстеп калуусу керек, мындай жүрүм-турумдун калыптандыруусу, биринчиден балага ишеничтүү мамиле жасоого жана аны чоңдордун дүйнөсү кандай болсо, ошондой кабыл алууга өбөлгө түзүү керек. Андыктан балдар конкреттүү адамдар үчүн да, бүткүл жалпы коом үчүн да керек экенин, өздөрүн сезишип, маанилүү экенин түшүнүү керек. [6, 1-35- б.]

Адабияттар

1. Молчанов С.Г. Современный ребенок. Современный родитель. Современный педагог. /С.Г. Молчанов // Детский сад. – 2018. - №5. – С.6-20.

2. Давыдова А.В. Формы и методы социализации подростков, склонных к девиантному поведению в современном обществе / А.В. Давыдова // Общество и право. – 2011. - №2(34). – С. 282-285.

3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. / Л.И.Божович. — М.: Просвещение, 1968. - 347 с.

4. Бондаревская Е.В. Ценностные основания личностно-ориентированного воспитания / Е.В.Бондаревская. // Педагогика, 1995. - № 4. - С. 29-35.

5. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. / С.А.Беличева. - М.: РИЦК Социальное здоровье России, 1994. - 221 с.

6. Белкин А.С. Проблема раннего предупреждения отклонений в нравственном развитии и поведении школьников / А.С.Белкин // Советская педагогика. 1981. -№3. - С. 31-35.

УДК: 373:159.923
DOI 10.35254/bhu/2022.61.30

Мэлсбек Н.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮҮ МЕТЕПТЕРДЕГИ СОЦИАЛДЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАКТАН ДЕВИАНТТУУ ЖҮРҮМ-ТУРУМДУН СТРАТЕГИЯЛЫК ИШИН АЛДЫН АЛУУ

Кыскача мазмуну

Макалада жалпы билим берүүчү мектепте өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун алдын алуу маселеси талданып каралган. Азыркы коомдо, жашы жете элек өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун эң маанилүү мүнөздөмөсү катары болуп калган.

Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн четтөөлөрүүнөн барган сайын орчундуу жагдайларга жана топтолушкан түрлөрүнө, формаларына өзгөчөлөнгөн көңүлдү бурууну талап кылууда, үй-бүлөлүк тарбиялоочу функцияларынын басаңдашы, социалдык негизги институттарынын кризиси ж.б. Мындай шарттарда, уюмдарга девианттуу жүрүм-турумдун алдын алууга жаңы ыкмаларын издөөнүү талап кылууда.

Социалдык-педагогикалык негизги жоболорун колдонуу менен, биз макалада профилактикалык иш-чараларын девианттуу жүрүм-турумдун стратегиясынын алдын алуусун карадык.

Түйүндүү сөздөр: *девианттык жүрүм-турум, өспүрүмдөрдүн социалдашуусу, методдору жана формалары, коррекциялык иш, психо-педагогикалык концепция, алдын алуу стратегиялары, алдын алуу, адис, педагог.*

Мэлсбек Н.,
Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ И ПРОФИЛАКТИКА ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос профилактики девиантного поведения учащихся в общеобразовательных школах. В настоящее время девиантное поведение стало важнейшей задачей, решение которой требует своего глубокого и целостного изучения. Девиантное поведение несовершеннолетних требует особого внимания к таким ситуациям и формам, как нарушение структуры и функции семьи, материально-бытовое неблагополучие, реклама табачных изделий и спиртных напитков, кризис основных социальных институтов и др. Значит, при таких условиях от общеобразовательных организаций требуется поиск новых способов предотвращения девиантного поведения.

Ключевые слова: *девиантное поведение, социализация подростков, методы и формы, коррекционная работа, психолого-педагогическая концепция, профилактическое стратегии, профилактика, специалист, педагог.*

Melsbek N.,
Bishkek state
University af. K.Karasaev

STRATEGIC PREVENTION OF SOCIAL-PEDAGOGICALLY DEVIANT BEHAVIOR IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Abstract

The article deals with the issue of prevention of deviant behavior of adolescents in secondary schools. Unfortunately, now deviant behavior it has become the most important characteristic for minors. Since, the forms and extent of deviant behavior of minors has increased to younger students.

Deviant behavior of minors requires special attention to such situations and forms as: violation of the structure and functions of the family, material and domestic problems, advertising of tobacco products and alcoholic beverages, the crisis of basic social institutions, etc.

Keywords: *deviant behavior, young adolescents, preventive work, socio-pedagogical principles,*

strategies, effectiveness, survey, socialization of adolescents, methods and forms, preventive action.

Акыркы убакытта биздин коомдо жашы жете элек өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун көбөйүшү менен өзгөчө тынчсыздануунун көбөйүшүн жаратууда. Девианттык жүрүм-турумдун формалары, девианттуу жүрүм-туруму менен белгиленген бар балдардын масштабы жогорулап, жана жашы жете элек кенже мектеп окуучуларына чейин көбөйүп кеткен. Барган сайын эң коркунучтуу коопсуздуу түрлөрүүнүн бири: күчкө салып басым жазоочулук, аракечтик, баңгиликтер жана наркомандар, өздөрүнүн өмүрүнө кол салуу, кылымштарынын сыяктуулары көбөйүшү катталууда. Адабиятта девианттуу жүрүм-турумун коомдоо кабыл алынуучу нормалдуулукка туура келбеген жүрүм-туруму деп далилденет.

Нормалдуу иретиндеги пайдалануучу эрежесинде талап кылынычуу жана аны ишке ашыруучу, башкача тилде айткандай бүтүндөй коомдун туруктуулугун камсыздандурууга багытталган жүрүм-турумдун эрежелери жана үлгөлөрү болуп саналат. Демек, биз барган сайын баланын психологиясын байкап, анын жүрум-турумуна туш болуп жатабыз, аны соцаиалдык нормаларында аңсезимдүү түрдө өздөштүрө албай же социалдык нормаларды атайлап бузгандай болууда. Эки учурда тең, мындай жүрүм-турум инсанадын жүрүм-турумунун өнүгүүсүнө коркунучту туудуруп жана социалдык чөйрөдө көйгөй болуп сананалат.

Азыркы заманбап билим-илимдери жагынан, девианттуу жүрүм-туруму жөнүндө талкуулашып, биз өзүнчө байланыша турган факторлорунун системасындагы мүнөздөлө турган, социалдуу жүрүм-турумунун катаал формалыры менен күрөшүп же жарышып жатабыз деп айтсак жаңылбайбыз. Демек, девианттуу жүрүм-турумун пайда кылуучу, аны шыктандыра турган жана аны күчөтүүчү маселелерине жана факторлоруна өзгөчө көңүл буруу керек экенин белгиледик, себеби алар өспүрүмдөрдүн социалдуу коомунда ар кандай түзүлүшүнүн деңгээлдеринде аракеттенет. [1, 288 - б]

Л.Ш. Шнейдердин эмгектерине таянып, девианттык жүрүм-турумдун негизги себебтеринин бири болуп булар: баланын оорусу, күчтүү таасирин алуусу жана каалоосу, толкундасуунун күчөшү, өзүн кармай албоо, өз алдынчалыкка умтулуу, автономияга жана көз каранды эместикке умтулуу, үй-бүлөдөгү жагымсыз жагдайы жана ата-эненин билиминин жоктугу, окуудан артта калуусу, теңтуштарынын кароосуздугу, балдардын кыйынчылыктарын чоңдор тарабынан туура эмес түшүнүү, чоңдордон балдардын жөндөмдүүлүгүнө терс баа берүүсү, балдардын стресстик турмуштук кырдаалдары, баланын өзүнө ишенбөөчүлүктөрү, өспурүмдүн жашоосундагы чыңалган социалдык-экономикалык кырдаал (камсыздыктын начардыгы, ата-энелердин жумушсуздугу), ата-эненин ашыкча иштеши, ата-энелер менен болгон чыр-чатактар, ата-энелер (мугалимдер) тарабынан тыюлардын көптүгү, зордук-зомбулуктун, ырайымсыздыкттн жазасыз калуунун мисалдары (ММКлардан алынган), тынымсыз сындоо, үй-бүлөдө зомбулук, баланын алсыздыгы, балдардын интеллектуалдык чөйрөсү, эмоционалдык жана эрктик деңгээли төмөн, балдардын коммуникативдүүлүгүнүн жогорулашы, жалгыздык, башкалардын түшүнбөстүктөрү, авторитардык ата-энелер (мугалимдер), ашыкча көзөмөл, генетикалык ыктуулук, көчө таасири.

Кыргыз Республикасында заманбап шарттарга карата девианттуу жүрүм-турумунун жайылышынын негизги себептери болуп, эс алуу секторун ашыкча коммерциалдаштыруу, канадай өлчөмүндө ыллактайышып ийгиликке жетишүүдө, чылым буюмдарынын колдонулушу, алкоголдук ичимдиктерин жана баңги заттарын, калайык калктын орчундуу башатында жашоо баалууктарын кайра жаңы жолго салуу, оюн-зоок бизнесин өнүктүрүгөн, басма, кино тармактарында жана видиоматериалдарын тартып таркатуусунда, зордук-зомбулуктун жана ырайымсыздыктын өнүгүшүнө, жаш өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун ар кандай формаларынын алдын ала боюнча кесепеттүү иш-чараларынын жоктугу.

Жаштай өспүрүмдөрдүн девианттуу бар жүрүм-турумунун жаратуучу себетерин, туура тармакта социалдаштыруучу процессинде натыйжалуу чараларын керекөө керек. Жаштай өспүрүмдөрдүн негизги институттары катары болуп: үй-бүлө жана билим берүүчү мекемелери болуп саналат. Билим берүүчү уюмдарынын адистери, социалдык жактан калкалоо үчүн, жана жаш өспүрүмгө кам көрүүгө жооптуу, девианттуу жүрүм-туруму бар жаш өспүрүмдөр менен билим берүүчүү уюмударында профилактикалык иштерди иштеп чыгып жана аны ишке ашырышат. “Татаалыраак жаш өспүрүмдөр ” менен педагогигалык жактан иш-чараларын жүргүзүп, иштөөнү үлкөндөр үчүн түйшүктүү оорчулукту жаратат. Ал эми азыркы кырдаалда, өспүрүмдөрдүн четтөлөрүнүн алдын алууда, социалдык шарттарында туруксуздук жана кыйынчылыгын күчөтүүдө.

Мектепте профилактикалык иштерди уюштуруудагы эң маанилүү иш-чаралардын бири өспүрүмдөрдүн жашоо образынын өзгөчүлүктөрүн, ата- энелери жана теңтуштары менен болгон мамилесин, анын баалуулуктарын аныктоо максатында, окуучуларга суроо берүү же сурамжылоо болуп саналат. [2, 240-б.]

Изилдөөдө биз, Кант шаарындагы орто мектептеринин кызматкерлери тарабынан иштелип чаккан сурамжылоо аннкетасын колдондук. Сураштырууда 10 жаштан 17 жашка чейинки 15-20га чейин жаштай өспүрдөр катышышкан. Сураштыруунун жыйынтыгында үй-бүлөлүк курамы боюнча баямдама алдык: жаш өспүрүмдөрдүн 67% толук баалу үйбүлөдө, 32% толук балуу эмес үй-бүлөө турумушунда жашашат экен. Үйбүлөлөрдүн материалдык кирешелүү абалы боюнча баямдамалыры төмөндөгүдөй бөлүштүрүлгөн: 45% респонденттер аны “орточо”, 35%-“ортодон төмөнүрөөк”, 7% -“ортодон жогорураак” жана 11% интервью алган респонденттердер аны жагымсыздык финансылык абал катары баалашты. Бул изилдөөлөр өспүрүмдөр үчүн өтө маанилүү экенин көрсөттү, маанилүү баалуулуктар болуп төмөнкүлөр саналды: "ден соолук" (96%), "билим" (78%), "жакшы" үй-бүлөдө ишенимдүү мамилелер» (76%), «жакшы жана чыныгы достор» экенин. Ошондой эле, мындай баалуулуктарга карата натыйжалар алынды, “материалдык байлык” (72%), “каалагаг жана кызыктуу иш” (56%). Дени сак, акылдуу, сулуу балдарга 42%, өз турак-жайлуусуна (54 %) ээ болгуларын билдиришти. Өспүрүмдөрдүн оптимистик негизги баалуулук тандоосу “ден-соолук” экен.

Ошондой эле өспүрүмдөр үчүн артыкчылыктуу баалуулуктар сыяктуу болгондор: “билим”, “үй-бүлөө” жана “достор”. Бүгүнкү күндө өспүрүм үчүн "финансылык абал" адамдын ийгилигинин критерийлеринин бири бойдон калууда, бирок изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, "ден соолук", "билим", "үй-бүлөдөгү дурус мамиле", "чыныгы достор" сыяктуу критерийлерден "финансылык абалынын начарлыгы" артта калганы далилденди. Девианттуу жүрүм-туруму бар окуучулар «ден соолук» деген сөздүн астында биринчи кезекте физикалык ден соолук – денеенин саламаттыгын түшүнүшөт экен. Андан кийин балдар дени сак психиканы, ал эми акыркы орунда гана руханий сапаттарды жана адеп-ахлакты тандап алышарын билдиришти. Сураштырууга катышкан өспүр-

рүмдөрдүн 82%ы ден соолугуна “ эң мыкты”, 15%ы “канааттандырарлык” деген баамдоо беришкен. Ошондой эле өнөкөттү илдети бар жана көп сыркоого жабыркаган өспүрүмдөрдүн -3%ы аныкталды. Акырында сураштырууга катышкан өспүрүмдөрдүн 62%ы өздөрүн дени сак жана сергек жашоо образын менен карманышарын эсептешти. Сурамжылоого катышкандардын 38%ы өзүн дени сакмын деп эсептешпейт экен.

"Сиздер спирт ичимдиктерин ичесизби?" - деген сурооно, өспүрүмдөр төмөнкүдөй жооп беришти: өспүрүмдөрдүн 16%ы алкоголдук ичимдиктерин ичишпейт экенин; ошондой эле 30%ы жылына бир нече жолу колдонушарын айтышты. Катышуучулардын 36%ы спирт ичимдиктерин ичүүсү боюнча, айына бир нече жолу экенин, жумасына бир жолу гана, ал эми калаган 18%ы алкоголдук ичимдиктерин көп ичишерин билдиришти. Ошондой эле сураштырууда, өспүрүмдөр чылым чегишеби? - деген суроо да берилди.

Бүтүм жыйынтыгында окуучулардын 75% ы чылым чегет; 15%“кеде гана чылым чегет”, катышуучулардын 10%ы гана такыр чылым чегишперин айтышты.

Ал эми баңгизаттарын колдонуу суроосуна, өспүрүмдрдүн 100%ы эч качан колдонуп көрүшпөгөндөрүн билдиришти.

Девианттуу жүрүм-туруму бар өспүрүмдүрдүн көпчүлүгүнүн жүрүм-турумунунна мунөздөмө берип тыянак чыгарууга болот мисалы: тамеки туртуу, спирт ичимдиктерин ичүү. Бул көрүнүш өспүрүмдөрдүн сергек жашоо образы жөнүндө жетишсиз түшүнүк, себеби тамеки жана спирт ичимдиктерин ичүүнүн кесепеттеринин алардын кандай денсоолугуна залакасын тийгизерин алар билишпейт.

Өспүрүдөрдүн мектептеги психологиялык атмосферасын көрүү жана кандай баалоо максатында “Мектепке кандай маанайда барасыңар?”-деген суроо да берилди. Бул суроого төмөнкүчө жооптор бөлүндү: окуучулардын 26%ы мектепке жакшы маанадайда барам деп жооп беришти; 32%ы кызыгы жок деп; 24%ы зарылчылыктан, анткени алар мектепке милдеттенме катары барышарын билишет экен. Ал эми, өспүрүмдөрдүн калгандары 18%ы такыр эле эч кандай кызыгуусу жок деп жооп беришти. Ошондой эле окуучулардын үйбүлөдөгү мамилер тууралуу пикирлерин аныктадык. Сурамжылоого катышкан балдардын жарымына жакыны (48%ы) үй-бүлөдөгү конфликттик карама-каршы мамилелердин фактысы коопзузданууда болуу, 30%ы үй-бүлөөдө ар кимиси “өз ара алдынча жана өзү өзү менен болсо, 22%ы үй-бүлөлүк мамилелери ишенимдүү жана достукта экенин белгилешти. Кыйын кырдаалда бала кимге кайрылуу керек деген суроого жооптор кыйла салтуу болууда: балдардын 24%ы ата-энелерине, 4%ы мугалиге, 4% психогдорго, 6% социалдык педагогторго кайрылышат экен. Калган басымдуу бөлүгү досторуна кайрылгандыгын жана алардан психологиялык жактан жардам сурагандарын айтышкан, бул сурамжылоого катышкандыктардын 62% ын түзгөн.

Балдар бош убакысында кандай түрдө жана эң ыңгайлуу бош убактыттарын өткөрү маселесинин формаларын көрсөтүштү: (78%ы) бош убактысында музыка гууну, 94% ы сыналгы көрүүнү, 98%ы комьтерде ойноону, 98%ы социалдык тармактарда баарлашканды, ал эми 56%ы достору жана тенттуштары менен шаар кыдырып, парктарда сейилдегенди артык көрүшөт экен. Өшентип, сурамжылоонун жыйынтыгында ар бир үчүнчү мектептеги окуган жаш окуучулар толук эмес үй-бүлө шарттарында жашагандыгын айтууга мүмкүндүк берет.

Кыйла бир топ жаш окуучулардын материалдык абалы төмөн үй-бүлөлүк шарттарда жашаары билинди. Окуу жыйынтыгында, биз тарабынан аныкталып чыккандыгына карата, мектептин жетишсиздигин да, анын катарында жаш окуучулардын шайкештелбеген көнүү адаптациясынын болушу мүмкүн. Көпчүлүк өспүрүмдөр өздөрүн дени сак жана сергек жашоо образында карманышарын билдиришти. Бирок, алардын сергектик турмушуна тууралуу идеялары туура эмес бурмаланган, себеби көпчүлүгү чылм чегишет жана санда алкоголдук ичимдиктерин ичишет, бирок ага карабастан алар өздөрүн сергек турмушунун образын кесепетүү карманабыз деп эсептешет.

Окууга алаксыздык, мектептин адистери менен өз ара түшүнбөөчүлүк, үй-бүлөдөгү конфликттик көзкараш мамилеши, көңдөй негизсиз багыттында сыяктуу көйгөйлөрү менен алактенүүсү менен, биздин көзкарышыбызда окуучулардын арасында девианттуу жүрүм-турумун жаратышы тобокел. Бирок, жаш өспүрүмдөрдүн күтүмү, алардын ийгиликктерге ишениими жана келечекке ачык жарык болгон ишениими, девианттык жүрүм-турумунун четтөөлөрү боюнча кесепеттүү иштердин ачкычы боло алат.

Жаш окуучулардын арасында сураштыруунун жыйынтыгында, билим берүү мектеп уюмунунда кесепеттүү ресустарын жана мүмкүнчүлүктөрүн талдоодо, ошондой эле профилактикалык иштүүлүгүн уюштууруда социалдык-педагогикалык мамилеринин негизги жоболоруна таянып, билим берүүчү мекемелеринде өспүпүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумун алдын алуу үчүн, сапаттуу стратегиялык маселелерин иш тартибинде сунуштоого болот.

«Стратегия» деген термини бул, алдыга коюла турган планга жетүүчү, иштикттүү аракеттеринин комплекстүү моделиинин негтизи деп түшүнөбүз. Стратегиянын мазмуну – өжөрүмдүн башкы багыттында ырасталуучу жана колдонулуучу чечимдерди кабыл алуу мыйзамынын курултайы. Стратегия процесси кандайдыр бир иш-аракети менен дароо эле бүтпөйт. Ал, адатта, жалпы багыттарды белгилөө менен аяктап, аларды жылдыруу уюмдун позициясынын осүшүн жана чыңдалышын камсыз кылат.

Стратегиянын ролу, биринчиден белгилүү бир багыттарга жана мүмкүнчүлүктөргө көңүл бурууп жардам бэрүү; экинчиден, стратегияга туура келбеген бардык иштерди жана мүмкүнчүлүктөрдү жокко чыгаруу. [3, 440-б.]

Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун түзөтүү боюнча, социалдыкпедагогикалык профилактика түрүндөгү коргоочу стратегиялары ар түркүм функцияларын аткарат: түзөктөө, алдын алуучу, камсыздоо, калкалоо, окутуу, контролдоочу жана жөндөө функциялары. Өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун алдын алуу жана колдонмо өндүрүмдүүлөрүндө социалдык-педагогикалык стратегияларын жыйынтыктуу милдетинде камтыган, булардын катарына төмөнкү компоненттерди камсыздандыруу мүмкүн:

• баланын өзүндө да, социалдуу жана табигый аймагында да, ыңгайсыздуу жолдорун жоюуга, ошол эле учурда жашы жете электердин алдында жаралган көйгөйлөрдү туура жолдо чечүү үчүн зарыл тажрыйбаны алууга жана түзүүгө көңүл буруу;

• өспүрүмгө адаптацияланууну, максатташтыруу үчүн, баланын чың ден солугунун сакчылыгын же каралоого жардам берүү керек;

• үзүрлүү көйгөйлөрдү чечүү, башкача айтканда, алардын өнүгүүсүнө таптакыр жол бербөө. Мисалы айтканда жүрум-турумду орундуу багыттоочу стратегиясын карап көрүү.

Аны колдонуу үчүн, бир нече компоненттерге бөлүнгөн: коркуу факторун колдонуучу, алаксытуучу, аң-сезимдерин жогорулатуучу, ынандыруучу, позитивдүү көндүмдөрдү калыптандыруучу.

Бул иштер этап менен жргүзүлөт:

1-этабы: Ниеттүүлүк. Максималдуу баяндама кесепети: орчундуу көйгөйгөлөргө кабатар болуу маалымат алуу. Иштүү формалары: баяндама каражаттары, жекче маектешүүлөр;

2-этабы: Макулдашуу. Өз көйгөйүнүн сапаттулугун билүү. Тобекелдик даражасы жөнүндөгү конкреттүү жөндөмдүү баямдоо таасирин арбылоо жана жүрүм-турумун өзгөртүүп, оңдоого, жөнгө салуу, мативациалоо. Иштүү формалыры: информациялык каражаттар, жекечелик жана топттук маалымдашуу;

3-этабы: Тилек. Жүрүм-турумун оңдоо милдеттенме катары билүү. Жүрүм-турумун оңдоо үчүн, маанилүү, пайдалуу, конкреттүү иш чаралырын дайындоо. Иштүү формалары: жеке жана топтук майектешүү, консультация, ишенич телефону;

4-этабы: Машыктануу. Адам баласы жүрүм-турумун оңдоо үчүн, кабыл алынган маселелерин ишке ашырууга аракеттенүү. Кошумча маалыматт каражаттарын колдонууга умтулуу, коркунучтуу жагдайлардан баш тартуу. Иштүү формалары: жекечилик консультациялоо, адаптацияланууу боюнча тренингдер.

5-этабы: техникалык жактан тейлөө. Жаңыланган практикалык жүзүндөгү жүрүм-турумунун алгачкы кесепеттерин колдонуу. Жаңыланган жүрүм-турумду бекемдөө түрдө аракеттерди кенейтүү. Иштүү формалары: жекелик консультациялоо. Бул технология жаш өспүрүмдүн жүрүм-туруму жөнүндө түшүнүүгө, осоциалдык кооптуу формаларынан баш тартууга жана жаңы жүрүм-турумга аракеттенет деп биз ишенебиз.

Ошентип, девианттуу жүрүм-туруму бар өспүрүмдөдүн бардык өзгөчүлүктөрүн, айлана-чөйрөсүнүн өзгөчүлүктөрүн максималдуу толук түшүнуу менен, профилактикалык адекваттуу шарттарда иштерди курууга, куракттык жана индивидуалдык өзгөчүлүктөрүн толук эсепке алуусу, алардын физикалык жана психикалык өнүгүүсүнүң өзгөчүлүктөрүн, турмуштук баалууктарын, үй-бүлөдөгү материалдык абалын, микро-коомдогу маданий агартуу таасирин, алардын кылмыш мыйзамын кабыл алуусун, кызматташтыкка умтулуусу менен социалдык-педагогикалык стратегияларын тандоого болот.

Бардык профилактикалык иш-чаралырыда, девианттуу жүрүм-турумдун социалдык себептерин нейтралдаштырууга жана жоюга, девианттуу жүрүм-туруму бар балдардын инсандагын жана жашоо образын оңдоого тийиш, алардын үстүнөн көзөмөлдүн жана көзөмөлдүн денгээлин жогорлатууга же жазаларды катталдаштыруу-га тийиш эмес.

Адабияттар

1. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие / Е.В.Змановская. - М.: Академия, 2008. - 288 с.

2. Василькова Ю.В., Василькова Т.Я. Социальная педагогика / Ю.В.Василькова, Т.Я.Василькова. - М.: Академия, 1999. - 440 с.

3. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением / Под ред. М.И.Рожкова. - М.: Владос, 2001. - 240 с.

4. Стратегия — понятия и определения. Классификация стратегий - [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.stplan.ru/articles/theory/strategy.htm (дата обращения: 12.10.2022)

5. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков - [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www:mvword.ru (дата обращения: 14.11.2022).

СОЦИОЛОГИЯ

УДК: 316.614.6
DOI 10.35254/bhu/2022.61.34

Сабиров Т.Р.,
Бишкекский государственный университет им. К.Карасаева
Малышева Е.В.,
Бишкекский государственный университет им. К.Карасаева

ПРОБЛЕМА ДИСТАНЦИОННОЙ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ КАК ФОРМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В статье рассматривается проблема влияния дистанционной модели обучения на социализацию учащихся. Актуальность научной работы заключается в том, что дистанционная модель обучения может негативно влиять на качество образовательного процесса учащихся, на мотивацию к учебной деятельности, а также на усвоение социальных норм, ценностей и навыков учащихся. Проблема социализации рассматривается с позиции структурно-функциональной социологии и гуманистической психологии. В работе представлен теоретический анализ подходов к пониманию феномена социализации. Приведено описание дистанционного обучения, его актуальность применения в образовательном процессе. Показаны основные вопросы, требующие рассмотрения в контексте психолого-педагогического подхода. Выделены, как минусы дистанционного обучения, так и его преимущества, влияющих на качество образования учащихся и их социализацию.

Ключевые слова: *социализация, личность, дистанционная форма образования, адаптация, мотивация, тревожность, Я – концепция, эмоциональное выгорание, удовлетворённость, обратная связь.*

Сабиров Т.Р.,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети
Малышева Е.В.,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

СТУДЕНТТЕРДИ СОЦИАЛДАШТЫРУУНУН БИР ТҮРҮ КАТАРЫ АРАЛЫКТАН ОКУТУУ МОДЕЛИНИН КӨЙГӨЙҮ

Кыскача мазмуну

Макалада дистанттык окутуу моделинин жана окуучулардын социалдашуунун мамилеси каралат. Дистанттык модели окуучулардын билим берүү процессине, окуу иш-аракеттерине, ошондой эле социалдык ченемдерине, баалуулуктарына жана көндүмдөрүн өздөштүрүүгө терс таасир тийгизиши мүмкүнчүлүгүндө макаланын актуалдуулугу. Социалдашуу көйгөй структуралык-функционалдык социология жана гуманисттик психология көз караштардан каралат. Макалада социалдашуу кубулушун түшүнүү ыкмаларынын теориялык талдоосу, дистанттык окутуунун сыпаттамасы, анын билим берүү процессинде колдонулушунун актуалдуулугу, психологиялык-педагогикалык мамиленин контекстинде кароону талап кылган негизги маселелер келтирилген. Ошондой эле дистанттык окутуунун кемчиликтери да, анын артыкчылыктары да окуучулардын билим сапатына жана алардын социалдашуусуна таасир эткени көргөзүлгөн. Дистанттык окутуу моделинин окуучулардын социалдашуусуна тийгизген таасири менен байланышкан ар кандай изилдөөлөр каралды.

Түйүндүү сөздөр: *социалдашуу, инсан, аралыктан билим берүү формасы, адаптация, мотивация, тынчсыздануу, Мен-түшүнүк, чарчоо, канааттануу, кайтарым байланыш.*

Sabirov T.R.
Bishkek state university af.K.Karasaev
Malysheva E.V.
Bishkek state university af.K.Karasaev

THE PROBLEM OF DISTANCE LEARNING AS A FORM OF SOCIALIZATION OF STUDENTS

Abstract

The article deals with the problem of the influence of distance learning on the socialization of students. The relevance of scientific work lies in the fact the distance learning can negatively affect quality educational process of students, motivation for learning activities, assimilation social norms, values and skills of students. Socialization is considered from the standpoint of structural-functional sociology and humanistic psychology. The following issues are considered: theoretical analysis of the phenomenon of socialization, description of distance learning, its relevance in the educational process, issues, disadvantages and advantages of distance learning that affect quality of education of students and their socialization.

Key words: *socialization, personality, distance education, adaptation, motivation, anxiety, I am a concept, emotional burnout, satisfaction, feedback.*

Проблема образования являлась и является одной из наиболее актуальных для любого общества, вне зависимости от культурных, этнических и других социальных аспектов жизнедеятельности людей. Система образования выступает в качестве одного из фундаментальных источников социализации личности в современном мире, и именно в рамках обучения на базе учебного заведения человек приобретает те знания, ценности, опыт и особенности мировоззрения, которые составляют образ цельной и взрослой личности.

Рассматривая социализацию с позиции структурно-функциональной социологии (за авторством Т. Парсонса и Р. Мертона) мы можем говорить о социализации как процессе интеграции личности в систему социума, в рамках которого она адаптируется. В контексте данного подхода феномен социализации выступает процесс адаптации человека в социальную систему благодаря приспособлению к социокультурным и психологическим аспектам социального существования, усвоение общественных норм и ценностей, правил и моделей поведения. В рамках же гуманистической психологии, которая представлена работами таких авторов как К. Роджерс, А. Маслоу и др., социализацию принято рассматривать как процесс реализации «Я - концепции» человека, развитие личностью собственного потенциала, поиск возможностей преодоления негативных ситуаций за счет использования внутренних психических ресурсов[3, с. 110].

На сегодняшний день всё более актуальным и востребованным становится применение так называемого «дистанционного образования», позволяющего проводить учебные занятие удалённо, без непосредственного контакта между педагогами и группами обучающихся. Подобный подход стал возможным в последнее десятилетие за счёт бурного развития цифровых технологий, повсеместного применения высокоскоростного интернет – соединения, а также наличие у большей части населения различных гаджетов (смартфоны, планшеты, ноутбуки), которые позволяют пользоваться различным программным обеспечением, в том числе и с образовательными целями. Однако, несмотря на кажущее удобство и прочие возможности, предоставляемые подобным подходом к обучению, у дистанционной формы образования всегда было и большое количество противников, считающих данный формат обучения не соответствующим требованиям образовательных стандартов.

Поворотным моментом в дискуссии о необходимости применения дистанционной формы работы в учебных заведениях стала повсеместная изоляция в результате вспышки коронавируса COVID-19, с которой столкнулось мировое сообщество в последние годы. Именно затяжной локдаун вынудил образовательные учреждения многих стран перейти на дистанционную форму обучения, что повлекло за собой многочисленные изменения в образовательном процессе, административной работе и даже образе жизни как учащихся, так и сотрудников учебных заведений.

Естественным образом, на проблему специфики дистанционной формы обучения в условиях массовой изоляции обратили и специалисты различных профилей, среди которых можно отметить педагогов, психологов, социологов и т.д. Основные вопросы, требующие пристального рассмотрения в контексте психолого-педагогического подхода, касаются: 1) проблемы адаптации учащихся и педагогов к другому формату обучения, со своими специфическими особенностями и требованиями; 2) потенциальные изменения ценностно – мотивационной сферы школьников и студентов в связи с переходом на другую модель обучения; 3) проблема дисциплины и контроля учащихся, а также специфика обратной связи во время учебного процесса с учетом дистанционного формата; 4) повышенный риск эмоционального выгорания педагогического состава и других сотрудников образовательных учреждений в связи с изменёнными требованиями к рабочему процессу. И несмотря на то, что в последние годы необходимость в использовании дистанционной модели отпала, в связи с нормализацией ситуации касательно пандемии, всё равно некоторые из вышеуказанных вопросов остаются быть актуальными для рассмотрения, так как последствия длительного пребывания в формате дистанционного образования до сих пор могут сказываться на социально-психологических аспектах обучения в образовательных учреждениях.

Описывая феномен дистанционной модели образования, необходимо выделить как позитивные, так и негативные стороны подобного подхода, для более объективного его рассмотрения [2, с. 363]. К позитивным моментам, связанным с дистанционной моделью можно отнести:

1) Возможность автоматизации рутинных процессов – применение современных технологий позволяет

педагогам снимать с себя лишнюю нагрузку и доверить выполнение рутинных операций различным программам или приложениям.

2) Экономия времени и удобство в реализации – в связи с тем, что технологии позволяют выходить на связь с окружающими практически из любого точки планеты, при наличии нормального интернет - соединения, это позволяет подключаться к учебному процессу в любом удобном для себя месте, что позитивным образом влияет на участников процесса.

3) Доступность учебных материалов – применение интернет – ресурсов (н-р, таких как онлайн-библиотеки школ и вузов) позволяет обучающим легко искать нужную информацию и готовиться по тем или иным учебным дисциплинам.

4) Интерактивный формат работы – использование различных вспомогательных инструментов (презентации, аудио- и видео-материалы, графики и пр.) позволяет разнообразить учебный процесс и сформировать необходимый уровень мотивации у обучающихся.

Однако, как уже было описано выше, специфика дистанционной формы обучения подразумевает наличия ряда достаточно серьёзных минусов, прямым образом влияющих на качество образовательного процесса. К таким недостаткам дистанционной модели принято относить:

1) Трудность в применении современных цифровых технологий – сфера информационных технологий является одной из наиболее динамичных, постоянно развивающихся и видоизменяющихся сфер в современном мире. Это же утверждение касается и специфика программного обеспечения или «софта», на освоение которого может уйти большое количество времени, с учетом опыта и умений пользоваться гаджетом со стороны педагога или обучающегося. Также необходимо учитывать, что во многих образовательных учреждений возраст педагогов часто переваливает за отметку среднего и приближается к пожилому, что накладывает свои специфические особенности в плане усвоения чего-то нового и непривычного.

2) Специфика обратной связи – специфика дистанционного обучения проявляется в недостатке личного общения на уровнях «педагог – обучающийся» и «обучающийся – обучающийся», у людей, находящихся в системе дистанционного обучения не хватает возможностей для личного непосредственного общения, что снижает интерес к процессу пребывания в данной ситуации. Помимо этого, для педагога характерна проблема недостатка обратной связи, так как в рамках онлайн – занятия сложно отслеживать эмоциональные и поведенческие реакции школьников и студентов, которые отражали бы уровень усвоения учебной информации.

3) Проблема учебной мотивации – в силу меняющихся условий режима дня, контроля на занятиях и проявления дисциплины во время онлайн-уроков, перед многими педагогами остро встаёт проблема изменившегося в худшую сторону отношения учеников к дисциплинам, что в свою очередь влияет на успеваемость и\или взаимоотношения педагогов и обучающихся.

4) Отрицательное влияние внешних переменных – обучение в рамках онлайн-формата в большей степени, чем традиционное, зависит от влияния факторов внешней среды, таких как отсутствие хорошего интернет – соединения, технических неисправностей используемого гаджета или проблем с обеспечением электроэнергией. Подобные обстоятельства подвергают риску само проведение учебного занятия, либо ухудшают качество учебного процесса. Особенно остро данная проблема стоит перед жителями удалённых регионов, городов, сёл и деревень, где есть ярко выраженные проблемы с доступом к высокоскоростному интернету.

Результаты исследований учащихся высших учебных заведений, которые опубликованы в открытой печати, показывают, что для большинства респондентов не имело места проблема трудности в адаптации при переходе от традиционной модели обучения к дистанционной. При этом, по истечению определённого времени, у респондентов отмечались проблемы социально – психологического характера, среди которых выделялись такие как снижение уровня мотивации учебной деятельности, проблемы с самодисциплиной, формирование чувства одиночества в связи с нехваткой социальных контактов с учебной группой и преподавательским составом [5, с. 133].

Работа Черных Н.А. и Матвеевой Л.И., в которой также подвергается анализу психологические проблемы, связанные с дистанционным обучением студентов в вузе, подтверждает наличие специфических психологических трудностей, которые характерны для онлайн – формата в образовании. В результатах исследования подчёркивается преобладание проблем психологического характера, над проблемами технического (которые также имеют место быть в рамках онлайн-обучения): отсутствие непосредственного общения и визуального контакта с одногруппниками и преподавателями, снижение эмоциональной удовлетворённости от образовательного процесса [4, с. 86].

В исследовании Суннатовой Р.И. было проанализировано влияние удалённого школьного обучения в контексте возможных рисков для социализации школьников. Согласно опросу, проведённому среди педагогов, родителей и администрации учебных заведений, большая часть респондентов отмечала, что удалённое обучение вызывало у детей большие затруднения в адаптации к изменившемуся учебному процессу. Также в ходе исследования было выдвинуто предположение, что дистанционная форма обучения предполагает более активное применение директивного или доминирующего стиля со стороны педагогов, что не всегда позитивно сказывается на взаимоотношениях, между учителем и учениками.

В работе Абаскаловой Н.П. была рассмотрена проблема психического здоровья обучающихся в режиме дистанционного обучения. В результатах исследования описывается то, что для школьников, обучающихся в режиме «онлайн», характерно преобладание отрицательных эмоций, среди которых чаще проявляются такие как скука, недоверие и повышенная раздражительность. Помимо этого, для многих школьников характерно повышение уровня тревожности в процессе дистанционного обучения и усиление переживания социального стресса. Также в исследовании Абаскаловой Н.П. нашло своё отражение изучение психоэмоционального состояния педагогов, в рамках которого было выявлено, что для преподавательского состава характерно уменьшение позитивного уровня Я – концепции, повышена утомляемость и тревожность при снижении уровня концентрации на выполнении рабочих заданий во время дистанционного обучения [1, с. 87-88].

Резюмируя все вышеописанное важно отметить, что образование выступает одним из важных источников социализации личности учащихся, ведь именно в рамках обучения приобретаются те знания, ценности, навыки, опыт и особенности мировоззрения, которые составляют образ цельной и взрослой личности. В настоящее время актуальным для обучения становится дистанционная модель образования, которая имеет свои достоинства и недостатки, влияющих на качество образовательного процесса, на ценностно – мотивационную сферу и соци-

ализацию личности учащихся.

Литература

1. Абаскалова Н.П. Проблемы психологического здоровья обучающихся в современной кризисной ситуации COVID // Международный научно – исследовательский журнал, 2019. - № 2 (104) – С. 87-90.

2. Кузнецова О.В. Дистанционное обучение: за и против // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, 2015. - № 8. - С. 362-364

3. Сабиров Т.Р. Социально – психологические аспекты социализации личности // Вестник БГУ, 2022. - №1 (59) – С. 109-112.

4. Черных Н.А., Матвеева Л.И. Психологические проблемы дистанционного обучения студентов – заочников в вузе // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика, 2021. - №2. - С. 83-87.

5. Чумакова Т.Н. Дистанционная форма обучения в практике высшего образования // Международный научно – исследовательский журнал, 2020. - № 12 (114) - С. 132-135.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

УДК: 005.591.452:341.123.02
DOI 10.35254/bhu/2022.61.38

Исаматова Г. Т.,
Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ ШОС И УНП ООН

Аннотация

Настоящая статья посвящена анализу сотрудничеству стран ШОС и самого интеграционного объединения с УНП ООН. Подчеркивается, что взаимодействие этих структур чрезвычайно важно в современных условиях высокого уровня трансграничной организованной преступности в глобальном мире, чему способствуют, как известно, интернет-сети, бурный прогресс ИКТ, либерализация международных перевозок и трансграничного сообщения различных сообществ, индивидов и мирового туризма. Один из видов, одна из опасных разновидностей трансграничной организованной преступность - незаконным оборот наркотиков, который несет вызовы и угрозы национальной, региональной и всеобщей безопасности. Отсюда вытекает задача налаживания тесного взаимодействия ШОС с УНП ООН через различные программы. УНП ООН стремится усилить потенциал государств-членов ШОС по противодействию наркоугрозе. В статье описываются и анализируются различные проекты и программы УНП ООН, многие из которых успешно реализованы в страна-членах ШОС.

Ключевые слова: *ШОС, страны-участницы ШОС, УНП ООН, сотрудничество, наркоугроза, антинаркотические акции и мероприятия, общешанхайские и субрегиональные акции.*

Исаматова Г.Т.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

ШКУ МЕНЕН БУУ БКБНЫН (БАҢГИЗАТТАР ЖАНА КЫЛМЫШТУУЛУК БОЮНЧА БАШКАРМАЛЫГЫ) КЫЗМАТТАШТЫГЫ

Кыскача мазмуну

Бул макала ШКУ өлкөлөрүнүн ортосундагы кызматташтыкты жана БУУ БКБ менен интеграциялык бирикменин өзүн талдоого арналган. Бул түзүмдөрдүн өз ара аракеттенүүсү глобалдык дүйнөдөгү трансчекаралык уюшкан кылмыштуулуктун жогорку деңгээлинин азыркы шарттарында өтө маанилүү экени баса белгиленет, ага белгилүү болгондой интернет, МКТнын тез прогресси, эл аралык ташууларды жана ар кандай коомчулуктардын, жеке адамдардын жана дүйнөлүк туризмдин трансчекара байланышын либералдаштыруусу трансчекаралык уюшкан кылмыштуулуктун түрлөрүнүн жана коркунучтуу түрлөрүнүн бири – улуттук, аймактык жана жалпы коопсуздукка коркунучтарды тудурууда. Мындан улам ШКУ менен БУУ БКБнын ортосунда ар кандай программалар аркылуу тыгыз кызматташтыкты орнотуу милдети турат. БУУ БКБ ШКУга мүчө-мамлекеттердин баңги коркунучуна каршы туруу потенциалын бекемдөөгө умтулат. Макалада БУУ БКБнын ар кандай долбоорлору жана программалары баяндалат алардын көбү ШКУга мүчө өлкөлөрдө ийгиликтүү ишке ашырылууда.

Түйүндүү сөздөр: *ШКУ, ШКУга мүчө мамлекеттер, БУУ БКБ, кызматташтык, баңги коркунучу, баңгизатка каршы иш-чаралар жана окуялар, жалпы Шанхай жана субрегионалдык иш-чаралар.*

Isamatova G.T.,
Bishkek state university
af. K.Karasasev

COOPERATION BETWEEN SCO AND UNODC (UNITED NATIONS OFFICE ON DRUGS AND CRIME)

Abstract

This article is devoted to the analysis of cooperation between the SCO countries and the integration

association itself with UNODC. It is emphasized that the interaction of these structures is extremely important in the current conditions of a high level of cross-border organized crime in the global world, which is facilitated, as you know, by the Internet, the rapid progress of ICT, the liberalization of international transportation and cross-border communication of various communities, individuals and world tourism. One of the types, one of the dangerous varieties of cross-border organized crime is drug trafficking, which brings challenges and threats to national, regional and universal security. Hence the task of establishing close cooperation between the SCO and UNODC through various programs. UNODC seeks to strengthen the potential of the SCO member states to counter the drug threat. The article describes and analyzes various UNODC projects and programs, many of which have been successfully implemented in the SCO member countries.

Key words: *SCO, SCO member states, UNODC, cooperation, drug threat, anti-drug actions and events, all-Shanghai and sub-regional actions*

Исключительное значение сегодня придается взаимодействию ШОС с Управлением ООН по наркотикам и преступностью (УНП ООН) - ведущей универсальной структуры в глобальном мире [1]. Наркоугроза, на что неоднократно обращала внимание мирового сообщество ООН - это общепланетарная проблема [2].Общеизвестно, что современные средства транспорта, бурный прогресс информационно-коммуникационных технологий (особенно «Всемирной паутины», сотовых телефонов, электронной системы международных денежных расчетов и т.д.), либерализация международных торгово-экономических и финансовых отношений и режима пересечения государственных границ в немалой степени способствуют трансграничной преступности, которая вбирает в себя все наиболее тяжкие преступные деяния. Сотрудничество между ООН и ШОС по противодействию наркоугрозе требует координации их действий, чему немало способствуют встречи высших должностных лиц обеих структур. В частности, в июле 2019 г. Венском отделении ООН состоялась встреча Генсекретаря ШОС В. Норова с исполнительным директором УНП ООН Ю. Федотовым, на которой обсуждались вопросы активизации взаимодействия организаций в целях усиления международного наркоконтроля. Стороны согласились продвигать сотрудничество с другими учреждениями ООН и международными региональными структурами. Обсуждались также основные положения Рабочего плана по реализации Программы действий по выполнению Антитеррористической стратегии ШОС на 2018-2023 гг. Обе стороны переговоров как положительный факт отметили налаженную деятельность совместной экспертно-аналитической и информационной работы, а также проведение совместных мероприятий [3].

УНП ООН сосредоточила свою деятельность на пяти взаимосвязанных проблемах:

- Организованная преступность, трафик наркотиков и людей;
- Коррупция;
- Профилактика преступлений и реформа уголовной юстиции;
- Противодействие наркотикам и здоровье;
- Предупреждение терроризма;

Центральное место в любой помощи со стороны УНП ООН заключается в наращивании и укреплении потенциал стран-участниц ООН. УНП ООН помогает им развивать и укреплять их институты с тем, чтобы они могли противостоять деятельности преступных организаций, групп и террористических сетей, предотвращать трафик людей и другую незаконную деятельность. Таким образом, укрепление институционального потенциала в регионах, на которую распространяется мандат УНП ООН, способствует законности, стабильности и развитию, следовательно, деятельность УНП ООН помогает государствам выстраивать безопасное, более защищенное общество, в котором люди могут жить без страха, работать ради будущего процветания для самих себя и своих семей.

Помощь УНП ООН государствам охватывает 5 направлений:

- проведение исследований и анализ угроз;
- помощь в усилении институционального потенциала;
- разработка стандартов и норм;
- трансграничное сотрудничество и распространение знаний;
-коммуникация и правовая помощь;

Государства-члены с помощью УНП ООН определяют уязвимые места в противодействии наркоугрозе (слабый институциональный потенциал, неразвитое уголовное право, коррупция в правоохранительных структурах, безработица среди молодежи, бедность, социальная неустроенность и т.д.) и реализуют соответствующие программы и акции.

С помощью УНП ООН в шанхайском регионе проводятся различные антинаркотические акции и мероприятия. Например, в мае 2021 г. на базе Шанхайского политико-юридического университета прошла вторая международная антинаркотическая акция ШОС «За мир без наркотиков» [4]. На проведении акции присутствовал ряд должностных лиц ШОС, Китая, УНП ООН, представители государств-членов и стран-наблюдателей в ШОС. Генсек ШОС отметил, что наркотики подрывают социальные устои и генофонд наций, физическое и психическое здоровье подростков и молодежи. Проблема усугубляется в условиях пандемии ковида. На акции подчеркивалась приверженность государств членов ШОС усилению действующей системы наркоконтроля, допускающей использование наркотиков исключительно в медицинских и научных целях. На акции сообщалось о разработке проекта нового Рабочего плана по выполнению антинаркотической стратегии ШОС до 2023 г., где делается упор на обмен опытом по наркопрофилактике в средних и высших учебных заведениях стран региона, медицинскую реабилитации наркозависимых, пропаганду здорового образа жизни. Участники акции, в частности представители Китая, поделились соответствующим опытом, проведением антинаркотических лекций среди студентов и участников волонтерского движения и т.д.

На международном молодежном учебном лагере в 2020 г. изучался различный опыт стран по выстраиванию и развитию систем полицейской деятельности. Представитель КНР доложил участникам акции о сокращении численности наркопотребителей в стране в течение последних трех лет, особенно среди лиц моложе 35 лет. Вместе с тем китайская сторона отметила в качестве опасной тенденции возрастающее употребление каннабиса и синтетических наркотиков, злоупотребление наркосодержащими медицинскими препаратами, появ-

ление новых видов психоактивных веществ, в также распространение наркотиков в виртуальной среде. Отсюда, подчеркивалось на акции, стремление государственных органов Китая сделать акцент на ранние профилактики наркомании в средних и высших учебных заведениях. Благодаря деятельности компетентных структур КНР систематическое антинаркотическое образование получили 96 млн. учащихся из 227 тыс. школ страны.

Заместитель Исполкома РАТС ШОС В.В. Барсуков остановился на проблеме пресечения в рамках ШОС каналов финансирования террористической, сепаратистской и экстремистской деятельности, осуществляемого за счет наркодоходов. В частности, в 2020 г. в рамках проведения пограничной акции «Солидарность» было изъято 450 кг героина, 150 кг наркотиков растительного происхождения и 2.2 тыс. кг синтетических наркотиков, включая сильнодействующие вещества.

Региональный представитель УНП ООН по Юго-Восточной Азии и Океании Дж. Дуглас констатировал постепенное смещение рынка наркотиков в Восточной и Центральной Азии в пользу запрещенных веществ синтетического происхождения. В его докладе высказывается опасность того, что транснациональные организованные преступные группировки будут стремиться использовать приходящие «в себя» торгово-транспортные коридоры.

О достижениях Центрально-азиатского регионального информационно-координационного центра по борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров (ЦАРИКЦ) в антинаркотической работе сообщил его директор Р.А. Мирализода, который привел статистику, касающуюся проведения антинаркотических операций, изъятия значительного объема тяжелых наркотиков, захвата героина и метамфетамина. На акции были и другие интересные сообщения, и доклады [5].

Помимо общешанхайских антинаркотических мероприятий и формата, УНП ООН взаимодействует с государствами-членами на субрегиональном уровне. В частности, с республиками Центральной Азии (Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан и Туркмения), где УНП ООН имеет Региональное представительство под руководством Ашиты Миттал. Сегодня этой структуре приходится работать с учетом новых явлений. Известно, что глобальная пандемия изменила рынок наркотиков, характер потребления и тенденции незаконного оборота, продолжая создавать угрозу для здоровья, безопасности и развития. Поэтому Региональное представительство в Центральной Азии в целях противодействия рискам и угрозам наркоторговли провело ряд мероприятий по реализации основных программных компонентов — от защиты систем здравоохранения и людей во время кризиса, до оказания содействия в обеспечении социальной сплоченности и жизнестойкости сообществ. По заявлению А. Миттал, в 2020 г. УНП ООН оказало техническую поддержку в размере 12 миллионов долларов США. Надежный и диверсифицированный портфель инициатив позволил Региональному представительству добиться прогресса в противодействии традиционным рискам транснациональной организованной преступности, незаконного оборота наркотиков и терроризма. Эта деятельность осуществлялась наряду с продолжающимся содействием в деле реформирования в области уголовного правосудия и усилением антикоррупционных мер. Достаточно объективно иллюстрирует ситуацию в сфере борьбы с наркотиками годовой отчет за 2020 г. Регионального представительства, где отражены его успехи и просчеты. В центрально -азиатских республиках проведены различные мероприятия, включая следующие:

В Казахстане был открыт центр по подготовке специалистов уголовно - исполнительной системы (УИС); начата реализация проекта по созданию национальной ИКТ-системы для профессиональной аккредитации и обучения специалистов в области БОД/ПФТ. В Кыргызстане проведено параллельное мероприятие «Современные подходы к противодействию новым вызовам и угрозам в области незаконного оборота наркотиков в рамках 63-й сессии КНС»; прошло заседание Координационного совета по развитию института апробации; УНП ООН приступило к реализации Программы по содержанию под стражей вернувшихся иностранных боевиков-террористов. В Таджикистане введена в строй новая система сигнализация в исправительных учреждениях, находящихся в Худжанте и Вахдате; усилена поддержка реализации Национальной стратегии по борьбе с незаконным оборотом наркотиков в республике на 2013-2020 гг., а также Национальной стратегии управления границами Таджикистана на 2010-2025 гг.; состоялась встреча исполнительного директора УНП ООН Гада Фатхи Вали с генерал-лейтенантом юстиции Шерхонгом Салимзода, директором Агентства по контролю за наркотиками при президенте республики Таджикистан; начата реализация программ реабилитации осужденных посредством открытия цехов по металлообработке и деревообработке при исправительных учреждениях республики. В Туркмении проведена международная конференция «Туркменистан и международные организации: сотрудничество по имя мира и развития»; УНП ООН присоединилась к совместной программе ООН по социальной защите в Туркменистане. В Узбекистане установлены партнерские отношения между УНП ООН и Агентством по делам молодежи республики; осуществлена международная аккредитация трех экспертно-криминалистических лабораторий при Министерстве юстиции и Министерстве внутренних дел республики; УНП ООН приступила к реализации проекта по параллельным финансовым расследованиям и пресечению незаконных финансовых потоков, связанных с организованной преступностью и незаконным оборотом наркотиков в республике. Кроме того, были проведены мероприятия среднеазиатского масштаба, в частности, выделение Японией 4,5 млн долларов на поддержку Региональной инициативы УНП ООН по укреплению трансграничного сотрудничества в Центральной Азии; проведены национальные консультации с целью сбора необходимой информации для разработки новой Программы УНП ООН для государств Центральной Азии и т.д. [6]

В отчете констатируется, что, основываясь на разведывательном анализе и операционного планирования в регионе были успешно проведены четыре операции по борьбе с наркотиками, благодаря чему удалось пресечь деятельность и ликвидировать организованные преступные сети, в частности, элементы, участвующие в производстве синтетических наркотиков в подпольных лабораториях на территории региона Центральной Азии. В 2020 г. при поддержке Регионального представительства УНП ООН были проведены меры по усилению контрольно-пропускных пунктов, реализована программа контроля за контейнерными перевозками, проект по борьбе с наркотиками НАТО-УНП ООН, а также другие мероприятия по борьбе с наркотиками.

Противодействие наркоугрозе в республиках Центральной Азии значительно осложнилось в период пандемии ковида -19, чем немедленно воспользовались преступные группировки. Поэтому Региональное представительство УНП вынуждено было обеспечить способность правительств государств-членов преодолеть кризис, вызванный пандемией, защитить уязвимые

слои населения с точки зрения здоровья и прав человека. Центром работы Регионального представительства стала работа с уязвимыми слоями населения, особенно с потребителями наркотиков, включая потребителей инъекционных наркотиков, ВИЧ-инфицированных людей и людей в тюрьмах; жертв гендерного насилия; жертв торговли людьми и незаконного ввоза мигрантов, детей и молодежь. Полное представление о направлениях работы Регионального представительства дает его официальный отчет за 2020 г. Согласно отчету УНП ООН по среднеазиатскому региону, в рамка реагирования на ковид были проведены меры в следующих областях:

-коррупция и спорт в условиях пандемии COVID-19;

-киберпреступность и дезинформация в условиях пандемии COVID-19;

- рынки наркотиков в условиях пандемии COVID-19;

- фальсифицированные лекарственные средства в условиях пандемии COVID-19;

- огнестрельное оружие в условиях пандемии COVID-19;

- профилактика и лечение ВИЧ и гепатита В и С. Медицинское наблюдение и поддержка людей, употребляющих наркотики, и людей с расстройствами, вызванными употреблением наркотиков в условиях пандемии COVID-19;

- торговля людьми и незаконный ввоз мигрантов в условиях пандемии COVID-19;

- реагирование правоохранительных органов и системы уголовного правосудия на пандемию COVID-19;

- профилактика и меры контроля в тюрьмах в условиях пандемии COVID-19;

- информационный пакет «Оставайтесь дома», касающийся удаленной работы в условиях пандемии COVID-19;

- насилие в отношении женщин в условиях пандемии COVID-19;

- экспертно-криминалистическая экспертиза в условиях пандемии COVID-19;

- родительское воспитание и уход за детьми в условиях пандемии COVID-19;

- преступления против дикой природы и лесных ресурсов в условиях пандемии COVID-19. [6].

Как мы видим, совокупность мер по борьбе с наркоугрозой охватывает максимально широкие аспекты. РПЦА УНП ООН поддерживало национальные меры реагирования государств-членов на пандемию с помощью разработки технических методических записок по различным областям.

В 2021-2022 гг. году продолжилась реализации Программы РПЦА УНП ООН, которая рассчитана до 2025 гг. Программа включает 5 подпунктов, включая третий подпункт: решение проблемы употребления наркотиков. расширение лечения расстройств, связанных с употреблением наркотиков и профилактики ВИЧ/СПИДа.

Таким образом, взаимодействие по линии ШОС — УНП ООН является взаимовыгодным для обеих организаций. Но оно не исчерпывается сотрудничеством в прошедшие годы, реализацией многих акций и мероприятий. В современном мире, чреватым многими взаимосвязанными трансграничными преступлениями (нелегальная миграция, трафик наркотиков, оружия, людей, отмывание незаконных активов и т.д.) предстоит еще многие годы всему мировому сообществу, международным организациям активно им противостоять.

Литература

1. Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом ШОС и Управлением ООН по наркотикам и преступности (Астана, 14 июля 2011.).

2. Конвенция ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ. Принята Конференцией на ее шестом пленарном заседании 19 декабря, 1988.

3. Надежные партнеры в борьбе с наркотиками — ШОС и УНП ООН - исследуют новые направления сотрудничества. – 14 марта 2019. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: rus.sectsco.org (дата обращения: 10.11.2022).

4. Вторая международная антинаркотическая акция ШОС «За мир без наркотиков» - [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://rus.sectsco.org/news/20210521/755132.html (дата обращения: 15.10.2022)

5. CND2021: UNODC and CARICC conducted a side event to…. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: www. undok.org (дата обращения: 11.09.2022)

6. Региональное представительство УНП ООН в Центральной Азии. Годовой отчет за 2020 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: //unodc.org>centralasia>ROCA REPORT(дата обращения: 13.10.2022)

ФИЛОСОФИЯ

УДК:130.2(510)
DOI 10.35254/bhu/2022.61.42

Алиев К.Н.,
Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева
Тологонова М.Т.,
Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева

КЫТАЙДЫН САЛТТЫК МАДАНИЯТЫНДАГЫ АЯЛДЫН РОЛУ

Кыскача мазмуну

Макалада авторлор байыркы кытай маданиятындагы аялдардын ордун жана ролун талдоого алышкан. Макалада байыркы кытай булактарындагы «Аялдардын төртүнчү доору», «Аялдар үчүн баарлашуулар жана ой жүгүртүүлөр» жана Нюй Ценин «Аялдарга көрсөтмөлөр» деген жазуулардагы аялдардын абалы тууралуу маселелер каралган. Ошондой эле, аялдар үчүн эң маанилүү билим булактарынын авторлору Лю Ши, Су Жо-синь, Сюй жана Бан Чжао каралат.

Айрыкча кыздын турмушка чыкканга чейинки, кытайдын аялынын абалы, аялдын энелик статусу, турмушка чыккандан кийинки аялдын статусу, императордун ак сарайында, бай үйлөрдө токолдун статусу; үй-бүлө жана никеинститутунда жана бүтүндөй коомдогу алардын ролуна жана ордуна өзгөчө көңүл бурулган.

«Конфуцийдин аналектилери» кытай аялдарынын салттуу окуусунда маанилүү орунду ээлейт. Мазмунунан формага чейин ал буддизмдин катуу таасиринде болгон жана күчтүү буддисттик коннотацияга ээ. Натыйжада, ал аялдардын билими жөнүндөгү ойдун кеңейишине жана практикалуулугуна гана салым кошпостон, ошондой эле Тан династиясынын тушунда жана андан кийинки кытай коомунун орто жана төмөнкү катмарында аялдардын конфуцийдик аял адеп-ахлагына тарбиялоону кеңири жайылткан.

Түйүндүү сөздөр: *салттуу Кытай, Конфуцийчилик, «Аялдарга арналган китеп», аялдардын ролу, синология, маданият, аялдардын билими, кытай живописи, бут байлоо, кытай чач жасалгалары.*

Алиев К.Н.,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети
Тологонова М.Т.,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

ЖЕНЩИНА В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ КИТАЯ

Аннотация

В статье авторы проанализировали место и роль женщины в древнекитайской культуре. В статье рассмотрены вопросы положения женщины в древнекитайских источниках «Женское четверокнижие», «Беседы и рассуждения для женщин» и «Наставления для женщин» Нюй це. Также, рассмотрены авторы важнейших источников знаний для женщин Лю Ши, Су Жо-синь, Сюй и Бань Чжао.

Особое внимание уделяется положению девушки до замужества, китайской женщины в качестве жены, статусу женщины как матери, статусу женщины после замужества, статусу наложницы во дворце у императора и в богатых домах; их роль и место в институте семьи и брака и в обществе в целом [1, с. 10].

«Аналекты Конфуция» занимают важное место в традиционном обучении китайских женщин. От содержания до формы, он находился под сильным влиянием буддизма, и имеет ярко выраженный буддийский оттенок. В результате это не только способствовало расширению и практичности мысли о женском обучении, но также сделало женское обучение конфуцианской женской морали широко популяризированным в средних и низших классах китайского общества при династии Тан и позже.

Ключевые слова: *традиционный Китай, Конфуцианство, «Четверокнижие для женщин», роль женщины, синология, культура, женское образование, китайская живопись, бинтование ног, китайские прически.*

Aliev K.N.,
Bishkek state university
af. K. Karasasev
Tologonova M.T.,
Bishkek state university
af. K. Karasasev

A WOMAN IN THE TRADITIONAL CULTURE OF CHINA

Abstract

In the article, the authors analyzed the place and role of women in ancient Chinese culture. The article deals with the issues of the position of women in the ancient Chinese sources «Women's Quaternary», «Conversations and Reasonings for Women» and «Instructions for Women» by Nu Tse. Also, the authors of the most important sources of knowledge for women Liu Shi, Su Ruo-hsin, Xu and Ban Zhao are considered.

Special attention is paid to the position of a girl before marriage, a Chinese woman as a wife, the status of a woman as a mother, the status of a woman after marriage, the status of a concubine in the emperor's palace and in rich houses; their role and place in the institution of family and marriage and in society as a whole.

The Analects of Confucius occupy an important place in the traditional education of Chinese women. From content to form, it was strongly influenced by Buddhism, and has a strong Buddhist connotation. As a result, it not only contributed to the expansion and practicality of the thought of women's education, but also made women's education in Confucian women's morality widely popularized in the middle and lower classes of Chinese society during the Tang Dynasty and later.

Keywords: *traditional China, Confucianism, «The Four Books for Women», the role of women, sinology, culture, women's education, Chinese painting, foot binding, Chinese hairstyles.*

Целью данной статьи является анализ роли и места женщины в древнекитайской культуре, который по сей день вызывает повышенный интерес ученых-синологов. По данной тематике выпущено достаточное количество литературы, где особо отмечены работы российских синологов, северной Америки и Центральной Европейской части.

Одним из неоднозначных явлений в истории Китая – это было отношение к женщинам в традиционном обществе. Образ женщины и отношение к ним рассматривалось в «Нюй сы шу» женское четверокнижие, и оно являлось основой классического конфуцианского образования для женщин. Данное собрание состоит из следующих текстов: Нюйце 女诫 («Заповеди для женщин»); Нюй Лунь юй 女论语 («Люнь юй для женщин»); Нэйсюнь 内训 («Наставления для внутренних покоев»); Нюйфань цзелу 女范捷录 («Краткие записи об образцах для женщин») [2, с. 300].

Право получить образование имели только мальчики, в то время как девочкам было недозволительно. Однако, в истории Китая авторы Нюй сы шу обошли социальные барьеры и получили образование, которые превосходили по уровню некоторых мужчин. Авторам книг были предоставлены императорская библиотека, а также различные источники в силу их благородного происхождения.

Бань Чжао является автором первой книги из серии Нюйце 女诫 «Наставления женщинам». Это женщина историк из почтенной конфуцианской семьи Восточной Хань. В историю Китая она вошла как Великий мастер, так как обладала разнообразными талантами и широкими познаниями.

Во времена династии Хань семья Бань занимала видное положение при императорском дворе. Отец Бань Чжао, Бан Бяо, был писателем. В то время ее отец начал писать «Хань Шу». Позже его брат Бань Гу продолжил писать «Хань Шу», но «Восемь таблиц» и «Тен Тянь Чжи» не были завершены до его смерти.

Когда Бань Чжао было четырнадцать лет, она вышла замуж на Цао Шишу, уроженцу того же уезда. Ее муж умер очень рано, поэтому Бань Чжао следовала правилам женщин. Зная, что она хорошо пишет, император династии Хань Хэ приказал Бань Чжао отправиться в библиотеку Дунгуань, чтобы продолжить писать «Хань Шу», и много раз вызывал ее во дворец. Всякий раз, когда разные места предоставляли драгоценные и редкие предметы, их называют Бань Чжао Цзо Фу в похвалу. После того, как ко двору явилась вдовствующая императрица Дэн, Бань Чжао было разрешено участвовать в политических делах. Бань Чжао была усердна в политике, и вдовствующая императрица Дэн была очень довольна и сделала исключение для сына Бань Чжао, Цао, который стал официальным лицом государственного министра Ци. Наследие брата Бань Чжаочэна привело к появлению «Хань Шу».

В период Юнчу Дэн Юй, старший брат вдовствующей императрицы Дэн, написал императорскому двору на основании траура своей матери с просьбой вернуться домой. Королева-мать хотела отказаться и спросила Бан Чжао. Бан Чжао сказала: «Ее Величество, вдовствующая императрица Фувэй, поклонилась красоте Шэндэ, правительству Лун Тан Юй, открыла четыре двери и открыла четыре созвучия, выслушала упрямые слова безумца и приняла стратегию детенышей. Наложница Чжао умела быть глупой, действовала как святая и не осмеливалась раскрывать свою печень и желчь, чтобы быть действенной на всякий случай. Наложница услышала стиль смирения, и добродетель была велика. Сии и Ци отправились в деревню, и мир повиновался их честности и величию; Тайбо нарушил Пи, и Конфуций назвал это Тремя Рангами, так он прославился своей честью и добродетелью» [2]. В Аналектах Конфуция сказано: «Если вы можете править страной вежливо и уступчиво, какой

смысл заниматься политикой!» [3, с. 98]. Отсюда далеко идущая искренность толкания и уступок. Сегодня четвертый дядя глубоко привержен верности и сыновней почтительности, заставив себя отступить, и, поскольку Фан Чуй не спокоен, он отказывается позволить ему ничего не иметь в будущем. Судьба увидела, что его поймали, поэтому он осмелился умереть по незнанию, чтобы исчерпать остаток своих чувств. Самостоятельно зная, что слов недостаточно, чтобы показать красное сердце насекомых и муравьев.

Королева-мать, наконец, послушалась предложения Бань Чжао и согласилась на просьбу Дэн Юя и других, поэтому Дэн Юй и другие смогли уйти в отставку и вернуться в свои родные города.

Второй брат Бань Чжао, Бань Чао, был известным полководцем династии Хань, он был посланником в западные регионы, за свои заслуги был удостоен звания маркиза Динъюань и служил защитником западных регионов. Однако император так и не позволил Бань Чао вернуться в Китай. Бан Чжао написала императору Хэ из династии Хань. Ее письма были искренними, и, наконец, тронули императора Хэ и позволили Бань Чао вернуться в Китай.

Бань Чжао когда-то написала семь глав «Женских заповедей», в том числе семь глав: «Слабость», «Муж и жена», «Уважение», «Женское действие», «Концентрация», «Цюй Цун» и «Дяди и сестры», в которых разъяснялся кодекс поведения женщины с различных сторон. Инь и ян уникальны, и мужчины и женщины ведут себя по-разному. Ян добродетелен, инь мягок, мужчина силен, а женщина красива. Рождая человека, как волка, ты будешь бояться подонка. Родные дочери подобны мышам, а я боюсь их, как тигров.

«Под влиянием роста неоконфуцианства Чэн Чжу в династии Сун начал активно выступать за женское целомудрие и вдовство. Однажды, скопировав «Северную экспедицию Фу» Бан Бяо, Чэн Чжу написал «Восточную экспедицию Фу» [3, с. 98].

Бан Чжао скончалась в возрасте семидесяти лет. Вдовствующая императрица Дэн носила траурную одежду, чтобы выразить свои соболезнования, и отправила посланника для наблюдения за похоронами Бань Чжао.

Бань Чжао придерживалась мнения, что образование должно быть одинаково доступным для мальчиков и девочек. Именно об этом в дальнейшем она написала в своей книге «Наставления для женщин». Свой литературный труд женщина-ученый создавала прежде всего для поучения собственных детей [4, с. 9].

Сун Жо-синь - автор книги Нюй Лунь юй 女论语 «Лунь юй для женщин», также являлась сторонником женского образования в древнем Китае. Сун Жо-синь жила в конце правления императора Сяньцзуна и умерла в 820 году. В семье она была старшей и с детства стремилась получить образование. Сун Жо-синь достигла должности в библиотеке императорского дворца, училась всю свою жизнь, и ее труд «Лунь юй для женщин» еще долгие века служил одной из основ женского образования.

Автор третьей книги императрица Сюй, старшая жена минского императора Чжу Ди, считалась образцом конфуцианской женщины. Стремясь обучить придворных жен вести себя должным образом, императрица написала несколько книг для женщин, в том числе и «Правила внутреннего распорядка» - сборник для обучения придворных дам.

Автором четвертой книги «Записи об образцах для женщин» была Лю Ши. В своей книге данный автор описывала женщин из прошлого и их подвиги, именно они в дальнейшем послужили основой для наставления молодым девушкам [2, с. 300].

В совокупности с природным умом, талантами и трудолюбием авторов, данный фактор позволил сформировать личность женщин, которые смогли занять место наравне с самыми образованными мужчинами Китая.

Российский синолог Белова Д.Н. в своей работе «Женские образы в китайской и японской живописи», отмечает о высоком положении матери в семье. От матери зависело дальнейшее воспитание детей, т.е. в обязанности ее входили как подготовка сына, так и дочери. Именно мать сформировывала образ традиционной китайской девушки. Девушка должна была иметь фарфоровую и чистую кожу, где на теле она не должна была иметь шрамов. Глаза – узкие и полузакрытые, брови – тонкие и нарисованные, губы – красные.

В богатых семьях обязательной частью в формировании образа было перевязывание груди и бинтование ног. В дальнейшем бинтование ног приносили много бед девушкам, но перед «золотым лотосом» в формировании ног у девочек, никто не хотел отставать, тем более обычный размер ноги у девушек мог рассказать о ее происхождении. Бинтование ног в дальнейшем деформировали стопы, и девушка самостоятельно не имела возможности ходить, т.е. это показывало ее беспомощность и хрупкость.

Оформление волос, прически занимали немаловажную часть в жизни у девушек, ведь именно волосы могли подсказать молодому человеку о ее статусе в семье. Если у девушки была коса, то это показывало ее статус не замужества; если был высокий пучок, то это была замужняя женщина. Если же женщина не хотела повторно выходить замуж, то она сбривала волосы» [5, с. 114].

Конфуцианство признает роль женщин как жен и матерей в семье и придает им надлежащий статус [3, с. 98]. Энергичность и женственность – традиционные ценности конфуцианской гармонии. Женщине необходимо воспитывать себя в соответствии с нормами добродетели, терпимости и силы. Соблюдение стабильного общественного порядка, восстановление и укрепление изначальной семейной этики часто становились важной и насущной потребностью всего общества. Это общее требование находит свое отражение в подготовке женщин, которая должна придавать большое значение утверждению концепции целомудрия и усилению обучения женскому этикету. И царская семья, и простые люди должны соблюдать этикет и соблюдать закон.

Особое место занимали этикетные нормы в обучении девочек. Девочки должны были показывать скромность, выражать почтительность и не разрешалось громко смеяться и с открытым ртом, это был признак невоспитанности. Девушка получала признание в обществе, если она была вежлива и скромна [6, с. 128].

Так, в традиционной культуре кыргызов девушка – сноха «…не имела права называть по имени старших (и даже младших) родственников мужа, несоблюдение этих этикетных норм считалось дурным тоном и невоспитанностью, неуважением со стороны невестки» [7, с. 130].

В исторических записках Сымя Цяня: «в традиционной китайской семье только сын мог унаследовать фамилию отца, а дочь носила фамилию матери. Выданная замуж дочь - это как вылитая вода, бесполезный член семьи, который после замужества покидает родной дом» [8, с. 276].

Самыми лучшими чертами, которые могли быть у женщин – это были застенчивость, спокойствие, рассудительность и должна была адаптироваться к новой семье и его родственникам. Только рождение сына могло улучшить ее положение дома, если рождалась девочка, могли быть раздражения и побои со стороны мужа или свекрови. Если жена на протяжении ряда лет не рожала

сына, во имя интереса семьи он был обязан и имел право, взять вторую жену или наложницу.

Также следует рассмотреть положение наложниц в императорском дворце, так как в истории Китая они играли огромную роль. Они жили во дворце, прислуживая Сыну Неба, но также подчинялись его жене. В этикетной проксемике древнего Китая женщина должна была занимать свое место в соответствии с обычаями и традициями. Во дворце у императора жен и наложниц обслуживали евнухи и женщины-служанки.

Как отмечает российский синолог Малявин: «Наложницы могли оставаться в гареме до двадцатипятилетнего возраста, а затем, если у них не появлялись дети (прежде всего сыновья), они удалялись из дворца. Наложницы-матери детей, родивших от Сына Неба, оставались во дворце и могли претендовать на роль жены императора и императрицы» [9, с. 231].

Роль и место женщин в традиционной культуре Китая, несмотря на патриархальность китайского общества была значительной. Прежде всего, женщина исполняла роль матери, где должна была выполнять обязанности воспитания сына и дочери; роль мачехи, если после смерти жены выходила замуж за вдовца, роль дочери в семье, где выполняла все женские обязанности, была сдержанной и, в то же время она стойко переносила такие муки как «бинтование ног и груди».

Анализ древних источников свидетельствуют, что, роль и место женщины традиционном китайском обществе нисколько не улучшалось, если даже меняла социальный статус. Только в исключительных случаях девушка могла прожить достойную жизнь с семьей мужа в гармонии, если рождался сын. Единственной обязанностью женщины считали рождение детей, так как в обществе женщина не обладала правами.

Кроме дочерей, жен и мачех, в традиционном обществе были еще наложницы, у которых права были абсолютно минимальны и могли только прислуживать своему хозяину. Ее могли как продать, так и подарить, т.е. все зависело от ее господина. Статус наложницы мог изменить лишь единственный случай, это было - рождение сына. Только данный факт мог изменить дальнейшую ее судьбу, где она могла стать главной наложницей, а далее и женой.

Безусловно, на сегодняшний день положение современных женщин улучшилось по сравнению с традиционным Китаем, однако, ситуация неоднозначная, анахронизмы в отдаленных деревнях также сохраняются.

Литература

1. Мыльникова Ю.С. Правовое положение женщин в истории средневекового Китая (XVII-XIII вв.). – СПб.: Издательство НП-ПРИНТ, 2014. – 336 с.

2. Мыльникова Ю.С. «Четверокнижие для женщин» (Нюй сы шу女四书) / Общество и государство в Китае, 2012 г.

3. Конфуций. Ли цзи (Трактат «Книга обрядов»). - Пекин, 1989. – 98 с.(孔子。礼记).

4. Павлова В.Н. Образ и положение женщины древнего и средневекового Китая. – Красноярск, 2019.

5. Белова Д.Н. Женские образы в китайской и японской живописи // Культура и искусство. – 2021. – № 5. – С. 114-138.

6. Нурдинова А.К. / Традиционный этикет китайцев в контексте современности. Вестник БГУ им. К. Карасаева. - №1(55). – 2021. – С.126-129.

7. Ботоканова Г.Т., Нурдинова А.К. / Особенности этноэтикета кыргызов. Манускрипт, 2020. Том 13. Выпуск 10. – С. 127-130.

8. Сыма Цянь. Исторические записки. - М.: Профиль, 1996. - Т.6. – 276 с.

9. Малявин В.В. Китайская цивилизация. - М., 2004. – 231с.

СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА

УДК: 297:364.42/.44
DOI 10.35254/bhu/2022.61.46

Амбер Садык,
Аташехир илим жана маданиятка жардам берүү бирикмеси

ИСЛАМ ДИНИНДЕ ЖЕТИМ БАЛДАРДЫН ОРДУ ЖАНА АБАЛЫ

Кыскача мазмуну

Ислам дини турмуштун бардык тармагында социалдык жардамды кубаттаган. Жардамга муктаж топтордун бири жетим балдар. Куран аяттарында жана хадистерде жетимдерге кылдат көңүл бурулуп, алардын жакшы жашоосу үчүн шарттар жана ырыскылар белгиленген. Ислам жетимдерди коргоону, баш калкалоону, өкүлчүлүк кылууну, кепил кылууну, мал-мүлкүн туура баалоону, аларга боорукердик жана ырайымдуулук менен мамиле кылууну максат кылат. Куран аяттары жана Азырети Мухаммед (САВ) жетимдердин укуктарын коргоо боюнча адамзаттын абийирине кайрылып, алдын алуу жана үндөгөн буйруктарды жана тыюуларды келтирген. Жетимдерге кам көрүү, алардын укуктарын коргоо маселесине келгенде алардын материалдык муктаждыктарын гана түшүнүү туура эмес. Анын руханий-психологиялык муктаждыктарын канааттандырууга, инсандыгына зыян келтирбөөгө, коомго пайдалуу инсан болуп өсүүсүнө салым кошууга өзгөчө көңүл бурулган.

Түйүндүү сөздөр: *Ислам укугу, жетим, Куран, хадистер, пайгамбар, Мухаммед (САВ), мал мүлк, ширк, сыйкыр, мыйзамдуу укук.*

Амбер Садык,
Аташехирская ассоциация помощи науке и культуре

МЕСТО И ПОЛОЖЕНИЕ ДЕТЕЙ-СИРОТ В ИСЛАМЕ

Аннотация

Ислам приветствовал социальную помощь во всех сферах жизни. Одна из самых нуждающихся групп дети-сироты. В стихах Корана и хадисах особое внимание уделяется сиротам, устанавливая условия и средства к существованию для их благополучия. Ислам стремится защищать, укрываться, представлять, поручать сиротам, правильно ценить их имущество, относиться к ним с добротой и милосердием. Священные писания Корана и Пророк Мухаммед (мир Ему и благословение) обратился к совести человечества за защиту прав сирот, сославшись на запреты и запреты, которые поощрялись и поощрялись. Когда дело доходит до заботы о сиротах и защиты их прав, неправильно понимать только их материальные потребности. Особое внимание было уделено удовлетворению его духовно-психологических потребностей, не причинению вреда его личности, содействию в развитии личности, полезной для общества.

Ключевые слова: *Исламское право, сирота, Коран, хадисы, пророк, Мухаммед (САВ), иммущество, сотоварищество, колдо, вство, законное право.*

Amber Sadyk,
Atashehir Association for Assistance to Science and Culture

THE PLACE AND POSITION OF ORPHANED CHILDREN IN ISLAM

Abstract

Islam encouraged social assistance in all spheres of life. One of the groups in need is orphans. The verses of the Qur'an and the hadiths pay close attention to orphans and set out the conditions and provisions for their well-being. Islam aims to protect, shelter, represent, guarantee, value property, and treat orphans with compassion and mercy. The verses of the Qur'an and the Prophet Muhammad (pbuh) appealed to the conscience of humanity to protect the rights of orphans, citing commands and prohibitions to prevent and encourage them. When it comes to caring for orphans and protecting their rights, it is wrong to understand only their material needs. Particular attention was paid to meeting his spiritual and psychological needs, not to harm his personality, to contribute to his growth as a useful person in society.

Keywords: *Islamic law, orphan, Qur'an, hadiths, prophet, Muhammad (SAV), immobile, partnership, witchcraft, legal right.*

Алла Таала адам баласын Адам ата менен Обо энеден Өз каалоосу боюнча ааламда жараткан сүннөт (мыйзам жана тартип) принцибине ылайык жараткан [2010,159-160]. Бул жаратуулардын башталышы сыяктуу аягы да бар экенин жана ар бир жандыктын сөзсүз өлөөрүн айткан [3, 185-б.]. Бул өлүмдүн качан жана кайда болорун Аллахтан башка эч ким билбейт жана билүүгө мүмкүн эмес. Өлүмдөрдүн кесепетинен жашоого бекем карануу үчүн ата-энесинин колдоосунан ажыраган балдар бар.

Ислам пайгамбары Мухаммед (САВ) төрөлө электе атасынан, алты жашында апасынан ажырап жетим чоңойгон. Алгач чоң атасы Абдулмутталибдин, ал эми көзү өткөндөн кийин агасы Абу Талибдин колунда тарбияланган. Азирети Мухаммед Курайш уруусунан чыккан тектүү үй-бүлө болсо да, коргоого муктаж болуп, балалыгы менен жаштыгы кыйынчылыкта өткөн. Аллах аны жетим кезинде коргогон [2010, 33-б.]. Бул жагдайда Куран жана Сүннөт жетимди коргоого өтө кылдаттык менен басым жасап, кепил болушун, мал-мүлкүнүн Исламга ылайык бааланышын, ага мээрим жана ырайымдуулук менен мамиле кылынышын суранган. Ыйык Куранда бала жетим калгандан баштап жетимчилик өкүмү алынганга чейинки мезгилди камтыган жыйырма үч аят бар [1988, 936-б.]. Бул тууралуу бир аятта мындайча айтылат: «...Алар сенден жетимдер жөнүндө да сурашат. Айткын: Алардын абалын жакшыртуу жакшы амал. Эгер алар менен жакын болсоңор, алар баары бир силердин бир туугандарыңар...» (2, 220-б.). Жетимдердин мыйзамын коргоо жөнүндө, Азирети Пайгамбарыбыз да хадистеринде кеңири орун берген.

Жахилият доорунда жетимдин, кедей-кембагалдын акысы сакталбай, зулумга дуушар болуп, мал-мүлктөрүн тартып алышкан. Ислам дини жетимдерге жасалган бул мыкаачылыкты жана алардын мал-мүлкүн адилетсиз түрдө жоготууну чоң күнөө деп эсептеп, аларды жакшы инсан кылып тарбиялап, коомго аралаштырууну талап кылган. Ислам дини жетимдерди ар тараптан коргоо, аларды баш калкалоо жана жакшы инсан кылып тарбиялоо боюнча буйруктарды жана тыюуларды белгилеген. Адам укугунда балдар укугу боюнча изилдөөлөр эл аралык укук жана сот адилеттиги системаларында жүргүзүлсө да, жетим балдар камтылган эмес жана алгылыктуу иш алып барылбайт. Бирок, Куранда жетимдердин маселеси жалпысынан жыйырма үч жолу, он эки сүрөөдөн турган жыйырма эки аятта жана эки жолу Ниса сүрөсүнүн 127-аятында каралган. Айрыкча, жетим мыйзамына байланыштуу эрежелерди жөнгө салган Ниса сүрөсүнүн 2, 3 жана 6-аяттары да жетимдердин укуктарын коргоого байланыштуу, ошондой эле камкорчу менен жетимдин ортосундагы жеке жана финансылык аманат мамилелерин жөнгө салат, жана аны ишке ашыруу боюнча түшүндүрмөлөрдү берет [2010, 36-б.].

Ислам дини кандай шартта болбосун, жетим бала жетим калгандан баштап балагатка жеткенге чейин анын өмүрүн бардык тарабы менен коргоп, сакталышы керек болгон укуктарды жарыялаган. Жетимдердин мал-мүлкүнө адилетсиз мамиле кылууну зулумдук катары кабыл алып, укугу тебеленип калса тозоктун оту менен эскерткен. Бул эскертүү аятта мындайча билдирилет: «Жетимдердин малын адилетсиздик менен жегендер курсактарын отко толтурушат жана алар жалындаган отко киришет» (4, 10-б.). Аят жетимдердин ата-энелерине, камкорчуларына жана бардык адамдарына эскертип, жетимге өз балдарына кандай мамиле кылса, аларга да ошондой мамиле кылууну насаат кылат. Мал-мүлктөрүн коргоону жана аларды адилетсиздик менен жебөө үчүн эрежелерди коюуну буйруду. Курани Карим жетимге зулумдук кылуудан, анын ар-намысына доо кетире турган мамиле жана жүрүм-турумдардан ачык түрдө тыюу салынган: «Анда жетимге зулумдук кылбагыла» (93, 9-б.) деп айтылган.

Кээ бир сахабалар аяттардагы жана хадистердеги үндөп, эскертүүлөрдөн ушунчалык таасирленип, жетимдердин мал-мүлкүн өздөрүнүн малынан ажыратып, алардын мал-мүлкүнө жакындабоо, тийбөө багытын карманса керек. Ислам дининдеги «жетимдердин малына жакындабоо жана тийбөө» (6, 152-б.) деген маанидеги насстын кара ниет адамдарды бутага алганын, жакшы ниеттүү адамдардын тартынуусуна эч кандай себеп жок экенин айтты. «Жетимдин ата-энесине же камкорчусуна өздөрүнүн да, жетимдин да мал-мүлкүн жакшыртууга аракет кылышы керектигин эскертип, Теңирдин ниети жактырбады – шектенүү менен экстремизм; жакшы ниеттүү, оңдоп-түзөөчү адамдарга кыйынчылык жаратуу үчүн эмес, кара ниет адамдардын алдын алуу үчүн көңүл бурган».

Азырети Мухаммед жетимге эң жакшы мамиле анын башынан сылап, өөп, ал-абалын сурап, муктаждыктарын канааттандыруу экенин айткан. Бул жагдай тууралуу Абу Хурайрадан риваят кылынган хадисте: «Бир күнү бир адам Азирети Пайгамбарга келип, жүрөгүнүн катып калганын айтып даттанат. Азирети Пайгамбардын жүрөгү жумшарышын кааласаң, жетимди өз коргооңа ал, башынан сылап, жегениң менен тамактандыр». Ислам дини жалпы адамдарга, өзгөчө момундарга жетимдерге жардам берүүнү, мээрим колун сунууну, алардын башын сылап, жашоо шартын жакшы адептүү, кайрымдуу кылып даярдоону буйруйт. Хадистерде жетимдин башынан сылап, дасторконго тартуу сунушталат. Азирети Умардын аят-хадистеринде эскертүүлөрдөн улам болот, ал жетимди көргөн жерде дароо башын сылап, материалдык жана моралдык жактан колдоо көрсөтүп, сөзсүз түрдө дасторконунан орун берип, тамак-ашын ичип-жейт.

Азырети Пайгамбарыбыз өзүнүн жашоосунда жана хадистеринде жетимге өзгөчө орун берип, кыйроого алып баруучу жети чоң кырсыктын бири жетимдердин мал-мүлкүн адилетсиз түрдө жоготуу экендигин жана андан сактануу керектигин эскерткен. Аларга боорукер болууну, жакшы мамиле кылууну сунуштап, жетимдерин мээримдүүлүк менен чоңойткон адам бейиште аны менен бирге болорун сүйүнчүлөгөн. Дагы бир хадисте: «Мен жана жетимдин кепили – сөөмөй менен ортоңку бармактын арасын ачып – бейиште ушинтип бирге болобуз». Азирети Мухаммед бул хадисинде жетимге керектүү мээримдүүлүктү көрсөтүп, ага мээримдүүлүк жана мээримдүүлүк менен кам көргөн, анын өсүүсүнө салым кошкон, коом үчүн дени сак инсан болуп өстүрүүгө аракет кылгандарды бейиш менен сүйүнчүлөгөн. Азирети Мухаммед жетимдин күрөөсү жана камкордугу анын жакындары менен гана чектелбестигин, тескерисинче, ким момун болсо, анын күрөөсүн мойнуна алса, бул сүйүнчүнү аларын айтты.

Ислам дини жаралгандан баштап бүгүнкү күнгө чейин Ислам географиясында жетим балдар жөнүндөгү аяттарда жана хадистерде айтылган сүйүнчүгө жетүү үчүн мусулмандар диний ишенимине карабастан жетимдердин бардык адамдык муктаждыктарын канааттандырган көптөгөн Жетимдер үйүн курушкан. Мындай иш-аракеттер адамдын дүйнө жашоосундагы психосоматикалык бузулууларынын жоюлушуна да салым кошоору айтылды.

Куран аяттары жана хадистер жетимдердин мал-мүлкүн жакшы башкарууну жана балагатка жеткенге чейин алардын бардык укуктарын, анын ичинде никесин да кылдаттык менен коргоону талап кылган. Ал жетимдин мал-мүлкү боюнча анын мүлкүн жоготууга алып келе турган ар кандай иш-аракеттерден, келишимдерден

жана соода-сатыктардан алыс болуу керектигин баса белгиледи. Бирок, эгерде алардын ата-энелери жана камкорчулары жакыр болсо, анда алар жашаган аймактын каада-салты боюнча алардын мүлкүн минималдуу деңгээлде пайдалануурга уруксат берилет.

1. Жетим концепциясы

а. Жетим (يتيم)сөздүк аныктамасы; жалгыз жана жалгыз болуу дегенди билдирет. Бул жекелик сөз жана анын көптүк түрү (ايتام, يتامى, قمتي) "ейтам, йетама, йетемех" [İbn Manzûr , 1990]. Сөздүн түз маанисинде "атасы өлгөн чоң-кичине баары жетим" [2013, 501-502-б.].

б. Жетим (يتيم) термин мааниси; фикх боюнча жетим, атасы балагатка жетпей каза болгон балдар үчүн колдонулат» [2013, 501-503-б.]. Ал эми, Ибн Фарис болсо ар бир жалгыз адамдын жетим деп аталаарын айткан (İbn Fâris). Кээ бир араб өлкөлөрүнүн мыйзамдарында бул түшүнүк, "ата-энесинен же алардын бирөөсүнөн ажыраган, же ата-энеси белгисиз болгон балдарга" карата колдонулат [1999, 50-б.].

с. Жетим (يتيم) түшүнүгү; Курандын Бакара, Ниса, Энъам, Анфал, Исра, Кехф, Хашр, Инсан, Фехр, Белед, Духа, Маун сүрөөлөрүнүн жыйырма эки аятында жыйырма үч жолу жана алты түрдүү сөз айкашында колдонулган. Тактап айтканда: беш жолу "эл-жетим" (اليتيم , үч жолу "жетимен" يتامى, бир жолу "жетим" يتيم , он эки жолу "элетама" اليتامى , бир жолу "yetama" يتامى , бир жолу "лилетама" لليتامى дир [1988, 936-б.].

д. Жетим (يتيم) төйрөсү; Ислам юристтери, дайынсыз жоголгон адамдын тирүү же өлүү экенин билүүгө мүмкүн болбогон балдары, көчөдө же мечиттин короосунда калган ата-теги белгисиз (лакыт) балдары согуш ажырашуунун натыйжасында ортодо калган жана багуучу табуу кыйын болгон туткундарынын балдарыда тарбияланып, жетим катары кабыл алынган [Halebî,1400].

2. Ыйык Курандагы жетимдин абалы

Ыйык Куранда вахий түшкөн алгачкы жылдардан тарта жетимдердин маселесине токтолуп, алардын укуктарын коргоо боюнча зарыл чараларды түшүндүрүп, баса белгилеген. Вахийдин түшүү процессинде Макки аяттарында көбүнчө жетимдин жакшылыктары камтылган, ал эми Шарият аяттарында жетимди коргоо боюнча белгилүү буйруктар камтылган: «Жетимдердин малын адилетсиздик менен жегендер курсактарын отко толтурушат. Чындыгында алар жалындаган отко киришет» (4, 10-б.).

Кудуреттүү Аллах бул аятта атасынан айрылган жана коомдогу алсыз коомдун мүчөлөрү катары унутулган жетимдерди жана аларга керектүү мүлкүн короткон кулдарын мактады. Куранга кеткен чыгымдардын эң жакшысы-ата-энелер, туугандар, жетимдер жана башкалар. (О, кабарчы) (бул мушриктерге): "ата-энелер, туугандар, жетимдер, кедейлер жана саякатчылар үчүн сарптаган нерсеңиз болушу керек. Жакшылык катары эмне берсең дагы, Аллах муну билет" деп (2, 215-б.) буйрук берди. Аллах садака кимге берилерин, туугандары кимге береерин, башка класстагылар кимге береерин аныктайт жана ушул осуяттарды такай аткаргандарга сыйлык берерин билдирди.

Ким кандайдыр бир себеп менен жетимдин мал-мүлкүн адилетсиз жегенге же жок кылууга аракет кылса, ал жетимдин алдында өзүнө зыян келтирип, дүйнө менен акыретти кыйраткан болот. Бул тыюу анын жоопкерчилигин жана коркунучун камтыган арам экенине ачык далил. «Жетимдердин мал-мүлкүн бергиле, тазаны кирге алмаштырбагыла, алардын мал-мүлкүн өзүңөргө кошуп жебегиле; Анткени бул чоң күнөө» (Ниса 4, 2-б.). Аятта: «Тазаны арамга алмаштырба» деген тафсирчилердин бири, белгилүү ханафий факыхы жана тафсирчиси Сессага: «Харамды адалга алмаштырба, б.а. . Жетим чоңоюп кетет деп коркуп жетимдин мал-мүлкүн сарптоого шашпа, же анын мал-мүлкүн сактап, башкага бербе. Ушундай кылсаң, жетимдин малынан алган нерселериң арам болот. Бул жагынан алганда, бул жетимдердин мал-мүлкү да ошондой кайтарылышы керек экендигинин белгиси» [1992, 14-б.].

Куран текстеринин жетимге кам көрүү жана аны күн тартибинде сактоонун дагы бир мисалы, согушка катышпаган жетимдерге мусулмандар тапкан олжонун бештен бир бөлүгүн берүүнү буйруйт. Бул тууралуу аятта төмөнкүчө билдирилет: «Эгер Аллахтан акыйкат менен батыл бөлүнгөн күнү, эки кошуун жолугушкан (Бадр согушу) күнү кулубузга түшүргөнүбүзгө ишенсеңер, билгиле: Алган нерселериңердин бештен бири Аллага, анын элчисине жана анын жакындарына, жетимдерге, кедейлерге жана жолоочуга тиешелүү. Аллах бардык нерсеге кудуреттүү» [8, 41-б.]. Бул аятка көңүл бурулганда жетимдердин аты Алла Тааладан, Пайгамбардан жана пайгамбардын жакындарынан кийин төртүнчү орунда турат 1952 ,2-3-б.].

Адамдын кадыр-баркы басынтылып, адамгерчиликсиз мамилелерге жана жүрүм-турумга дуушар болгон жетимдерге карата сабатсыздык доорунда Ислам бул мамилелер чоң күнөө экендигин жана алардын жакшы жашоого болгон бардык укуктарын кепилдеген. Ал өзүнүн камкорчуларына кайрылып, ага уулдарынан айырмалабай, тамак-аш менен суусундукту өзүнчө эмес, бир дасторкондо отурган жакшы деп айткан. Адамдарды жетимдерге боорукер болууга үйрөтүп жатып, ал өзүн ушул жетимдердин атасынын ордуна коюп, аларга ушундай мамиле жасоону сунуш кылды. Ал өз балдары да жетим болуп көрүнүп, ойлонушун каалады [2017, 45-б.]. Жетимдердин укуктарын тарбиялоо, тамактануу, ичүү, коргоо жана баалоо менен кандай мамиледе болсок, ал ырайымсыздыкты жана басынтууну адам өлтүрүү жана чоң күнөөлөрдүн бири деп эсептейт. Аятта: "ал сени жетим таап, баш калкалаган жокпу?"Анда жетимди эзбе!" [93, 6-9-б.] Айрым муфтийлер ушул аяттарда айтылган жакырчылыктан арылууну АЯН келип, өзүн жана адамзатты жарыктандырууга жөндөмдүү байлыктын чындыгы деп түшүнүшкөн жана чечмелешкен [8/5902]. Рухтар сүрөсүнүн акыркы аяттарында берилген кабар. Пайгамбарыбыздын жүзү боюнча, бул жетим менен байланышкан адеп-ахлактык жана социалдык маселелерге коомдун көңүлүн буруу жана аларды чечүү деп чечмеленген [5, 639-640-б.].

Жетим түбөлүк бала бойдон калбайт. Балагатка же нике курагына келгенде, анын башкаруу жагынан сыналып, өнүгүп, жетилгенде, күбөлөрдүн катышуусунда мүлктү толугу менен жана эң сонун түрдө ага жеткирүү зарыл [1988, 298-300-б.]. Негизинен фукахалар валийлердин же жетимдердин мал-мүлктөрүн коргоо, иштетүү жана андан пайда алуу үчүн мудараба шериктештигин түзүүнү туура деп айтышкан [22, 31-б.].

Эгерде анын мал-мүлкүн башкаруу милдети жүктөлгөн валий бай болсо, анын мүлкүнөн камкордугу үчүн эч кандай акы албай коюуга жол берилет, ал эми валий кедей болсо, ал минималдуу шарттарда камкордугу үчүн анын мүлкүнөн акы алышы керек [2, 66-б.]. Аятта бул жагдай мындайча билдирилет: «...Бай ата-эне жетимдин малына баш ийбесин, кедейлер караңгы киргенде жесин. Аларга мал-мүлктөрүн бергенде аларга күбө болгула...» [4, 6-б.]. Бул аяттын жобосуна ылайык, валий кедей болуп, жетимдин мал-мүлкүнөн пайда көрүүгө аргасыз болгон учурда бул аманат белгилүүлөрдүн чегинде ысырапка жетпеши керек деп шарт коюшкан. Кээ бир аалымдар бул пайда карыз алуунун чегинде болорун айтышкан. «Балакатка жеткен жетимдерге мал-мүлкүн жеткирип берүүсү үчүн күбөлүктүн болушуна өкүм кылышты» [1990, 95-б.].

Аятта жетимдердин мал-мүлкүнүн корголушу тууралуу мындай деп айтылат: «Жетимдин мал-мүлкүнө ал балагатка жетмейинче жакындабагыла, ал үчүн жакшылык болмоюн... Биз ар бир инсанга чоң жоопкерчилик жүктөйбүз. чыдай алат... Ойлонушуңар үчүн Аллах силерге буйруган нерсе». (6, 152-б.). Аятта жетимдин мал-мүлкүнүн корголушуна байланыштуу маанилүү насааттар бар болсо да, жетимдин мал-мүлкүнө таптакыр кайдыгер болуу мал-мүлктүн убакыттын өтүшү менен эрип кетишине жана жок дегенде көбөйүшүнө себеп болбогондуктан, кам көрүүгө уруксат жана үндөгөн. [2, 485-489-б.].

3. Хадистердеги жетимдин абалы.

Азирети Мухаммед Курайш уруусунун өкүлү болгону менен жетим болуп, коргоого муктаж болуп төрөлгөн. Ал Хатиже менен турмуш курганга чейин өмүрүн кыйынчылыктар менен өткөргөн. Жетим болуп төрөлгөн Азирети Мухаммед жетимдиктин баардык азабын жан дүйнөсү менен сезген инсан катары жашоосунда жетимдердин мыйзамына кылдаттык менен басым жасаган Пайгамбар. Ал жаш кезинен бери бардык муктаждыктарын өзү канааттандырууга аракет кылган жана ага Абу Талибдин жетими деп кайрылышкан [3, 120-б.].

Пайгамбар жетимге кам көрүү, адал тамак берүү, күрөөсүн алуу, ага кам көрүү, бейпил жашоо тартуулоону коомдук милдет деп эсептеп, аны аткаргандарды бейиш менен сүйүнчүлөгөн. Бейиштин даражалардан тураарын жана эң жогорку даражадагы Пайгамбарлар бар экенин билдирген. Жетимдин кепили бейиште бирге болорун хадиси шарифтерде мындай деп айткан: «Мен жана жетимдин кепили (аны тарбиялаган) бейиште ушинтип – ажырымды ачуу менен бирге болобуз. сөөмөйү менен ортоңку манжасынын ортосуна» [8, 221-б.].

Күнөөлөрдү жана жаман иштерди кечирүүнүн бир жолу – жетимге жакшылык кылуу. Муну дагы бекемдеген Малик б. Харис риваят кылган хадисте, Алланын Элчиси (САВ) айтты: «Ким бир жетимди үйүнө алып барса жана аны дасторконуна кошсо, кечирилгис күнөө кылбаса, Аллах аны бейишке киргизет. [4, 344-б.].

Азирети Пайгамбар жетимдердин мал-мүлкүн коргоону жана адилетсиздик менен жебөөнү талап кылып, мунун натыйжасында катуу азап болорун баса белгилеген. Сакталууга жана жок кылынууга тийиш болгон жети чоң жана зыян келтирүүчү күнөөлөрдү (ширк, сыйкыр, канкор болуу, риба - пайыз, жетимдин малын адилетсиз жеп, согуштан качуу жана таза аялдарга жалаа жабуу) санап жатып, бул күнөөлөрдүн бири экенин айтты. жетимдин мал-мүлкүн адилетсиз жоготуу. Ширк, сыйкыр, киши өлтүрүү, хадиске кызыкчылык сыяктуу кылмыштардан кийин дароо жетимдин мал-мүлкүн жеп коюунун айтылуусу жасалган кылмыштын чоңдугунун көрсөткүчү.

Жетимдерге байланыштуу хадистерден тыянак чыгарууга боло турган жоболорду кыскача тизмектеп көрсөк болот;

• Жетимге жакшы жашоо тартуулоо – коомдук жоопкерчилик, ал эми камкордукка алуу – бейишке кирүүгө себепчи;

• Жетимдин малын адилетсиз жеген чоң күнөө болуп эсептелет;

• Жетимдерге жасалган жакшылык күнөөлөрдүн кечирилишине себеп болот;

• Жетимге кайрымдуулук кылуу психосоматикалык ооруларды жоюуга өбөлгө түзөт;

• Жесир аялга материалдык жана моралдык жардам көрсөтүү жана мыйзамды коргоо кубатталып, антпесе амал кылуу күнөө болуп эсептелет;

• Кепилдикке алган адамды баланча жетим деп кайрылуунун зыяны жок.

4. Жетимдин мыйзамдуу укуктары

Ислам фыкыхтары Куран жана хадис ордунда анын жетимдигинде бир бүтүн катары укук мыйзамы менен алектенип, жетим балдарга кам көрүү жана көзөмөл жүргүзүүнү тексттердин үстөмдүк кылган жоболоруна таянуу менен ишке ашырган мыйзамдык чараларды көрүшкөн. Мисалы; «Эмизүү курагындагы жетим баланын эмизүү муктаждыктарын канааттандыруу үчүн алар бул кызматтын баасын жабуу үчүн адегенде ата-энесин, андан кийин башка тиешелүү адамдарды жоопкерчиликке тартышат.» [15, 235-б.].

Ислам укук таануучулар жетимдерди баш калкалоо жана аларды өлкөнүн каада-салты боюнча тарбиялоо парз экенин айтышкан. Бул жоопкерчилик биринчи кезекте алардын жакын туугандарына таандык. Мусулмандар жок болсо же өз милдеттерин аткара албаса жоопкерчилик Ислам шариятына ылайык, жетим балдардын ата-энеси/камкорчусу мамлекет башчысы болуп саналат [29, 12-б.]. Бул милдетти мамлекеттин көзөмөлүндө турган фостердик үй-бүлө же тиешелүү мекемелер аткарышы керек. Өзгөчө кырдаалдарда башкаруу боштугу пайда болгондо, жоопкерчилик жетим калган аймактагы мусулмандарга жүктөлөт. Фукахалардын айтымында, ар бир бала исламдын табиятына жараша төрөлгөндүктөн, анын ишенимине шек келтирилбейт (Бухари,92; Тирмизи,5). Бул жагынан алганда “бул жетим балдарды көчөдө калтырып, кара ниет адамдардын колунда калтырбоо керек, жетим баланын ата-энеси кандай динде болбосун”. [68-69-б.].

Ислам юристтери жетим балдарды кызматына жана эмгегине акы төлөбөстөн жумушка алууну арам катары кабыл алышкан [1983, 288-б.]. Пайыз мал-мүлк катары каралбайт жана ошого жараша узурпацияланган мүлктүн кызыкчылыгы төлөнбөйт деген пикирде болгон ханафий аалымдары, узурпацияланган жетим мүлктүн кызыкчылыгынын ордун толтурууну чечишти» [1983, 284-б.]. Мындан тышкары, «камкорчу жетимдин камкордугунда болгон мүлкүн зарылчылыксыз жана муктаждыксыз сатууга, анын мүлкүнөн карыз же белек берүүгө, же мал курмандыкка чалууга укугу жок» [4, 66-б.]. Бул мамиле жетим балдардын укуктарын жана мыйзамдарын коргоону камсыз кылуу болуп саналат.

Ислам фыкихтеринин пикири боюнча күч жана аракетке жөндөмдүүлүк жөнүндө иштелип чыккан негизги принциптер жетим мыйзамы жагынан да коргоочу өзгөчөлүккө ээ. Демек, мураска калган мал ага берилбестен, валий/көзөмөлчү же казы тарабынан башкаруусу керек. Ханафи жана Малики юристтеринин айтымында, баланын апелляциялык жашка чейинки бардык аманаттары жараксыз болуп саналат. Калган эки мазхабдын (Ханбалий жана Шафиъий) факихтеринин пикири боюнча; «Апелляциялык куракка чейин жана андан кийин бойго жете элек баланын бардык акча каражаты жараксыз деп эсептелинет» [1996, 503-б.].

Жашоодо баш калкалай турган баардык таянычынан ажыраган бул алсыз, корголбогон жетим ырайымсыз, таш боор ата-энелердин колуна түшүп калышы мүмкүн, аларды жакын туугандарына берүү, мүмкүн болсо аларды коргоо эң жакшы жолу. Кээде бир тууган болсо да, адеп-ахлактары начар, абийири начар болгондуктан, алсыз жетимдерди коргоо милдети коомго жана расмий мекемелерге жүктөлөт. Камкорчунун көзөмөлүнө алынганы менен зулумга кабылган жетим казы тарабынан дайындала турган башка камкорчуга тапшырылат. Бул мүмкүн болбогондо, жетим балдарды коргоо милдети фонддун же мамлекеттин тиешелүү социалдык мекемелеринин коргоосуна алуу болуп саналат» [2, 153-б.].

5. Кортунду

Дин адамдарда сүйүү, тилектештик, бөлүшүү жана бакыт аң-сезимин түзүү болуп саналат. Бул аң-сезимди түзүүдө жетим балдар коомдун алсыз жана муктаж кат-

марынын өкүлдөрү. Бул жагынан алганда, Ислам дини Куран жана хадистин аркасында жетимдердин укугун коргоо алкагында маанилүү билдирүүлөрдү жасаган. Бул жагынан Куранда жетимдин укугун коргоо маселеси он эки сүрөө жана жыйырма үч аят менен баяндалат.

Жетимдердин мал-мүлкүн адилетсиз жегендер жөнүндөгү аят-хадистерди эске алып, бул тыюунун өтө оор арам экени айтылат. Исламдын жетимдерге каршы мыйзамы алардын укуктарын коргоодо кылдат болуу зарылдыгына көңүл бурат. Эң жакшы үй – жетим балдар жашаган үй, ал эми жетим балдарга жаман мамиле жасалган үйлөр да жаман үйлөр экенин айтты. Алардын күрөөсүн жана ыңгайлуу жашоо образын коомдук жоопкерчилик катары кабыл алган бул адамдарга бейиш менен сүйүнчүлөгөн.

Куран, хадис жана Ислам шариятынын жетимдерге болгон көз карашын эске алуу менен жетимдердин абалын жакшыртуу үчүн жакшы иш катары кабыл алынган. Ушул себептен, өзгөчө Ислам коому, жалпы эле адамзат жетимдердин эң жакшы корголушуна, алардын укуктарынын сакталышына, мал-мүлкүнүн эң жакшы пайдаланылышына, орду жана убагы келгенде үйлөнүшүнө жооптуу.

Жетим балдарды камкордукка алуу көбүнчө жакындарына берилээри болжолдонууда. Кээде дайындоо ыкмасына артыкчылык берилет. Ислам дини жетим кыздардын мал-мүлкүнө ач көздүк менен туугандардын үйлөнүүлөрүн арам деп эсептейт. Мүлктү анын пайдасына сактап калуу же пайда алып келүү жагынан баалоого болот. Аны алимент төлөп берүү үчүн ишке орноштурууга болбойт. Мал-мүлкү болсо, анын ырыскысы ушул мүлктөн алынат, жок болсо, анын ырыскысына ата-энеси дайындалат. Эгерде бул мүмкүн болбосо, ал мамлекеттик алимент үчүн жооп берет.

Коомдо бейпилдик жана бакыт куруу жетим балдарга кам көрүү менен гана мүмкүн, фукахаларды жаман ниеттин колунда калтырбоо үчүн коргоо парз.

Жетимдердин маселесин ар бир маселеден жогору коюу, аларды коргоо жана келечекке даярдоо коомдун эң маанилүү милдеттеринин бири. Жетимдердин милдеттери жакындарына таандык болгону менен, ислам дини боюнча коомдун жана мамлекеттин аманаты. Аларды сүйүп коомго, жашоого алып келүү - бул диний, улуттук жана адамдык милдет.

Биздин доордо жетимдер практикалык жактан да, теориялык жактан да жетим болуп, мезгил-мезгили менен унутулуп, четке сүрүлүп жатканы байкалат. Пайгамбарыбыз (САВ) доору сыяктуу кайрадан эскерилип, бааланып, Куран жана сүннөт жактан кол сунуп, укуктарды камсыз кылуу парз катары көрүлөт.

Адабияттар

1. Abdulbâki, M. (1988). el-Mu'cemü'l-Müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm. Kahire: Dârü'l-Hadis.

2. Ahmed, b. H. (1992). el-Müsned (Cilt 2). İstanbul: Çağrı Yayınları.

3. Akyüz, E. (2010). Çocuk Hukuku Çocukların Hakları ve Korunması. Ankara: Pegem Akademi Yayınlları.

4. Apaydın, H. (1996). "Velâyet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM).

5. Arı, A. (2013). "Yetim". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) (Cilt 43). stanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM).

6. Bahrü'l-ulûm, İ. (1985). el-yetim fi'l-Kur'âni ve's-Sünneti . Beyrut: Dârü'z-zehrâ.

7. Bardakoğlu, A. (2013). "Vesâyet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) (Cilt 43). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM).

8. Bedr, N. (2010). el-Yetimu fil-Kur'âni'l-Kerim, Riyad: İmâm Muhammed b. Suûd İslâm. Riyad: İmâm Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi yayınları.

9. Buhârî, M. (1941). et-Târîhu'l-Kebîr (Cilt 1-4). Haydarâbâd: Dairetü'l-Maârif.

10. Cessâs, E.-R. (1992). Ahkâmü'l-Kur'ân (Cilt 1-5). (M. e.-S. Kemhâvî, Dü.) Kahire: Dâr İhyâü'l-Kütübü'l-Arâbiyye.

11. Çelebi, İ. (2010). Sünnetullah (Cilt 38). (T. D. (İSÂM)., Dü.) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA).

12. Halebî, İ. (1400). es-Siretü'l Halebîyye fi's-sîret-il Emini'l-Me'mûn. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.

İbn Fâris. (tarih yok). el-Mucmel fi'l-Luğa -Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa- "el-Mevsuâ'eş-Şamile cd. 2. versiyon (Cilt 6).

13. İbn Manzûr . (1990). Lisanu'l- Arab (Cilt 1). Beyrut: Daru's-Sadr.

14. İbn Nüceym, Z.-M. (1983). el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir . Dımaşk: Nşr. M. Mutî' el-Hâfız.

15. İbn-i Mâce, H. (2012). Süneni İbni Mace Tercemesi ve Şerhi (Cilt 10). (H. Hatipoğlu, Çev.) İstanbul: Kahraman Yayınları.

16. Karaman, H. (2016). Heyet". Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. C.1-5 Ankara. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

17. Kasapoğlu, A. (2017). Kur'ân'da İletişim Psikolojisi. Ankara: Gece Kitaplığı.

18. Köse, S. (1988). "Rüşd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi(DİA) (Cilt 35). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM).

19. Köse, S. (2003). "Lakit". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi(DİA) (Cilt 27). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM).

20. Kurtubî, E. (1952). Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî. el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân (Cilt 1-22). (A. el-Barduni., Dü.) Beyrut: Dârü'l-Fikr.

21. Müslim, E.-H. M.-H.-K. (1992). el-Câmiu's-Sahîh (Cilt 1-3). İstanbul: Çağrı Yayınları.

22. Nesâî, E. (2012). Sünen-i Nesâî (Cilt 1-2). İstanbul: Çağrı Yayınları.

23. Nîsâbûrî, M. (1990). el-Müstedrek ale's-Sahîhayn. Beyrut: Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye.

24. Núhoğlu, H. (1993). "Dârüleytâm". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). (Cilt 8). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM).

25. Sâbûnî, M. (1997). Tefsîrû Âyâti'l-Ahkâm (Cilt 1-2). Şam: Mektebetü'l-Gazâlî.

26. Sedhân. (1999). Riâyetü'l-Eytâmi fil-Memleketi'l Arabiyyeti's-Suûdiyye. Riyad.

27. Serahsî, M. (1993). el-Mebsût (Cilt 1). Beyrut: Darü'l-Ma'rife.

28. Yazır, E. (2017). Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri (Cilt 8). İstanbul: Azim Dağıtım.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК: 81.373.422(575.2)(04)
DOI 10.35254/bhu/2022.61.51

Исмаилова М.Т.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ КОНВЕРСИВДИК АНТОНИМДЕР

Кыскача мазмуну

Макала кыргыз жана орус тилдериндеги антонимдердин лексикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырмалуу изилдөөгө арналган. Изилдөөнүн актуалдуулугу кыргыз жана орус тилдериндеги антонимия көйгөйлөрүнө арналган илимий эмгектер дээрлик жок экендиги менен негизделген.

Сөз болуп жаткан тилдерде антонимдердин классификациясы ар башкача берилет. Бул салыштырылуучу тилдердин түзүмдүк жана семантикалык өзгөчөлүктөрүнө, принциптерине жана критерийлерине жараша болот. Бул макалада ушул маселеге карата айрым ыкмалар каралып, кыргыз жана орус тилдериндеги антонимдердин илимий сыпаттамасы келтирилген. Талдоонун жүрүшүндө салыштырылуучу тилдердеги антонимдердин семантикалык классификациясы, антонимдик жуптардын окшоштугу жана айырмачылыгы аныкталды.

Изилденүүчү кубулушту жакшыраак жана деталдуу түшүнүү үчүн макала оозеки элдик чыгармачылыктын, көркөм адабияттын жана публицистиканын жетиштүү мисалдары менен негизделген жана бекемделген.

Түйүндүү сөздөр: *антоним, сөздүн семантикасы, конверсивдер, контексттик антоним, тилдик антоним, толук антоним, толук эмес антоним, контрардык антоним, комплементардык антоним, лексикалык бирдик.*

Исмаилова М.Т.,
Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева

КОНВЕРСИВНЫЕ АНТОНИМЫ В КИРГИЗСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Работа посвящена сопоставительному исследованию лексических особенностей антонимов в киргизском и русском языках. Актуальность исследования обоснована тем, что научные работы, посвященные проблемам антонимии в киргизском и русском языках, практически отсутствуют.

Классификация антонимов в рассматриваемых языках дается по-разному. Это зависит от структурно-семантических особенностей, принципов и критериев сопоставляемых языков. В данной статье рассмотрены некоторые подходы к данной проблеме, представлено научное описание антонимов в киргизском и русском языках. В ходе анализа проведена семантическая классификация антонимов сопоставляемых языков, определены сходство и различие антонимичных пар.

Для лучшего и детального понимания исследуемого явления статья обоснована и закреплена достаточными примерами из устного народного творчества, художественной литературы и публицистики.

Ключевые слова: *антоним, семантика слова, конверсивы, контекстуальный антоним, языковой антоним, полный антоним, неполный антоним, контрарный антоним, комплементарный антоним, лексическая единица.*

Ismailova M.T.,
Bishkek state university
af. K.Karasaev

CONVERSION ANTONYMS IN KYRGYZ AND RUSSIAN LANGUAGES

Abstract

The work is devoted to the comparative study of lexical features of antonyms in the Kyrgyz and

Russian languages. The relevance of the research is justified by the fact that there are almost no scientific works devoted to the problems of antonymy in the Kyrgyz and Russian languages.

The classification of antonyms in the languages under consideration is given in different ways. It depends on the structural and semantic features, principles and criteria of the compared languages. This article considers some approaches to this problem and presents a scientific description of antonyms in the Kyrgyz and Russian languages.

Key words: *antonym, word semantics, converse terms, contextual antonym, linguistic antonym, full antonym, partial antonym, contrast antonym, complementary antonym, lexical unit.*

Наше исследование посвящено изучению антонимов в киргизском и русском языках, как одной из сложнейших категорий в лексикологии. Актуальность работы состоит в недостаточной изученности антонимии в сопоставительном аспекте. В киргизском языкознании проблематика, связанная с изучением антонимов и антонимии в сравнении с русским языком, остается почти неизученной. Результаты сопоставительного анализа помогут выявить в сопоставляемых языках аналогичные и отличительные признаки, найти общие черты и характерные явления, помогут лучше понять семантическую особенность киргизского и русского языков и их национальную специфику. Примеры из устного народного творчества, приведённые в исследовании, помогут лучше узнать культуру и быт народов, так как они лучше отражают национальную культуру, традиции и обычаи.

Целью исследования является сопоставительный анализ антонимов в лексике киргизского и русского языков, изучение их семантических особенностей, рассмотрение природы стилистических функций антонимов в фольклоре и художественных произведениях, определение критериев выделения антонимичных отношений, клас-сификация антонимов по семантическим и структурным признакам.

Для проведения лингвистического анализа были использованы сопоставительно-сравнительный метод, а также прагматические аспекты исследования.

В языкознании представлены различные определения термина «антонимия». Данное явление рассматриваются различными авторами по-разному, даются различные формулировки. Например, в «Толковом словаре антонимов русского языка»: «Антонимы – это слова противоположного значения» [8]; Н.М. Шанский, называя антонимами «слова разного звучания, которые выражают противоположные, но соотносительные друг с другом понятия», более конкретизирует признаки антонимии [9, С/64].

По мнению Е.Н. Миллера антонимы: «взаимопротивоположные по значению номинативные единицы языка, которые служат для обозначения взаимопротивоположных односущностных явлений объективной реальности» [3]. Определение ученого больше наталкивает на философское восприятие рассматриваемого явления.

В других характеристиках антонимов перечисляются их структурно-семантические признаки: «Антонимы – это лингвистически сопряженные пары слов (т.е. регулярно воспроизводимые в речи), принадлежащие к одной части речи, являющиеся членами уникальной, единичной, бинарной (привативной, градуальной или эквиполентной), пропорциональной, многомерной оппозиции» [8, с.62]. В данном определении обозначены лексические признаки антонимов, а также выделены различные семантические категории.

По мнению известного ученого, посвятившего немало исследований изучению антонимии, Л.А. Новикова «лексическая антонимия делится на три основных вида – структурная, семантическая и функционально-деривационная» [4].

Итак, исходя из лексико-грамматических критериев, антоним – это взаимно контрастная по значению номинативная единица языка. Но анализ семантической совместимости антонимов не дает объяснения тому, что одни слова становятся антонимами, а другие, семантически противопоставленные слова, не могут считаться антонимами.

Ошибочно считать, что лексико-грамматическими признаками антонимов является то, что они относятся к одной и той же части речи. По данному утверждению у Л.А. Новикова иное мнение: «нельзя считать антонимами только разнокорневые слова с противоположными значениями, такое определение не учитывает всех возможностей выражения противоположного в языке» [5]. Ученый утверждает, что «основной массив противопоставлений, представляющих ядро антонимии русского языка, образуют слова, значения которых воспринимаются как обозначения качества или направленности. По своей форме эти слова могут быть как разнокорневыми, так и однокорневыми, а по характеру их семантических отношений – соразмерными и несоразмерными» [8, с.10].

Таким образом, антонимы можно классифицировать по различным признакам. Лексико-грамматические группы антонимов пересекаются и дополняют друг друга, отнесенность конкретной антонимической пары к той или иной категории зачастую оспаривается либо признаётся факт, что она может быть отнесена сразу к нескольким группам. В связи с изменяющейся системой языков, вопросы классифицирования антонимов постоянно дорабатываются и уточняются учёными, и проблема системного изучения антонимии по-прежнему остается актуальным.

Следует отметить и тот факт, что при выявлении антонимичных пар особую роль играет контекст, т.е. для реализации некоторых антонимических отношений нужен хотя бы минимальный текст. В нашем исследовании подробное сопоставление фольклорных и художественных текстов киргизского и русского языков проводится на основе структурно-семантического принципа. Например, если пословица в целом рассматривается как целая, неотделимая структура, то художественный текст является открытой структурой. В отличие от пословиц и поговорок, художественный текст можно изменять или дополнять.

Лексическую сочетаемость антонимов можно определить по признакам их семантической специфики, т.е. в определенных случаях антонимическую связь лексических единиц можно определить только при наличии определённого речевого окружения. Как правило, контекстуальные антонимы становятся предметом интереса тогда, когда изучаются стилистические функции противопоставлений в художественных текстах.

Например, «Дос гүл болсо, душман күл болот» (Если друг – цветок, то враг - зола); «Душмандан бир сактан, жаман достон миң сактан» (Врага - один раз, а друга остерегайся тысячу раз); «Акылсыз достон, акылдуу душман артык» (Умный враг лучше глупого друга); «Дос башка карайт, душман аякка карайт» (Друг по уму вы-

бирает, враг по одежде встречает); «Көмүскө достон, көрүнөө душман артык» (Явный враг лучше тайного друга) [12]. Антонимичная пара «дос – душман» в данных примерах имеют различную смысловую нагрузку. Необходимо подчеркнуть, что основным из признаков антонимии в многозначных словах является ее контекстная обусловленность. Следовательно, в определенном контексте антонимичная пара становится конкретной семантической оппозицией, в котором отражается сложная семантическая природа антонимов.

Ряд исследователей выделяют среди слов с противоположными значениями особую группу – антонимы-конверсивы. Хотя определенная часть исследователей сходятся во мнении, что по своему лексико-семантическому типу конверсивы не образуют самостоятельную пару антонимов, и что они показывают событие или явление с разных точек зрения, т.е. возникают за счет особого употре¬бления смысловых антонимов. Конверсивы называют близкие по значению понятия о предметах, явлениях, качествах, действиях в обратном порядке.

При изучении антонимов-конверсивов прослеживается их взаимосвязь с векторными антонимами. Вместе с тем в различных исследованиях можно встретить различные определения “конверсивов”. Некоторые исследователи сравнивают конверсивы с антонимами и указывают противоположные по смыслу понятия на свое усмотрение. Другая часть ученых сходится во мнении, что конверсивность не соотносится с понятием «антонимия». Так, по мнению Л.А. Новикова «антонимы-конверсивы не образуют исходного класса единиц. Они возникают за счет особого употребления антонимов, принадлежащих к названным выше типам и обладающих свойством обозначать «обратные» отношения между участниками ситуации». Также автор в своей классификации обращает внимание на глаголы-конверсивы, которые «обладают выраженной направленностью, что позволя¬ет обозначать с их помощью одно и то же действие с противоположных точек зрения. Напри¬мер: брать – давать, получать в подарок – дарить, снимать – сдавать и др.» [5].

О. Н. Лихачева предлагает следующее определение: «Конверсивы – это слова, выражающие отношение противоположности в исходном (прямом) и измененном (обратном) высказывании» [2, с. 49].

Таким образом, вопрос рассмотрения конверсивов, как явления антонимии, требует более глубокого анализа, т.к. имеют логическую направленность друг против друга, образуя тем самым особую семантическую категорию антонимичных пар.

В киргизском языке антонимами-конверсивами могут быть глаголы, которые выражают действие, и даже состояние, свойство объекта. Например: узатуу – тосуу (проводить – встречать), жоготуу – табуу (потерять – найти), сүйүнүү - күйүнүү (радоваться – горевать), кыйноо – сыйлоо (мучить - награждать), достошуу – каста-шуу (подружиться - враждовать).

Антонимы-конверсивы – явление, которое очень часто можно встретить в киргизской паремии: Адам ачтан өлбөйт, ардан өлөт (Человек от голода не умрет, а умрет от стыда); Адамды сөзүнөн тааныбайт, ишинен тааныйт (Не спеши языком, поспешай делом); Убада берүү – арзан, аткаруу – кыйын (Обещать-то легко, да думай исполнить) [12]. Из данных примеров можно увидеть, насколько антонимы-конверсивы функциональны и могут проявлять интересные семантические особенности.

Контрастивный анализ антонимов показал, что все киргизские пословицы, как и русские, можно условно разделить на два направления: 1) антонимичные сопоставления, то есть сопоставления лексем, являющихся антонимами вне контекста; 2) сопоставления лексем или их сочетаний, не являющихся антонимами вне контекста.

С точки зрения семантико-структурной классификации антонимов в киргизском фольклоре чаще всего встречаются компаративные предложения: Аңгектен качсаң дөңгөккө, дөңгөктөн качсаң – сөңгөккө (букв.: бежал из ямы, да (наткнулся) на бугор) [12]. Данная киргизская пословица выражает пространственные отношения. В русском языке можно встретить близкую по смыслу пословицу - от волка бежал, да на медведя попал. В киргизском примере антонимичная пара «аңгек-дөңгөк» указывает на место расположения предмета, а в русской пословице антонимичная пара указывает на совершаемое действие. Сопоставительный анализ киргизских и русских пословиц показал, что они выполняют одинаковую семантическую функцию.

Таким образом, в данных примерах четко прослеживается логическая направленность слов друг против друга. Следовательно, изучение антонимии тесно связано с понятием противоположности и имеет не только лингвистическую, но и философскую основу.

В морфологическом аспекте среди антонимии киргизского языка доминируют конкретные имена существительные: Эрте чыксаң алдыңдан күн чыгат, кеч чыксаң алдыңдан түн чыгат (Рано выйдешь - солнце встретишь, поздно выйдешь – ночь встретишь) [12]. Но встречаются и абстрактные имена существительные, имеющие противоположные значения, например: Башы катуунун, аягы таттуу (Начало трудно, а конец мудрен).

Следует отметить, что именно отвлеченные существительные позволяют затрагивать в устном народном творчестве духовно-нравственные вопросы, нормы поведения. В пословицах и поговорках противопоставление нравственных качеств человека играет важную роль. Ведь устное народное творчество любого народа – это часть национальной культуры, в котором отражается жизнь, быт и характер народа.

В менталитете киргизского народа непринято говорить о себе персонально. И так как в пословицах и поговорках в основном выражается наказ или пожелание, даются советы, следовательно, в них отражается критический взгляд ко всему. В русских и киргизских паремиях практически отсутствуют глаголы первого лица, что и является подтверждением данному аргументу. Как и в киргизском языке, в русском устном народном творчестве пословицы и поговорки имеют поучительный характер:

«Мен» деген чөл, «биз» деген көл (Я – «пустыня», мы – «озеро»);

Бактың ашкан убакта карганы салсаң каз алат, бактың качкан убакта шумкарды салсаң аз алат (Удачливый в гору ползет, а неудачливый и под гору не катится) [12].

Антонимические пары в пословицах и поговорках могут быть противопоставлены характерные человеку качества такие, как щедрость и жадность, глупость и ум, смирение и гордость, трудолюбие и лень, храбрость и трусость, и другие.

Например:

«Бактысыз жокко көнөт, барга көнбөйт» (Несчастный привыкает к бедности, к богатству не может привыкнуть); «Кары жаш болбойт, баш таш болбойт» (Старый не может стать молодым, а голова - камнем); «Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат» (Лучше честным трудом добытая черствая корка, чем сдобный пирог, да краденый); «Бактылууга эки дос келет, бактысызга эки ууру келет» (У счастливого недруги мрут, у несчастного друг умирает) [12]. Данные пословицы не только дают качественную характеристику объекту, но и имеют назидательный смысл.

Как было уже отмечено выше, антонимическими па-

рами считаются слова, которые имеют логически противоположные значения, а также идентичны по общности логического смысла и грамматическим значениям. Обратимся к их функциональным особенностям:

«Ай караган ачкадан өлөт, күн караган күрөөрүн алат» (Солнышко всходит - лентяй с ума сходит; месяц появился - лентяй веселится);

«Жигит үйдө туулат, жоодо өлөт» (Джигит рождается дома, умирает на поле боя);

«Жайында жаткан, кышында тоңот» (Лето - припасиха, а зима - подбериха) [12]. Как свидетельствует иллюстративный материал, антонимические пары заключают в себе различные значения, т.е. они могут быть противоположны по свойствам, состоянию явлений, а также могут выражать контрастные временные и пространственные понятия, различные явления.

Довольно часто встречаются среди наречий антонимы, выражающие противоположность по признаку предметов или действий: Жумуру башка бир өлүм, эрте - кечи баары бир; Кудаң алыс болсо, сыйлуу болосуң, кудаң жакын болсо чырлуу болосуң; Өөдөкүсү өрткө кетсе, ылдыйкысы селге кетет [пословицы].

Прежде всего, это связано с тем, что именно наречия выделяются по признаку временной принадлежности явлений, действий и предметов. Хотя можно встретить и противоположные существительные со значением времени, например, Күз - күрөш, жаз – жарыш; кыш кырга конбо, жаз сайга конбо и т.д. Можно также выделить и глаголы-антонимы, передающие такую же смысловую нагрузку: Иштөө керек жүгүрүп, басуу керек чалкалап; Пайгамбар жашка барганда сууктан кач, ысыкка шаш. Нередко встречаются существительные, выражающие противоположность по месту предмета или явления. Например: Тил көргө чейин түшүрөт, көккө чейин чыгарат (Язык опускает до могилы, поднимает до небес) [12].

Все чаще начали использовать антонимичные пары тогда, когда возникает необходимость подчеркнуть противостояние состояния объекта в действии, явлении или событии. Например, в следующих примерах для усиления противопоставления антонимичная пара используется как выразительный эмоциональный инструмент:

Мурда чалды-куйду азоо тайдай туйлаган эмелериң кадимкидей төшөлүп, жоргосу чыгып, даңгыр жолго чыгат (Бейшеналиев) [11].

Акча кагаздан жаралбайт, эмгектен жаралат. Акчалуу киши бардыгын ала алат (Шүкүрбеков) [11].

С помощью антонимических пар можно отразить противоположность взаимосвязанных понятий, так как в тексте они наиболее четко оттеняют контрастность состояния явлений или событий. Например:

• Салыштырсаң эки доордун арасын
Айырмасы асман, жерден кем эмес
(Токтогул) [10]

• Дос, душмандын айырмасын биле жүр, мал аласы сыртында, киши аласы ичинде эмеспи, аны айырмалай бил («Ала-Тоо») [10]

• Жолдун кайсынысы жакын, кайсынысы алыс, айырмасын айтыш кыйын («Советтик Кыргызстан») [10]

В данных примерах (асман – жер, дос – душман, сыртында – ичинде, алыс - жакын) антонимичные пары выполняют особую эмоциональную функцию - служат для яркой характеристики вещей, явлений или событий, т.е. создают некий семантический общий фон, который является дополнением одного целого значения.

Как было отмечено, антонимические отношения в контексте могут противопоставляться друг другу по целому ряду параметров, то есть антонимы могут использоваться для усиления роли основного смысла, сформирования глубокого смыслового контраста или же для создания особого фона, чтобы конкретно охарактеризовать то или иное явление, действие или предмет. Рассмотрим данные слова более детально на примерах. В киргизском языке антонимы можно классифицировать по следующим семантическим признакам, например:

1) явления природы, состояние погоды, время:

- Жазгы жамгырга ишенбе, кышкы күнгө ишенбе; Жай – бейиштин белгиси, кыш – тозоктун белгиси;

2) характеристика человека, его психологическое и физиологическое состояние:

- Акылман элге тартат, акмак тууганына тартат (пословица); Адамдын түрдүүсүндө түрдүү кылык, Бирөө орой, бирөө митаам, бирөө сылык (Турусбеков) [11]; Көз коркок, кол баатыр [12];

3) социальный статус:

- Кедейдин келди заманы, Байлардын кетти амалы (Тоголок Молдо) [11, с.43]; Чындык колуңда турганда, калп эмне кылат (Жантөшев);

4) пространственные отношения:

- Батышынан да, чыгышынан да шалдырап көк кашка суу агып турат (Сыдыкбеков); Алтын менен күмүштүн ширөөсүнөн бүткөндөй. Асман менен жериңдин бир өзүнөн бүткөндөй («Манас» С.К.) [10].

Антонимичные пары, выражающие пространственные отношения встречаются и в русском языке. Например, север – юг, жизнь – смерть, мгновение – вечность: Жизнь надокучила, а и к смерти не привыкнешь (пословица); ничего нельзя любить, кроме вечности, и нельзя любить никакой любовью, кроме вечной любви. Если нет вечности, то ничего нет. Мгновение полноценно, лишь если оно приобщено к вечности (Бердяев).

Таким образом, исходя из примеров, можно сделать вывод о том, что антонимы-существительные в киргизском языке, как и в русском, могут быть тематически разнородны, а также в зависимости от функциональности слов выражают различные понятия. При этом в определённых антонимичных парах на структурно-семантическом уровне наблюдаются и другие интересные проявления противоположности. При анализе лексических параллелей антонимов киргизского и русского языков можно заметить, что в лексике сопоставляемых языков вместе с существующими и специфическими особенностями, достаточно много семантических совпадений.

Что касается антонимов-наречий, то в сопоставляемых языках по семантическим признакам они обозначают время действия:

Например, в киргизском языке: азыр - кийин / сейчас – потом, эрте - кеч / раньше – после, күндүзү - түндө / днем – ночью, например, Чүйдүн күндүзү ысык, түнү салкын (Абдымомунов) и в русском языке: рано – поздно, зимой – летом, редко – часто, сегодня – завтра: не откладывай на завтра то, что можешь сделать сегодня [12]. Также в киргизском языке можно встретить антонимы-наречия, выражающие состояние действия: акырын - тез / медленно – быстро, акырын – катуу / тихо – громко. Антонимы в русском языке выполняют ту же смысловую функцию: легко – трудно, тихо – шумно, плохо – хорошо: легко взять да трудно отдать (пословица). В примере: алга - артка / вперед – назад, жакын – алыс / далеко – близко антонимы указывают на направление и место действия.

В киргизском языке антонимичные пары: аз – көп / много – мало, например: Адамзаттын жакшысы – азырак сүйлөп, көп тыңшайт, аргымактын жакшысы – азырак оттоп, көп жуушайт (пословица) и в русском языке: много – мало, редко – часто, крупно – мелко, длинно – коротко: Много знать - мало спать (пословица) выражают количество и меру.

В киргизском языке слова: ачык – бүркөк / ясно – пасмурно, жарык – караңгы / темно – светло и т.д. как и в русском языке выражают явления природы. Например, Күндүзү бүркөк, түнү ачык, Сыдырым шамал көп болот, Малды жакшы бакпаса, Ушуну менен сап болот (Тоголок Молдо).

Проведенный анализ особенностей функционирования антонимов-наречий в киргизском и русском языках помог выявить сходства и различия сопоставляемых языков, а также узнать, что в антонимические отношения могут вступать и наречия, хотя и не все наречия имеют антонимические пары. Контрастность составляют наречия, которые дают не только внешнюю качественную обстоятельственную характеристику действия или явления, но и определяют внутренний характер. Например: Бербеске эртең менен саамал, берерге бешимде кымыз; Бирөө эрте, бирөө кеч, баарыбыз кербен жолунда; Өтө кызыл бат оңот, өпкө кызыл кеч оңот [12]. Часто русские однокорневые антонимы-наречия в киргизском языке передаются разнокорневыми словами. Например: Тузу аз болсо туздалар, тузу көп болсо бузулар / букв.: Мало соли – вкусно, много соли – невкусно; Мурдагы көч кайда барса, кийинки көч анда барат / букв.: Куда идет предыдущая кочевка, туда и следующая (пословица).

Таким образом, антонимы-наречия в сопоставляемых языках имеют почти одинаковую семантическую структуру. Также, контрастный анализ антонимов показал, что они отражают широкий спектр различных явлений и предметов окружающей действительности, и по своим структурно-тематическим группам тождественны.

Сравнивая структурную классификацию антонимов киргизского и русского языков, то при анализе разнокорневой антонимии разных частей речи, т.е. имен существительных, имен прилагательных, глаголов и наречий, пришли к следующему выводу: в киргизском языке, как и в русском, преобладает разнокорневая антонимия, внутри разнокорневых и однокорневых антонимов выделяются особые категории. Эти категории и реализуют конкретный семантический признак при помощи контекста.

Как было отмечено, семантическое значение антонимов заключается в выражении контрастности. Это позволяет широко использовать их в языке как средства для усиления выразительности и яркости. «Антонимы языка следует отличать от антонимов речи, у которых противопоставленность их значений создается лишь в индивидуальном употреблении, то есть в определенном контексте. Такие антонимы называются контекстуальными: взятые вне контекста…» [1, с.55]. Так, в киргизском языке у контекстуальных антонимов своя особая изобразительная функция. Например, словам, выражающим противоположность значений, наиболее характерны функции конструктивной организации текста, что делает текст наиболее живописной и образной: Ага-тууган кимде жок, сыйлашпаса жат болот (Родня среди дня, а как солнце зайдет – ее никто не найдет); Алга бир карасаң, артка миң кара (Вперед-то беги, а назад оглядывайся) [12].

Языковые и речевые (контекстуальные) антонимы в устном народном творчестве и в художественных произведениях выполняют разнообразные функции. Они могут употребляться и вне контекста, поскольку человек и так воспринимает их как противоположные по значению слова. Но с помощью контраста текст воспринимается ярко и целостно. Следовательно, контекстуальные антонимы по своей специфике многообразны и для того, чтобы понять, можно сравнить их с лексическими антонимами и выявить отличия между ними. Лексические антонимы могут противопоставляться и в прямых, и в переносных значениях, а контекстуальные антонимы строятся на противоположности исключительных значений, то есть контекстуальные антонимы существуют только в определенном контексте. Если способы образования лексических антонимов и сфера употребления разнообразны, то контекстуальные антонимы создаются и употребляются в текстах для создания оппозиционных отношений. При определении контекстуальной антонимии слов обязательным условием является логико-семантическая соотнесенность обозначенных ими понятий. Например, в пословице: Алыстагы олуядан жакындагы машаяк артык / Хоть далеко, да легко; а близко, да склизко [12]. В данной пословице контекстуальные антонимы «алыстагы – жакындагы» выражают противоположные пространственные признаки.

Итак, антонимия с лексикологической точки зрения является одной из сложных категорий. Семантическая природа антонимии тесно связана с понятием противоположности, имеющим логический, философский и лингвистический аспекты и прежде всего, антонимы используются в языке для выражения контрастности, полярных значений, и в тексте слова-антонимы выполняют именно функцию противопоставления.

В данном исследовании предпринята попытка сопоставить семантическую классификацию антонимов киргизского и русского языков. В киргизском языке чаще встречается разнокорневая или лексическая антонимия. А русскому языку характерны однокорневые или словообразовательные антонимы. Следует отметить, что в сопоставительном плане необходимо обратить отдельное внимание на морфологическую природу антонимов.

В своей работе мы попытались раскрыть семантическую природу антонимов, и пришли к выводу, что антонимы представляют богатый лексический ресурс. В сопоставляемых языках антонимы, как выразительное средство, широко используются в устном народном творчестве и художественных произведениях для создания экспрессивности, контрастного изображения предметов, явлений и действий. Антонимы в киргизском и русском языках по семантическим признакам имеют как сходные лексические значения, так и свою специфику. Несмотря на кажущуюся всестороннюю изученность данной лексической категории, проблемы антонимии в сопоставительно-типологическом плане требуют всестороннего и комплексного изучения.

Литература

1. Введенская Л.А. Учебный словарь антонимов русского языка / Л.А.Введенская. – М., Ростов-на-Дону, Изд. Центр МарТ, - 2005. – 320 с.

2. Лихачева О.Н. Особенности антонимов-конверсивов в русском и английском языках / О.Н.Лихачева // Научные труды. КубГТУ. – 2015. - № 6. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://ntk.kubstu.ru/tocs/13 (дата обращения: 11.09.2022)

3. Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии / Е.Н. Миллер. – Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 211 с.

4. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике) / Л.А. Новиков. – М., 1973. – 326 с.

5. Новиков Л.А. Семантика русского языка: учебное пособие/ Л.А.Новиков. – М: Высшая школа, 1982. – 272 с.

6. Реформатский А.А. Введение в языковедение: учебник для филол. спец. пед. вузов / А.А. Реформатский. – 5-е изд., испр. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 536 с.

7. Соколова Н.Л. К проблеме определения и классификации антонимов и их стилистического использования / Н.Л. Соколова // Науч. док. высш. шк. филол. науки. – М., 1977. – С. 59 – 65.

8. Толковый словарь антонимов русского языка. / Сост. Львов М.Р. – М.: Русский язык, 1985. – 380 с.

9. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка: учеб. пособие для пед. институтов / Н.М. Шанский. – 2-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1972. – 327 с.

10. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү./ Акад. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – I бөлүк. – Б.: Полиграбумресурсы, 2019. – 798 б.

11. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү./ Акад. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – II бөлүк. – Б.: Полиграбумресурсы, 2019. – 799 б.

12. Макал-лакаптар/ Акад. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы менен. – 10-том. – Б.: Шам, 2001. – 760 б.

УДК: 81`367 (575.2)
DOI 10.35254/bhu/2022.61.56

Tursunova A.A.,
I. Arabaev'in adını taşıyan KSU

KIRGIZCADAKİ ÇEKİRDEK CŰMLELERİN ANALİZİ

Özet

Türkolojide model çalışmalarına 1980'lerin sonunda yoğun bir şekilde ilgi duyulmuştur. Bu yöndeki araştırmalar, genel olarak Sibirya dillerindeki basit cümle modellerini incelemeye yönelikti. Bu çalışmaların esasında, dil sisteminin merkezi biriminin `basit cümle` olduğu kanıtlanmıştır.

Anlamlı cümle yapı öğeleri, cümlenin özünü oluşturur ve cumlenin yapısal bileşimini genişletecek sınırsız imkana sahiptirler. Çekirdek cümle – daha fazla kısaltılma imkanı olmayan yapısal bakımdan tamamlanmış bir cümledir.

Basit cümlenin model çalışması demek, yapısal plan analizinde önemli yere sahip olan çekirdek cümle modelleri sisteminin oluşturulması demektir. Basit cümle modelleri formüller aracılığıyla aktarılırken onların çeşitli türleri kullanılır.

Makalemizde, Kırgızcadaki basit cümleleri kullanarak, çekirdek cümlelerin model çalışmasını analiz etmeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: *söz dizimi, Kırgızca, basit cümle, çekirdek cümle, ana cümleler, model, cümle modeli, sözdizimsel süreçler, yapısal model şemaları, yapısal dilbilim.*

Турсунова А.А.,
И. Арабаев атындагы КМУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЯДРОЛУК СҮЙЛӨМДӨРДҮН АНАЛИЗИ

Кыскача мазмуну

1980-жылдардын аягында түркологияда моделдик изилдөөлөргө кызыгуу күчөдү. Бул багыттагы изилдөөлөр негизинен Сибирь тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн үлгүлөрүн изилдөөгө багытталган. Бул изилдөөлөрдүн негизинде тил системасынын борбордук бирдиги «жөнөкөй сүйлөм» экени далилденген.

Маанилүү сүйлөм структурасынын элементтери сүйлөмдүн маңызын, негизин түзөт жана сүйлөмдүн структуралык курамын кеңейтүүгө чексиз мүмкүнчүлүктөргө ээ. Негизги сүйлөм – түзүлүш жагынан толук сүйлөм, андан ары кыскартуу мүмкүнчүлүгү жок.

Жөнөкөй сүйлөмдү моделдик жактан изилдөө - бул структуралык планды талдоодо маанилүү орунду ээлеген ядролук сүйлөм моделдеринин системасын түзүү дегенди билдирет. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдерин формулалар аркылуу берүүдө алардын ар кандай түрлөрү колдонулат.

Макалабызда кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү колдонуу менен ядролук сүйлөмдөрдү моделдөө ишин талдап көрөбүз.

Түйүндүү сөздөр: *синтаксис, кыргыз тили, жөнөкөй сүйлөм, ядролук сүйлөм, негизги сүйлөмдөр, модель, сүйлөмдүн модели, синтаксистик процесстер, структуралык модель схемалары, структуралык лингвистика.*

Tursunova A.A.,
I. Arabaev Kyrgyz State University

ANALYSIS OF CORE SENTENCES IN KYRGYZ LANGUAGE

Abstract

In the late 1980s, there was an intense interest in model studies in Turkology. Research in this direction

was generally aimed at examining simple sentence models in Siberian languages. On the basis of these studies, it has been proven that the central unit of the language system is the 'simple sentence'.

Meaningful sentence structure elements form the essence of the sentence and have unlimited possibilities to expand the structural composition of the sentence.

In this study, we will try to analyze the model study of core sentences in Kyrgyz language by using simple sentences according to the sentence structure features.

Key words: *syntax, Kyrgyz language, simple sentence, core sentences, main sentences, model, sentence model, syntactic processes, structural model schemes, structural linguistics.*

Basit bir cümlede rastlayan çeşitli sözdizimsel süreçler, onların yapısal model şemaları ile doğrudan bağlantılıdır. Basit bir cümledeki sözdizimsel süreçler, yapısal ve semantik unsurlarına ait belirli koşullar altında ilişkilendirildiğinden hem cümleyi en kısa, minimuma (en çekirdek hale) kısaltabilir hem karmaşık bir cümleye dönüştürerek değiştirebilir. Tabii ki, tüm bunlar birbiriyle bağlantılı karmaşık dilsel süreçlerle gerçekleşiyor.

Çekirdek düzeyde cümlenin model çalışmasının değeri konusunda hiç şüphemiz yoktur. Bu konuda hem genel dilbilimde hem özel diller çerçevesinde hem de türkolojide araştırmalar yapılmıştır. Bu tür çalışmalar büyük bilimsel-teorik ve bilimsel-pratik öneme sahiptir, çünkü sözdizimsel birimlerin modellenmesi yoluyla, belli bir dilin belirli sayıda çekirdek modellerinin tipik şemalarını belirlemek mümkündür. Bu da sözdizimsel süreçlerin yardımıyla o modellerin dildeki binlerce yapı cesitlerini oluşturmaya neden olur. Bu yüzden dilimizde rastlayan binlerce cümleler, herhangi bir sözdizimsel süreç temelinde belli koşul ve şartlara göre genişletilmiş, değiştirilmiş çekirdek cümle çeşitleridir.

Bir cümleyi anlayabilmek için, onun ortaya çıkardığı çekirdek cümlelerini (daha doğrusu, bu çekirdek cümlenin altında yatan klemens dizgileri) ve bu temel bileşenlerin her birinin cümle yapısı ile dönüşümünü bilmek gereklidir.

Basit cümlenin model çalışması demek, yapısal plan analizinde önemli yere sahip olan çekirdek cümle modelleri sisteminin oluşturulması demektir. Basit cümle modelleri formüller aracılığıyla aktarılırken onların çeşitli türleri kullanılır. Bu çalışmamızda, cümle yapısının dildeki özelliklerine göre Kırgızcanın çekirdek cümlelerini tanımlamaya çalışacağız. Esas çekirdek unsurun yüklem olduğunu belirtmemiz gerek, diğer aktif ve pasif unsurlar ise sırayla belirlenir.

Basit cümlenin yapısal modelleri, dilsel analizin bir sonucu olarak en aza indirilerek daha fazla ayrılmaz duruma getirilen çekirdek yapı modelinin formülleri aracılığı ile belirlenir.

İletişimsel bir öğe olarak cümle belirli bir yapıya sahiptir. Bunu şemalar halinde ifade ederek, cümlenin temelini (çekirdeğini) ve genel biçimini belirleyebiliriz. Örneğin: Ал эшикти жапты (O kapıyı kapattı) cümle modelini şöyle ifade ederiz: Ээ+ О (ж)+ Б (Özne + Nesne (durum eki) + Yüklem), burada Б tek nesneli bir fiildir. Aynı model üzerinde aşağıdaki cümleler oluşturulabilir:

Ал сабагын жаза баштады. (O ödevini yapmaya başladı.)

Мен ырды жаттадым. (Ben şiiri ezberledim.)

Genelde, bu modele göre oluşturulan cümlelerde nesnenin bir edat olduğu durumlara sık sık rastlarız:

Окуучулар тема тууралуу сурашты. (Öğrenciler konu ile ilgili sordular.)

Эне баласы жөнүндө ойлонуп жатты. (Anne çocuğu hakkında düşünüyordu.)

Cümlede nesne edatlı veya edatsız olarak kullanılabilir. Örneğin, Ал апасын сурады. (O annesini sordu) – Ал апасы тууралуу сурады. (O annesi hakkında sordu). Bu nedenle nesnenin edatlı veya edatsız kullanıldığı cümleler aynı türden çekirdek cümleler olarak kabul edilir.

Bu tür cümlelerde nesne genişletilebilir: : Мен аны көрдүм (Ben onu gördüm) - Мен анын кетип бара жатканын көрдүм (Ben onu giderken gördüm); Эне баласы жөнүндө ойлонуп жатты. (Anne çocuğu hakkında düşünüyordu.)- Эне баласынын келечеги жөнүндө ойлонуп жатты. (Anne çocuğunun geleceği hakkında düşünüyordu.)

Bir ismin asıl biçiminin yalın ve tekil halde kabul edilmesi gibi, ismin diğer kategorileri de onu bu içerikte temsil edebilmesine ragmen, basit cümleyi tanımlarken çekirdek cümle de tek seçenek olamaz. Bu model aracılığıyla yapılan basit cümlenin anlamı, çeşitli dönüşümleri ile bir başka çekirdek cümleler aracılığıyla da anlatılabilir. [1, s. 184-185] Demek, zihnimizde düşünce alışverişini yaparken belli bir bilgilerin aslını, temelini kavrıyoruz, analize ediyoruz, ve geri bildirim yaparken bilgileri daha çok eş anlamlı yapılarıyla aktardığımızı görüyoruz, ama bunu yaparken de cümlenin anlamını tamamen koruyoruz. Mesela, Эч нерсени ойлобойт (Hiçbir şey düşünmez) – Эч нерседен бейкапар, санаа жок (Hiçbir şey hakkında endişe etmez).

Yapısal modeller üzerine yapılan araştırmalar, farklı araştırmacıların bir dildeki çekirdek cümle sayısını farklı şekillerde belirlediğini göstermektedir. Örneğin, İngilizcedeki çekirdek cümle sayısını Stageberg 9 olarak verdiyse [8], N.F. Irteneva, O.M. Barsova, A.P. Shapkin, M.Ya. Bloh 10 diye vermişler [5], G.G. Pocheptsov ise 39 olarak tanımlamıştır. [7]

Türkolojide model çalışmalarına 1980'lerin sonunda yoğun bir şekilde ilgi duyulmuştur. Araştırmalar genel olarak Sibirya dillerindeki basit cümle modellerini incelemeye yönelikti ve onlar sayesinde dil sisteminin merkezi biriminin `basit cümle` olduğu kanıtlanmıştır.

Bir cümle içindeki sözdizimsel süreçler, cümle modeli çerçevesinde gerçekleşir. Onlar cümle modelinin esas ve yardımcı üyelerinin veya cümlenin esas olmayan üyelerinin yapısal-sözdizimsel minimum halinin kullanılması yoluyla cümlenin genişlemesinin sonucu olarak ve diğer faktörlerin etkisi altında cümleyi değiştirme konularını içerirler.

Cümle yapısının anlamlı öğeleri, cümlenin özünü ve temelini oluşturur ve cümlenin yapısal bileşimini genişletmek için sınırsız olanaklara sahiptir. Temelin genişletilmesi, çekirdek cümle ile ilgili sözdizimsel süreçlerin etkisiyle sağlanabilir. Çekirdek cümle – daha fazla kısaltılamayan yapısal bakımdan tamamlanmış bir cümledir. Onlar tam cümlenin özüdür, ana yapıcı kısmı, yapısal bir minimumudur.

Çekirdek cümleler, görünüşte farklı olan cümleler arasında ortak bir yapı kurmayı ve çeşitli cümleleri birkaç temel türlere birleştirme imkanı sağlar. Örnek olarak, “ээ – орун бышыктооч – сан-өлчөм бышыктооч – баяндооч” – (“özne - yer tamlayıcısı – sayı ölçü belirteci - yüklem”) modelindeki birbirinden dış görünüş olarak farklı ve çekirdek bir yapıya sahip cümleye bakalım:

1 - Мен китепти кызыгып окудум. (Ben kitabı ilgi ile okudum).

2 – Үйдөгү иштерди бүтүрүп коюп, мен эжем белек кылган китепти, өзүм ошол окуялардын арасында жүргөнсүп өтө кызыгып, эч нерсени укпай-сезбей бир көз ирмемде окудум (Evdeki işleri tamalayıp, ben, ablamın

hediye ettiği kitabı, sanki o olayları kendim yaşıyormuşum gibi büyük bir ilgi ile, hiç bir şeyi duymadan-hissetmeden bir çırpıda okudum). Gördüğümüz gibi verilen örneklerde birinci cümle çekirdek cümle, ikinci cümle ise onun genişletilmiş şeklidir.

Kırgızcadaki basit cümlelerin sözdizimsel sürecini analiz etmeden önce, dildeki cümlelerin genel yapısını, her şeyden önce, çekirdek yapıları analiz etmek gerekir. Bu meseleyi çözmek için yukarıda gösterdiğimiz örnekteki gibi yapabiliriz. Yani geniş bir anlam taşıyan, yayılmış cümleleri en kısa, artık daha kısaltılamayacak yapılara kadar indirgeme yöntemini kullanabiliriz.

Aslında çekirdek bir cümle yalnızca dilbilgisi açısından doğru olmakla kalmayıp, aynı zamanda semantik bakımdan da tam olmalıdır. Mesela: Асан мугалим берген тапшырманы аткара баштады. (Asan öğretmenin verdiği ödevi yapmaya başladı) cümlesinin çekirdek kısmı Асан аткара баштады (Asan yapmaya başladı) değil, Асан тапшырманы аткара баштады (Asan ödevi yapmaya başladı) olması lazım. Birinci hali (Асан аткара баштады) dilbilgisel bakımdan doğru olsa bile çekirdek cümle olamaz, sebebi yapmaya başladı kelime grubunun semantik bakımdan da, dilbilgisel bakmdan da (geçişli – geçişsiz fiil gibi) tam olmadığını görüyoruz. Her iki bakımdan tam olması için basit bir cümlenin içeriğinde özne – nesne ilişkisinin olması şarttır.

Dilbilgisinde, cümlede tek yargı bildiren temel cümle dışında onu anlam bakımdan tamamlayan diğer unsurların da bulunmasıyla oluşan yapılara birleşik cümle denir. Basit cümle ise bir tek özne-yüklem yapısına sahiptir. Yukarıda verdiğimiz örnekteki Асан тапшырманы аткара баштады (Asan ödevi yapmaya başladı) cümlesi dilbilgisinde birleşik cümle olarak sayılır. Fakat bizim durumumuzda bu cümle özne – nesne ilişkisiyle yapılmış bir çekirdek cümledir. Aynı cümleyi basit cümle yapısına göre Асан аткара баштады (Asan yapmaya başladı) olarak ele aldığımızda o artık cümle sayılmaz. Demek çekirdek cümle anlam bakımından eksiksiz, tam olması gerek.

Kırgızcadaki çekirdek cümleleri incelemede, basitten zora doğru yönelerek şimdilik bu çalışmamızda, en önemli sistemleri aşağıdaki gibi ele alabiliriz:

1. Ээ + Баяндооч (Özne + Yüklem): Ал келди. Биз сүйлөшүп отурдук.

2. Ээ + Объект + Баяндооч (Özne + Nesne + Yüklem): Мен тапшырманы аткардым.

3. Ээ + Объект(адресат) + Баяндооч (Özne + hedef Nesne + Yüklem): Мугалим мага тапшырды.

4. Ээ + Объект(адресат) + Объект + Баяндооч (Özne + hedef Nesne + Nesne + Yüklem): Айдар Асанга сөз берди. Жетекчи кызматчыларга ишти түшүндүрдү.

5. Ээ + Объект(адресат) + Объект(жандооч) + Объект + Баяндооч (Özne + hedef Nesne + Nesne ilgeç + Yüklem) : Асел апасына иши тууралуу көп нерсе айтып берди.

6. Ээ + Бышыктооч (бардык түрү) + Баяндооч (Özne + Belirteç + Yüklem): Ал кышында жөнөйт. Мен окуйм деп келгем.

Örneklerdeki çekirdek cümleleri kendi içinde de birkaç dallara ayırarak çoğaltabiliriz. Kırgızcada çekirdek cümleleri oluşturacak sistemlerin sayısı daha çok olduğu şüphesiz. Onları inceleyerek tespit etmek sonraki araştırmalarımıza konu olur ümitindeyiz.

Sonuç

Bu çalışmamızda, cümle yapısının temelini oluşturan çekirdek cümlelere ve basit cümlelerdeki sözdizimsel süreçlere hem yapısal hem sözdizimsel yönden analiz etmeye çalıştık. Cümlenin sözdizimsel sürecini incelemede çekirdek cümleler ve onların anlam bakımdan genişlemeleri ele alındı. Yani cümlenin temel ve tamlayıcı unsurları analiz edildi.

Çekirdek cümle – daha fazla kısaltılamayan yapısal bakımdan tamamlanmış bir cümledir. Onlar cümlenin temeli, ana yapıcı önemli kısmıdır. Çekirdek cümlelerin esasında dilde geniş anlamlı birleşik cümleler ortaya çıkar. Cümlenin çekirdeği onun mantıksal – dilbilgisel temelidir, cümlenin giderek genişlemesi çekirdeğin anlamsal bakımdan eksiksiz, tam verilmesiyle ilgilidir.

Kırgız dilinin sözdizimsel sisteminde, cümle iç yapısının büyümesi, uzunluğu, hacmi, büyüklüğü ve sözdizimsel yapıların karmaşıklığı konuları bugüne kadar araştırılıp incelenmemiştir. İncelenen çalışmalar da gösteriyor ki, sözdizimsel yapılarda büyüklük-hacim farkının olması, yani en az iki kelimeden oluşan kısa sözdizimsel modellerden başlayıp birkaç hatta onlarca kelimeden oluşan karmaşık yapıdaki sözdizimsel modellerin olması, bu konunun daha fazla araştırmalar gerektirdiğini kanıtlamaktadır.

Kaynaklar

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики / Ю.Д.Апресян. - М.: Наука, 1966. - s. 305

2. Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис / Н.З.Гаджиева, Б.А., Серебриников. - М.: Наука, 1986. - s. 285

3. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка / М.З.Закиев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963. - s. 456

4. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. / Л.Н.Засорина. - М.: Высш. шк., 1974. - s. 319

5. Иртеньева Н.Ф. Теоретическая грамматика английского языка A theoretical english grammar (Syntax) / Н.Ф.Иртеньева, О.М.Барсова, А.П.Шапкин, М.Я.Блох. - М.: Высш. шк., 1969. - s. 143

6. Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке / С.Ж.Мусаев. - Фрунзе: Илим, 1987. - s. 160

7. Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения / Г.Г.Почепцов. – Киев: Вища шк., 1971. - s. 192

8. Stageberg H. An Introductory English Grammar. / Stageberg H. - N.Y., 1958. - s. 455

9. Турсунова А. А. (), Кыргызcadaki çekirdek cümlelerin analizi, - Вестник БГУ. - 2022. - №2. – С. 15-16.

УДК:81’373.211
DOI 10.35254/bhu/2022.61.59

Саттаров У. С.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

УУ-АРЫК (ВАРУХ) АЙЫЛЫНЫН АТАЛЫШЫНЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада Кыргыз Республикасынын аймагында жайгашкан Уу-Арык айылынын аталышынын этимологисяы каралган. Учурда саясый бир топ окуялардан кийин ушул маселелер актуалдуулукка айланып, эки элдин кызыкчылыгын туудуруп жатат. Тажик Республикасында “Варух” анклавын биздин жер деп, анын атын өз тилинде чечмелөөгө өтүшүп, учурда карама-каршылыкты күчөтүүдө. Тажикче “Варух” деген сөздүн маанисине караганда кыргызча “Уу-Арык” деген сөздүн мааниси тарыхый жактан булактарда басымдуулук кылат. Бул изилдөөдө Уу-Арык деген сөз түрк тилдүү элдерге, анын ичинде кыргыз тилине таандык экендиги негизделди. Изилдөөнүн жыйынтыгында ал жердин “Уу-Арык” деп аталышы, тарыхы жана мааниси кыргыз тилинде экендиги, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде айтылганы ачыкталды.

Түйүндүү сөздөр: *уу-арык, арык, варух, өзөн, канал, жер-суулардын аттары, топонимика, тарых, анклав, этимология.*

Саттаров У. С.,
Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева

ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ СЕЛА УУ-АРЫК (ВАРУХ)

Аннотация

В данной статье рассматривается этимология названия села «Уу-Арык», расположенного на территории Кыргызской Республики. В настоящее время после ряда политических событий эти вопросы становятся актуальными и затрагивают интересы двух народов. Полемика развернулась вокруг анклава «Варух», который исторически является территорией Кыргызстана. В Таджикской Республике анклав «Варух» считают своей землей, таджикскими учеными термин интерпретируются в своих интересах, что вызывает противоречие двух государств. В статье обосновано слово «Уу-Арык» как принадлежащую тюркским языкам, а именно кыргызскому языку. В результате исследования выяснилось, что название места “Уу-Арык”, его история и значение названия принадлежит кыргызскому языку, а именно юго-западному диалекту кыргызского языка.

Ключевые слова: *уу-арык, арык, варух, река, канал, названия местности и вод, топонимика, история, анклав, этимология.*

Sattarov U.S.,
Bishkek state university af. K.Karasaev

ORIGIN OF THE NAME OF THE VILLAGE UU-ARYK (VARUKH)

Abstract

This article discusses the etymology of the name of the village "Uu-Aryk", located on the territory of the Kyrgyz Republic. At present, after a series of political events, these issues are becoming relevant and affect the interests of the two peoples. The controversy unfolded around the Varukh enclave, which is historically the territory of Kyrgyzstan. In the Tajik Republic, the Varukh enclave is considered their land, Tajik scientists interpret the term in their own interests, which causes a contradiction between the two states. The article substantiates the word "Uu-Aryk" as belonging to the Turkic languages, namely the Kyrgyz language. As a result of the study, it turned out that the name of the place “Uu-Aryk”, its history and meaning, the name belongs to the Kyrgyz language, namely the southwestern dialect of the Kyrgyz language.

Key words: *uu-aryk, ditch, varukh, stream, river, canal, names of localities and waters, toponymy, history, enclave, etymology.*

“Варух” боюнча илимий булактардан так эмнени түшүндүрөрүн таба алган жокбуз. Ал эми (Варух эмес) Уу-Арык деп кыргызча айта турган болсок маанилүү да түшүнүктүү да болот.

Уу-Арык боюнча тажиктин филология илиминин доктору Нурали Нуров (Нурали Нурзода) 2021-жылдын 29-мартында khovar.tj сайтына жарыялаган макаласында мындай деп жазат: «Варух» деген сөз байыркы перс тилиндеги «вара» деген сөзүнөн келип чыккан, «чеп», «дубал менен курчалган жер» дегенди билдирет. Бул аталыш Варух тоо арасында жайгашкандыктан берилген. Авестологдордун айтымында,"Воруба рашти" жана "Ворудж рашти" деген сөздөр Варух менен байланыштуу» [1].

Тажик окмуштуусунун айтымында “Варух” деген ушундай маани берет деп божомолдоп жазып жана бул аймактын мураскорлору тажиктер деп жатат. Биз бул окумуштуунун ойлоруна такыр кошулмак эмеспиз. Себеби изилдөөлөрүбүз боюнча “Варух” деген сөздүн башка дагы маанилери бар.

“Варух” деген сөз боюнча мен ошол аймактагы элдерден, тагыраагы Баткен, Лейлек райондорунда жашаган жергиликтүү аксакалдардан, карыялардан сурасак баары эле “Варух” эмес “Уу арык” дешет. Орто Азияга орустар келип “Уу-Арыкты” тили келбей “Варух” деп айтып, андан кийин биздин кийинки муун дагы “Варух” атап калышты. “Варух” деген сөз тажик тилинде эч кандай маани же түшүнүк бербейт, ал кыргызча “Уу арык” деген сөздү билдирет. Уу арык, уу арык деп олтуруп бара-бара варух болуп калган. Орто Азияга орустар келип криллица тамгасын киргизгенден кийин “уа” сөзү “ва” сөзүнө алмашылып жазылып калды. Буга бир мисал: уа алейкум ассалам деген сөздү ва алейкум ассалам деп жазып калбадыкпы. Бул жерде эски түрк тилиндеги “уа” тыбышы орустардын “ва” тыбышына алмашылып калды. Ошонун сыңарындай эле Уу-Арык сөзү тыбыштардын алмашуусу менен Варух болуп аталып, Ууарык деген сөздү да так маанисин билбей Варух деп атап калдык.

Кыргыз окмуштуусу филология илиминин доктору А.Н. Сыдыков “Теңирчилик – элдик ишеним” макаласында жогоруда айтылгандай, т-д тыбыштарынын алмашуусу (чередования) боюнча жазган. Мисалы: таг-даг, топу-допу, төбө-дөбө, теңиз-деңиз ж.б. [2].

“Арык” аталышы боюнча "Википедия" интернет-энциклопедиясында мындайча берилет: “Арык” (азербайжанча-арих; казакча-арык; каракалпакча-ариг; кыргызча-арык; тажикче- ҷӯй(жүй); өзбекче-ариг) – негизинен Орто Азияда, жарым-жартылай Закавказьеде майда сугат канал түрүндөгү гидротехникалык курулуш [3]. Ал эми бул жерден алып карасак тажик тилинде арыкты жүй деп атап жатышат.

Кыргыздарда, негизи эле түрк тилдүү элдерде “арыкка” байланышкан көптөгөн жерлердин, суулардын аттары бар. 1976-1980-жылдар аралыгында чыккан 6 томдук Кыргыз Совет энциклопедиясында да “Арык” аталышындагы 22 айылдын аты жазылган жазылган[4]. Андай айылдын аталыштары өлкөбүздүн баардык аймактарында жайгашкан. Мисалы Таш-Арык Талас облусунун Талас районундагы, Каптал-Арык Чүй облусунун Панфилов районундагы, Жаңы-Арык Ыссык-Көл облусунун Ак-Суу районундагы, Жоон-Арык Ош облусунун Ноокен районундагы, Жылан-Арык Нарын облусунун Нарын районундагы, Паскы-Арык Баткен облусунун Баткен районундагы айылдардын аттарын атасак болот. Аймактардагы айлдардын аталышы ошол жердеги жаратылыштын түзүлүшүнө карата эл тарабынан таамай коюлганы шексиз.

Андан сырткары Алты арык, Беш арык Өзбекстан Республикасындагы Фергана облусундагы шаар тибиндеги айылдардын, Арыкбалык Казак Республикасынын Түндүк Казакстан облусунун Атырау районундагы айылдын аталыштарын белгилесек болот.

Мындан башка да түрк тилдүү элдерде көптөгөн каналдарды дагы арык деп аташат. Мисалы Янгиарык (Жаңы арык) Өзбекстан Республикасынын курамындагы Хорезм каналы, Полвонарык (Балбан арык) Өзбекстанда Самаркан шаарынын жанындагы каналдын аталышы [5], Тешик-Арык Баткен облусунун Лейлек районундагы канал [6. 48-б].

Лейлек районунун Катырақ айылындагы Тешик-Арык каналынын башталышындагы аскага чегилген жазуу. 1658-ж.

1-сүрөт Лейлек районундагы Тешик-Арык каналынын башталышындагы аскага чегилген жазуу.

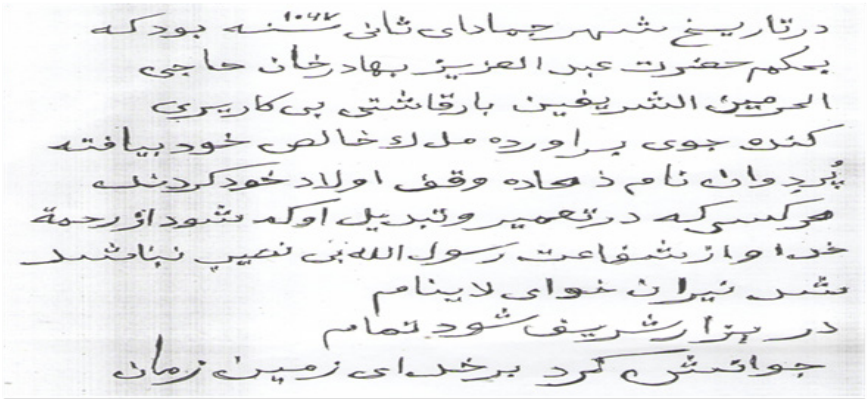

2-сүрөт. Сүрөттө араб тамгасы менен кыргызча (эски түркчө) жазылган аскадагы жазуунун кагаз бетине түшүрүлүшү.

Тешик-Арык каналынын тарыхына кайрыла турган болсок, Тешик-Арык каналы Лейлек районунун Өзгөрүш айылына кире бериштеги капчыгайдан башталган канал. 1656-1658-жылдарда абат бийи (кыргыз уруусунун бири - абат уруусу) Боркош бий тарабынан каржыланып, элдин күчү менен эки жерден тоннел казылып, 5 км узундукта казылган канал. 2000 гектар жерге суу берет. Тоннелдин жанындагы аскада Боркош бий тууралуу жазуу бар. Тоннелдин бири советтик доордо үстү ачылып ташталган. Экинчиси тарыхий эстелик болуп кыргыз мамлекети тарабынан коргоого алынууга тийиш.

Төрт кылымга жакын убакыттан бери канал элге суу берип, элди багып келет. Эки жерден сууну ноо аркылуу алып өтүшкөн: бири Жоопая суусу түшкөн жерден бир аз ылдый Козу–Баглан дарыясынын жээгинин үстүнөн 15 метр узундукта өткөрүлсө, экинчи ноо-экинчи тоннелдин кире бериш жеринде жерден 5 метр көтөүрүлүп, узундугу 25 метр аралыкта болгон. Ноолордон 1 метр куб суу секундасына өтүп турган [6, 49-б].

1995-жылы чыккан 2 томдук “Манас энциклопедиясында” дагы Жоон–Арык, Кум-Арык, Кырк-Кыз-Арык, Кырк-Жигит-Арык жана Манас-Арык(Таш-Арык), деген аталыштагы чоң каналдар, өзөндөр бар. Ушул аталыштагы каналдарга, өзөндөргө токтоло кетсек.

Жоон-Арык — топоним, эпосто кытай-калмактар башта басып алган ата-журтун бошото баштаган кыргыздар жоону кубалап басып өткөн жерлердин бири (Кол жазмалар фондусу, 576-инв.). Географиялык реалияда Жоон-Арык Кочкор өрөөнүнүн түштүгүндө Үкөк жана Баба-Ата тоолорунун ортосундагы капчыгай жана өзөн [7, 356-б].

Кум-Арык — топоним. Бээжинди көздөй качкан Алооке канды Аксынын жанында Кум-Арык дарыясынын боюнда кууп жетет. Алоокени жайлап, дүнүйөсүн калкка бөлүп берет. Кошойдун сунушу боюнча Кум-Аырkта жыйылган эл Манасты кан көтөрүшөт (Саякбай Каралаев, 1. 209). Кум-Арык Чыгыш Түркстанда, Тарим дарыясынын сол куймасы [7, 564-б].

Кырк-Кыз-Арык — Талас өрөөнүнүн түштүк батыш тарабындагы тоо этектей курулган байыркы канал (10-к.). Каракоюн менен Үрмарал суулары кошулган жерден башталат. Ал жерден каналды бөгөгөн сыпайдын калдыгы табылган. Үрмарал суусунун сол жээгин бойлоп, Ленинполь кыштагына чейин созулат. Каналдын боюнан 10-12-кылымдагы Үрмарал 1 жана 2 деген эки шаардын чалдыбары табылган.

Эл оозунда Кырк-Кыз-Арык менен Кырк-Жигит-Арык туурасында уламыштар айтылат [7, 603-б].

Кырк-Жигит-Арык — Бакай-Ата районунун аймагындагы 10-кылымда курулган байыркы каналдын нугу. Каракоюн суусунан башталып, тоо боору менен Талас өрөөнүнө чыгат. Арыктын узундугу 10 км, туурасы 1,2 м, тереңдиги 1 м, жылмакай таштар менен кынапталып алебастар менен бекитилип оңдолгон.

Кырк-Жигит-Арык менен Кырк-Кыз-Арыктын тарыхы жөнүндө эл оозунда төмөнкүчө уламыштар айтылат: «Семетейдин жигиттери Үрмарал суусунун жээгине оюн-зоок курушат. Кезек күч сынашуу оюнга келет. Кыздар Бакай карыяга кайрылып калыс болуп берүүсүн суранышат. Акылман карыя Үрмарал суусунун сол тарабынан кыздар, оң тарабынан жигиттер арык казып, сууну өрөөнгө кайсыл тарап мурун чыгарса жеңиш ошолордуку болорун айтат.

Эки тарап күндөп-түндөп иштешет. Кыз-келиндер амалдуулук кылып, теңи иштеп, теңи кылактап жигиттерди азгырып, алаксытышат. Кыздар арык казууну бир жума мурун бүткөрүп жеңишке ээ болушат» [7, 603-б].

Манас-Арык, Таш-Арык — ошондой кылымдагы ири канал. Талас өрөөнүндө, туурасы 5 — 7 м. Кыргыз Ала-Тоо кыркасынын этегин жээктеп, Ак-Дөбө шаар урандысына (6—7-к.) чейин 14 км узундукта созулуп жатат. Илимий адабияттарда «Таш-Арык» деп берилгени менен эл оозунда Манас-Арык. деп айтылат [6, 668-б].

Мындан тышкары Кол жазмалар фондусунда сакталып турган манасчы Саякбай Каралаевдин вариантында дагы “Куу арык” деп айткан жери бар экен: Манас өлгөндө «алтын туурун талкалап, жибек боосун тытып, айды көздөй сызып» кетип калган Акшумкар Семетей эр жетип, элине келээр жолуна уя салып, «куу арыктуу дайрадан куу бөктөрүп», «капчыгайлуу зоолордон каз бөктөрүп», «Качып калган түлкүнү Шукшуруп алып Акшумкар «Келегой жетим» дегенсип» (Саякбай Каралаев, Кол жазмалар фондусу, 549-инв., 25-б.) [7, 393 -б].

Бул жерде “куу арыктуу дайрадан” деп, ошол дарыя үстү жай акканы менен асты катуу аккан же үстүнөн тайыз көрүнгөнү менен кесип өтө келгенде өтө терең болүшү мүмкүн болгон дарыянын агымы боюнча сындап айткан чыгар.

Эми Уу-Арык боюнча да эл оозунда ар кандай варианттар, уламыштар айтылып жүрөт.

1-варианты: “Уу-арык” деп элдердин айтуусу боюнча айылга чейин келген негизги чоң арыкты же өзөндөн сууну бөлүп буруучу жерди уу-арык деп аташкан. Мисалы: Уу-Арыктан сууну бул жакка буруп кел деп айтып калышат.

2-варианты: Хандык доордо ар кандай кырдаалдарга (согуш, тоноочулук ж.б.) байланыштуу элди кыруу максатында бул арыкка уу ташталып, сууну ичишкенге болбойт деп сууну ичишкен (колдонгон) эмес экен. Ошонон уу-арык деп аталып калган дешет.

3-варианты: Бул жерде мурда сымап рудасын алып келип иштеткен жер. Таштарды оюп арык кылып сымапты ээриткенде, ошол таштан жасалган арыктан ээрип аккан сымапты идиштерге куюп алчу экен. Ошонон уу-арык деп аталып калган деп айтышат.

Жогорудагы айтылган варианттар боюнча карай турган болсок биринчи вариант төп келгенсийт. Анткени

кыргыздарда мурда канал деген сөз болгон эмес. Баарын арык деп эле атаган, жана арыктардын көлөмү боюнча жана аткарган кызматы боюнча түрлөргө бөлүп айткан. Мисалы: кол арык, өстөн арык [8, 132-б], чоң арык, кичине арык, уу арык, ок арык, шак арык, таш арык ж.б. Андан тышкары кадимки эле жөнөкөй арык жана эң кичинекейин жөөк деп аташкан.

Манас эпосунда деле өзөндөрдү, кээ бир дайраларды, каналдарды – арык деп атаганы буга далил. Ошол өзөндөн (Ак-Суу дарыясынан) сууну буруп алган жерди Уу-Арык деп аташкан. Ал суу, канал менен келип азыркы Төрт-Гүл суу сактагычына куят. Ошол сууну бурган жерди (Уу-арыкты) орустар келип "головной" деп айткандан кийин биз дагы орусча "головной" деп атап калдык. Уу-Арыктын жанына келип отурукташкан элди Уу-Арыктын эли же Уу-Арык (орусча Варух) айылы деп атап калдык. Мурда элдер суунун, өзөндүн жанына, булактын башына барып отурукташкан. Ошон үчүн кыргыздарда бир макал бар "Эл башы болгуча Суу башы бол" деген. Суу башы деген аталышта Лейлек районунда Суу-Башы, Булак-Башы айылдары жана Баткен районунда Суу-Башы айыл өкмөтү (аймактык бирдик), Булак-Башы айылы бар. Уу-Арыкка тажиктер кандайча келип отурукташып калаганы боюнча С.Р. Саттаровдун "Абат тарыхы, санжырасы жана ичкилик кыргыздар" китебинде кыскача маалымат берилиптир: Нурумбет бай 1817-1904-жж. жашаган Орто-Боздогу б.а. ошол өрөөндөгү эң чоң байлардын бири болгон. Орто-боздогу жерлердин көбү ага тиешелүү болгон. Капчыгай жагын (Баткен району, Ак-Сай айылдык округу, Капчыгай айылы) [9] мачайыларга (тажиктерге) убактылуу пайдаланууга берген деп жазат [6, 323-б].

Тажиктердин мачайы деп аталышынын себеби Лейлек жана Баткен райондорунун түштүк тарабындагы Туркестан кырка тоосунун Мачча ашуусунан ашып келен тажиктерди мачайылар деп аташкан. Лейлек районунун Коргон айылында дагы Мачча ашуусунан ашып келген тажиктер бар, аларды дагы мачайылар деп азыркыга чейин аташат.

Кокон кандыгы кулап орус падышачылыгы келип, андан кийин СССР мамлекети түптөлгөндөн кийин 15 республикага бөлгөндө кайсы айылда кайсы улут көп болсо ошол айылды ошол республиканын карамагына кошкон.

Жогоруда айтылгандай "Уу-Арык" айылында дагы кыргыздарга караганда тажиктер басымдуу экен деп Тажикистан Республикасына кошкон. Ушул маалыматтар бизге талашсыз далил болот жана муну азыркы муун биле жүрүүрсү керек.

Адабияттар

1. Нуров Н. Бесспорная истина: Ворух — наследие Арии и часть исторической территории Таджикистана - [Электронный ресурс]. –Режим доступа: https://khovar.tj /rus/2021/03/besspornaya-istina-voruh-nasledie-arii-i-chast-istoricheskoj-territorii-tadzhikistana/ (дата обращения: 09.10.2022)

2. Сыдыков А.Н. Тенгрианство – народная вера // Вестник БГУ. - 2014. - №1(27). - С. 49-52.

3. Википедия – свободная энциклопедия. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Арык Дата обращения: (09.10.2022)

4. Кыргыз совет энциклопедиясы . — Фрунзе, 1976-1980жж. - 6 томдук. - 608—670 б т.

5. Википедия – свободная энциклопедия. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Арык Топонимика. (дата обращения: 09.10.2022)

6. Саттаров С.Р. Абат тарыхы, санжырасы жана ичкилик кыргыздар /С.Р. Саттаров. – Ош, 2012. - 407 б.

7. Манас энсклопедиясы / 2 томдук, I том. – Бишкек, 1995. – 698 б.

8. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. //Биринчи бөлүк. – Бишкек, 2015. – 799 б.

9. Википедия – свободная энциклопедия - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ky.wikipedia.org/wiki/Баткен_району (дата обращения: 11.10.2022)

УДК: 81.13
DOI 10.35254/bhu/2022.61.62

Ali Çelik,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Doktora Öğrencisi
ali.celik@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0002-4963-1423

İKİ SESLİ ORTAK KÖK FİİLLERİN FONETİK DURUMU (DLT, KIRGIZCA, TÜRKÇE TEMELİNDE)

Özet

Kırgızca ve Türkçedeki iki sesli (VK ve KV) ortak kök fiillerin fonetik durumları incelenmiştir.

Ele alınan ortak kök fiiller için öncelikle Kırgızca ve Türkçedeki iki sesli ortak kök fiillerin taraması yapılmış, ardından DLT (Dîvânu Lugâti't-Türk) ile karşılaştırılarak fiillerin olup olmadığı kontrol edilmiştir. Sadece Kırg.: ık- Türk.: ıh- fiili, DLT'de bulunmamaktadır.

Çalışmada ortak kök fiillerin ünsüz ve ünlü yapısındaki özelliklerine değinilmiş, herhangi bir fonetik hususiyeti olmayanlar ise ayrı başlık altında DLT temelinde sadece karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Çalışmanın belli bir sınırda olmasına dikkat edilerek iki dildeki ortak kök fiillerin fonetik özellikleri hakkında bazı tespitlerde bulunulmuştur.

İlgili kelimelerin durumunu tespit etmek amacıyla "Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (2014)", "Kırgız Tilinin Sözdügü I-II (2011) ve "Türkçe Sözlük (2011)" temel alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kök fiil, Kırgızca, Türkçe, fonetik, Dîvânu Lugâti't-Türk, vokal, konsonant, Türk dilleri, değişme, karşılaştırma*

Али Челик,
Кыргыз-Түрк Манас университети

ЭКИ ТЫБЫШТАН ТУРГАН ОРТОК УҢГУ ЭТИШТЕРДИН ФОНЕТИКАЛЫК АБАЛЫ (ДЛТ, КЫРГЫЗЧА, ТҮРКЧӨ НЕГИЗИНДЕ)

Кыскача мазмуну

Кыргыз жана түрк тилиндеги эки тыбыштан турган (ВК жана КВ) орток уңгу этиштердин фонетикалык абалы изилденген. Бул орток уңгу этиштер үчүн мурун кыргыз жана түрк тилиндеги эки тыбыштан турган орток уңгу этиштер аныкталган. Андан кийин аныкталган орток унгу этиштер ДЛТ (Дивану лугати't-түрк) менен салыштырылып, этиштердин абалы текшерилген. Кырг.: ык- түрк.: ых- этиши гана ДЛТде орун алган эмес.

Макалада орток уңгу этиштердин үндүү жана үнсүз тыбыштык өзгөрүүлөрү тууралуу маалыматтар берилген. Тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болбогондор болсо, өзүнчө группа ичинде ДЛТ негизинде салыштыруу түрүндө гана көрсөтүлгөн. Даярдалган бул макаланын темасынын белгилүү бир чекте болушуна байкалып, жыйынтыгында кээ бир далилдөөлөр айтылган.

Изилденген уңгу этиштерде негиз алынган эмгектер төмөндөгүдөй: "Кашгарлы Махмуд Дивану лугати't-түрк (2014)", "Кыргыз тилинин сөздүгү I-II (2011)" жана "Түркчө сөздүк (2011)"

Түйүндүү сөздөр: *Уңгу этиш, кыргызча, түркчө, фонетика, дивану лугати't-түрк, вокал, консонант, түрк тилдери, өзгөрүү, салыштыруу.*

Ali Celik,
Kyrgyzstan-Turkey Manas University

PHONETIC STATUS OF DUAL VOICES COMMON ROOT VERBS (BASED ON DLT, KYRGYZ, TURKISH)

Abstract

The phonetic situations of common root verbs with two voices (VC and CV) in Kyrgyz and Turkish were examined.

For the common root verbs discussed, first of all, two-voice common root verbs in Kyrgyz and Turkish were scanned. Then, it was checked whether there were verbs by comparing them with DLT (Дивану лугати't-түрк). There is not only Kyrg.: ık- Turk.: ıh- in DLT.

In the study, the consonant and vocal features of common root verbs are mentioned. Those that do not have any phonetic features are given under a separate heading on the basis of DLT only comparatively.

The precise boundaries of the study were taken into account. Then, some determinations were made about the phonetic features of common root verbs in both languages.

In order to determine the status of the related words, "Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (2014)", "Kyrgyz Language Dictionary I-II (2011) and "Turkish Dictionary (2011)" were taken as basis.

Key words: *Root verb, Kyrgyz, Turkish, phonetic, Dîvânu Lugâti't-Türk, vocal, consonant, Turkic languages, transformation, comparison*

Giriş

Günümüzdeki Türk dillerinden Kırgızca, Kıpçak; Türkçe, Oğuz grubu içindedir. Dil özellikleri bakımından birtakım farklılıklara da sahip olunması Kırgızca ve Türkçenin farklı gruplar içinde yer almasına ve gelişmesine neden olmuştur. Farklılıkların tespitinde artzamanlı ve eşzamanlı çalışmaların rolü büyüktür. Özellikle tarihi dönemlere ait eserlerde her iki dil için ortak noktalar tespit edilebilirken zaman ilerledikçe farklı kültürlerin etkisi, sosyolojik değişim vd. sebepler nedeniyle farklılıklar da göze çarpmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk (1072-1074), genel Türk dillerinin tarihi için önemli bir kaynaktır. Karahanlı döneminde yazılmış olup sözlükçülük tarihimizin ilk eseridir. Başlangıçtan günümüze kadar dildeki birtakım değişmeleri bu eser yardımıyla belli bir noktada takip edebilmekte ve fikirler yürütülebilmektedir.

Genel olarak kök fiilin tanımına bakılacak olursa şu tanımlar görülmektedir:

"Hiç ek almayıp, kendince anlamı olan fiil türüdür: cür-, tur-, kör-, otur…" [8. s. 175].

"Morfolojik olarak köke ve eke ayrılmayan fiillerdir: çık-, bar-, tur-…" [9. s. 121].

"Sonu hiçbir zaman ekle birleşmeyip kök biçiminde kalan ve iş, hareket, durum vb. bildiren kelimelerdir." [10. s. 88].

"Anlamsal ve yapısal olarak bölünemeyen bir ya da birkaç heceden oluşan fiillerdir: yaz-, çürü-, oku-…" [11. s. 224].

"Fiil kökenli kelimenin bölünemeyen; iş, hareket, oluşları eksiz gösterebilen, sonraları ortaya çıkmamış ve çoğunlukla bir heceli olan fillerdir: bak-, koş-, gül-, oku…" [12. s. 21-22; 13. s. 126; 14. s. 558].

Kök fiil konusunun alanı geniş ve detaylı olmasının

yanında bu çalışmanın da hacmini çok fazla genişleteceği için sadece iki sesli (VK ve KV) ortak kök filler ele alınarak birtakım tespitlerde bulunulmuştur. İki dilde ortak olan ve incelemeye alınan kök fiil sayısı 26 olup anlamca da birbirleriyle uyumludurlar. Çalışmanın sınırını baştan belirlemek ve net sonuçlara ulaşabilmek için her iki dilde iki sesli olan ortak kök fiiller DLT temelinde incelenmiştir.

Çalışmanın temel maksadı, Kırgızca ve Türkçede iki sesli ortak kök fiillerin DLT'deki durumunu fonetik özelliklere bağlı kalarak bazı sonuçlara ulaşmak hedeflenmiştir.

1. Fonetik Değişimler

1.1. Ünsüzler

İlgili kelimelerin dördü kök ünlüsünden sonra, ikisi ise kelime başında fonetik değişikliğe sahiptir.

1.1.1. DLT.: t# (t□- ~ ti- ~ te) ~ Kırg.: d# (de-) ~ Türk.: d# (de-)

EDPT'de tė:- (dė:-) → Orh.: tė:-, Esk. Uyg.: tė:-, te-, Kar.: tė:-, Harz.: tė-, dė-, Kıp.: de-, Çağ.: dė-, Osm.: de- [5. s. 433-434]. Fiilin ilk şekli t-'li olmasına rağmen Kırgızca ve Türkçede d-'li olarak kullanılması dikkat çekicidir. Normal şartlarda t# > d# değişmesi Oğuz grubuna ait bir özellik olmasına rağmen, kimi düzensiz değişmelere sahip olan Çağatay ve Kıpçak metinlerinde de görülebilmektedir [7. s. 215-216].

1.1.2. DLT.: y# (y□-) ~ Kırg.: c# (ce-) ~ Türk.: y# (ye-)

EDPT'de yė:- (?d̲-) → Orh.: yė-, Esk. Uyg.: yė-, Kar.: yė:-, Harz.: yė-, ye-, Kıp.: ye-, ye:-, yė-, Çağ.: yė-. Fonetik değişmelerle birlikte bütün devirlerde ve dillerde ortaktır [5. s. 869]. y# > c# değişmesi ilk olarak DLT'de görülür. Oğuz ve Kıpçaklar tarafından c-'ye çevrildiği belirtilmiştir. Ayrıca y# > c# değişmesi Kırgızcada düzenli olup fonetik yapısının temel özelliğinden biridir [7. s. 221].

1.1.3. DLT.: - ~ Kırg.: k/ (ık-) ~ Türk.: h/ (ıh-)

EDPT ve DLT'de bu fiile yer verilmemiştir. Fakat yapılan taramalar neticesinde sadece Esk. Uyg.: ıg- ~ ık- < ıkur- [4. s. 85-86], EAvO.: ıx- [1. s. 1933] olarak varlığını tarihî dönemlerde korumuştur.

k/ ~ h/ değişikliğinin ilk örnekleri Manihaist ve Budist metinlerinde görülmektedir. Yer yer Kıpçak dönemi eserlerinde görülmekle birlikte Oğuzcada eski metinlere göre daha sık; fakat düzensiz olduğu görülür [7. s. 192].

1.1.4. DLT.: VŋV (oŋa-) ~ Kırg.: ŋ/, VŋV (oŋ-II, oŋ-III, oŋo-) ~ Türk.: n/ (on-)

EDPT'de on- → Esk. Uyg.: on-, Kar.: on-, Kıp.: oŋ-, Osm.: oŋ-. Eski devirlerde on- olup orta devirlerde oŋ-şekline dönüşmüştür [5. s. 168]. Fiilin ilk şekli DLT'de üç sesli (VKV=oŋa-) olarak görülmekte; fakat Kırgızcada bazı anlam farklılıkları olmasına rağmen iki (VK=oŋ-) ve üç sesli (VKV= oŋo-), Türkçede iki seslidir (VK=on-). Ayrıca ŋ sesi günümüzde Kırgızcada varlığını canlı bir şekilde sürdürürken, Türkçede kullanımdan düşmüştür. Daha çok ağızlarda görülen bir ses olmuştur.

1.1.5. DLT.: g/ ~ Kırg.: y/ ~ Türk.: ğ/

DLT.: eg- ~ Kırg.: iy- ~ Türk.: eğ-

EDPT'de eg- → Esk. Uyg.: eg-, Kar.: eg-, Harz.: ėg-, Kıp.: eg-, ey-, Çağ.: ėg- [5. s. 99]. Özellikle eski Türkçe temelinde g/ > y/ değişmesi Kıpçak grubuna ait dillerde sık görülürken, g/ > ğ/ değişmesi de Türkçede sık görülen değişmedir [7. s. 181-182].

1.1.6. DLT.: g/ ~ Kırg.: - ~ Türk.: ğ/

DLT.: ag- ~ āg- ~ Kırg.: oo- ~ Türk.: ağ-

EDPT'de 1 a:g- → Orh.: ag-, Esk. Uyg.: ag-, Kar.: a:g-, Harz.: ag-, Kıp.: a:g-, Çağ.: ag-, Osm.: ağ- [5. s. 77]. g/ > ğ/ değişmesi de Türkçede sık görülen değişmedir [7. s. 181-182]. Fakat Kırgızcada iki ünlüye dönme hadisesi daha çok a sesinin açıklık derecesiyle ilgilidir.

1.2. Ünlüler

İlgili kelimelerin altısı kelime başında, ikisi kelime sonunda fonetik değişmelere sahiptir.

1.2.1. DLT.: #□ ~ #i ~ #e ~ Kırg.: #e ~ Türk.: #e

DLT.: t□- ~ ti- ~ te- ~ Kırg.: de- ~ Türk.: de-

EDPT'de tė:- (dė:-) → Orh.: tė:-, Esk. Uyg.: tė:-, te-, Kar.: tė:-, Harz.: tė-, dė-, Kıp.: de-, Çağ.: dė-, Osm.: de- [5. s. 433-434]. DLT'de fiilin yazılış şeklinden kaynaklanan farklı varyantlar ortaya çıkmıştır. Bu durum ele alınan fiil için anlam farkı oluşturmamaktadır [6. s. IXVI-IXIX]. Kırgızca ve Türkçede e ünlüsünde herhangi bir değişiklik yoktur.

DLT.: y□- ~ Kırg.: ce- ~ Türk.: ye-

EDPT'de yė:- (?d̲-) → Orh.: yė-, Esk. Uyg.: yė-, Kar.: yė:-, Harz.: yė-, ye-, Kıp.: ye-, ye:-, yė-, Çağ.: yė-. Fonetik değişmelerle birlikte bütün devirlerde ve dillerde ortaktır [5. s. 869]. DLT.'de y□- şeklinin anlamsal olarak ayırt edici bir özelliği yoktur. Metnin imlâsıyla ilgilidir [6. s. IXVI-IXIX].

1.2.2. DLT.: #a ~ Kırg.: # -, #o ~ Türk.: # -

DLT.: oŋa- ~ Kırg.: oŋ-II, oŋ-III, oŋo- ~ Türk.: on-

EDPT'de on- → Esk. Uyg.: on-, Kar.: on-, Kıp.: oŋ-, Osm.: oŋ-. Eski devirlerde on- olup orta devirlerde oŋ-şekline dönüşmüştür [5. s. 168]. Dudak uyumunun güçlü bir şekilde görüldüğü Kırgızcada DLT.: oŋa- > Kırg.: oŋo- değişmesi olağan bir durum olarak görülmektedir (Karaağaç, 2018: 137)

1.2.3. DLT.: e# ~ Kırg.: i# ~ Türk.: e#

DLT.: eg- ~ Kırg.: iy- ~ Türk.: eğ-

EDPT'de eg- → Esk. Uyg.: eg-, Kar.: eg-, Harz.: ėg-, Kıp.: eg-, ey-, Çağ.: ėg- [5. s. 99]. DLT ile Türkçe arasında e sesinde değişiklik yoktur; fakat Kırgızcada i sesine dönüşme durumu görülür. Bu da kimi Kıpçak grubundaki diller için belirgin bir özelliktir [7. s. 138].

1.2.4. DLT.: a# ~ ā# ~ Kırg.: oo- ~ Türk.: a#

DLT.: ag- ~ āg- ~ Kırg.: oo- ~ Türk.: ağ-

EDPT'de 1 a:g- → Orh.: ag-, Esk. Uyg.: ag-, Kar.: a:g-, Harz.: ag-, Kıp.: a:g-, Çağ.: ag-, Osm.: ağ- [5. s. 77]. DLT'de hem kısa a hem de uzun ā'nın olması imlâyla ilgili durumdur. Anlam olarak herhangi bir farka yol açmamaktadır [6. s. IXVI-IXIX]. Kırgızcada oo- şekline dönmesinde a sesinin g sesini yutması ve a sesinin g > ğ > y > Ø değişmesi neticesinde yuvarlaklaşıp o sesine dönüşmesi görülür.

1.2.5. DLT.: ā# ~ a# ~ Kırg.: a# ~ Türk.: a#

DLT.: āş- ~ aş- ~ Kırg.: aş-I ~ Türk.: aş-

EDPT'de 1 a:ş- → Orh.: aş-, Esk. Uyg.: as-, Kar.: a:ş-, Harz.: aş-, Kıp.: aş-, Çağ.: aş-, Osm.: aş- [5. s. 255]. DLT'de hem kısa a hem de uzun ā'nın olması imlâyla ilgili olup anlamsal bir ayrıma girmemektir.

1.2.6. DLT.: ō# ~ Kırg.: o# ~ Türk.: o#

DLT.: ōy- ~ Kırg.: oy- ~ Türk.: oy-

EDPT'de o:y- → Kar.: o:y-, Çağ.: o:y- [5. s. 266-267]. İlk sesteki uzun ō'ların kısalması hemen hemen bütün Türk dillerinde görülürken, sadece Türkmence bu kalmıştır [7. s. 144]. DLT.'de ünlünün uzun ya da kısa olması anlam olarak bir değişmeye sebep olmamıştır [6. s. IXVI-IXIX].

1.2.7. DLT.: ö# ~ ŏ# ~ Kırg.: ö# ~ Türk.: ö#

DLT.: ör- ~ ŏr- ~ Kırg.: ör- ~ Türk.: ör-

EDPT'de 2 ö:r- → DLT.: ö:r-, Kıp.: ör-, ö:r-, Çağ.: ör- [5. s. 195]. DLT'de imlâ kaynaklı olarak iki varyant görülmektedir.

2. Hiçbir Fonetik Değişikliğe Uğramayanlar

DLT, Kırgızca ve Türkçede herhangi bir fonetik değişikliğe uğramayan 17 ortak kök fiil vardır.

DLT.: aç- ~ Kırg.: aç- ~ Türk.: aç-

ЭДПТте 1 aç- → Orh.: aç-, Esk. Uyg.: aç-, Kar.: aç-, Harz.: aç-, Kıp.: aç-, Çağ.: aç-, Osm.: aç- [5. s. 18-19].

DLT.: ak- ~ Kırg.: ak- ~ Türk.: ak-

EDPT'de ak- → Orh.: ak-, Esk. Uyg.: ak-, Kar.: ak-, Harz.: ak-, Kıp.: ak-, ax- Çağ.: ak-, Osm.: ax- (sadece 14-15. yüzyıllar arasında), ak- [5. s. 77].

DLT.: al- ~ Kırg.: al- ~ Türk.: al-

EDPT'de al- → Orh.: al-, Esk. Uyg.: al-, Kar.: al-, Harz.: al-, Kıp.: al-, Çağ.: al, Osm.: al- [5. s. 124-125].

DLT.: as- ~ Kırg.: as- ~ Türk.: as-

EDPT'de as- (?a:s-) → Esk. Uyg.: as-, Kar.: a:s-, Harz.: aṣ-, Kıp.: aṣ-, as-, Çağ.: as- [5. s. 240].

DLT.: at- ~ Kırg.: at- ~ Türk.: at-

EDPT'de at- → Esk. Uyg.: at-, Kar.: at-, Harz.: at-, Kıp.: aṭ-, Çağ.: at- [5. s. 36].

DLT.: az- ~ Kırg.: az- ~ Türk.: az-

EDPT'de a:z- → Orh.: az-, a:z-, Esk. Uyg.: az-, a:z-, Kar.: a:z-, Harz.: az-, Kıp.: az-, Çağ.: az-, Osm.: az- [5. s. 279].

DLT.: ek- ~ Kırg.: ek- ~ Türk.: ek-

EDPT'de ek- → Kar.: ek-, Harz ėk-, Kıp.: ek-, Çağ.: ėk- [5. s. 100].

DLT.: em- ~ Kırg.: em- ~ Türk.: em-

EDPT'de em- → Kar.: em-, Harz.: ėm-, Kıp.: em-, ėm-, Çağ.: ėm- [5. s. 155].

DLT.: eş- ~ Kırg.: eş- ~ Türk.: eş-

EDPT'de 3 eş- → Kıp.: eş-, Çağ.: ėş-, Osm.: eş- [5. s. 255-256].

DLT.: et- ~ Kırg.: et- ~ Türk.: et-

EDPT'de ė:t- (ė:d-) → Orh.: ėt-, Esk. Uyg.: ėt-, Kar.: ė:t-, Harz.: ėt-, ėd-, Kıp.: et-, ėt-, Çağ.: ėt-. Bu fiilin ünsüzü kuzey batı (Oğuz) dillerinde ünlülerden önce d/ şeklindedir. Bu da ilk şekil olduğunu gösterir. Kuzey doğu dillerinde iki ses arası VdV, önemli özellikle olarak görülmez [5. s. 36-37].

DLT.: ez- ~ Kırg.: ez- ~ Türk.: ez-

EDPT'de ez- → Kar.: ez-, Kıp.: ez-, ėz-, Çağ.: ėz- [5. s. 279].

DLT.: iç- ~ Kırg.: iç- ~ Türk.: iç-

EDPT'de iç- → Orh.: iç-, Esk. Uyg.: iç-, Kar.: iç-, Harz.: iç-, Kıp.: iç-, iş-, Çağ.: iç- [5. s. 19].

DLT.: il- ~ Kırg.: il- ~ Türk.: il-

EDPT'de il- (?i:l-) → Esk. Uyg.: il- , Kar.: il- , Harz.: il- , Kıp.: il- , Çağ.: ıl- , Osm.: il- [5. s. 433-434].

DLT.: öp- ~ Kırg.: öp- ~ Türk.: öp-

EDPT'de öp- → Kar.: öp-, Harz.: öp-, Kıp.: öp-, Çağ.: öp- [5. s. 5]. 11. yüzyıldan önce yazıya geçmemesi ilginçtir. Türemiş şekilleri daha erken devirlerde ortaya çıkmıştır [5. s. 5].

DLT.: öl- ~ Kırg.: öl- ~ Türk.: öl-

EDPT'de öl- → Yen.. öl-, Orh.: öl-, Esk. Uyg.: öl-, Kar.: ö:l-, Harz.: öl-, Kıp.: öl-, Çağ.: öl- [5. s. 125-126].

DLT.: uç- ~ Kırg.: uç- ~ Türk.: uç-

EDPT'de uç- → Orh.: uç-, Esk. Uyg.: uç-, Kar.: uç-, Harz.: uç-, Kıp.: uç-, uş-, Çağ.: uç-, Osm.: uş- (15. yüzyılda bir defa), uç- [5. s. 19].

DLT.: ut- ~ Kırg.: ut- ~ Türk.: ut-/üt-

EDPT'de ut- → Esk. Uyg.: ut-, Kar.: ut-, Harz.: ut-, Kıp.: ut-, uṭ-, Çağ.: ut-, Osm.: ut-, üt-. Üt- şekli Osmanlı Türkçesine ait olup günümüzde de kullanılmaktadır [5. s. 38-39].

3. Sonuç

DLT temelinde Kırgızca ve Türkçe ortak kök filler fonetik bakımdan karşılaştırıldığında şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

• Toplamda yirmi altı adet ortak kök fiil incelenmiş olup DLT temelinde bunlardan ikisi KV; yirmi dördü ise VK yapısındadır.

• Kırgızcada oo- kök fiili VV yapısında olup Türkçede bu biçim görülmez.

• Altı ortak kök fiil ünsüzler bakımından fonetik değişikliğe uğramıştır. Bu da, incelenen ortak kök fiillerin %23'üne denk gelmektedir: DLT.: t□- ~ ti- ~ te- ~ Kırg.: de- ~ Türk.: de-; DLT.: y□- ~ Kırg.: ce- ~ Türk.: ye-; DLT.: - ~ Kırg.: ık- ~ Türk.: ıh-; DLT.: oŋa- ~ Kırg.: oŋ-II, oŋ-III, oŋo- ~ Türk.: on-; DLT.: eg- ~ Kırg.: iy- ~ Türk.: eğ-; DLT.: ag- ~ āg- ~ Kırg.: oo- ~ Türk.: ağ-.

• Sekiz ortak kök fiil ünlüler bakımından fonetik değişikliğe uğramıştır. Bu da, incelenen ortak kök fiillerin %30'una denk gelmektedir: DLT.: t□- ~ ti- ~ te- ~ Kırg.: de- ~ Türk.: de-; DLT.: y□- ~ Kırg.: ce- ~ Türk.: ye-; DLT.: oŋa- ~ Kırg.: oŋ-II, oŋ-III, oŋo- ~ Türk.: on-; DLT.: eg- ~ Kırg.: iy- ~ Türk.: eğ-; DLT.: ag- ~ āg- ~ Kırg.: oo- ~ Türk.: ağ-; DLT.: āş- ~ aş- ~ Kırg.: aş-I ~ Türk.: aş-; DLT.: ōy- ~ Kırg.: oy- ~ Türk.: oy-; DLT.: ör- ~ ŏr- ~ Kırg.: ör- ~ Türk.: ör-.

• Bir kök fiil DLT'de farklı olup Kırgızca ve Türkçede herhangi bir fonetik değişikliğe uğramamıştır: DLT.: t□- ~ ti- ~ te- ~ Kırg.: de- ~ Türk.: de-.

• On dokuz ortak kök fiil DLT ve Kırgızcada herhangi bir fonetik değişikliğe uğramamıştır. Bu da, incelenen ortak kök fiillerin %73'üne denk gelmektedir.: DLT.: āş- ~ aş- ~ Kırg.: aş-; DLT.: ör- ~ ŏr- ~ Kırg.: ör-; DLT.: aç- ~ Kırg.: aç-; DLT.: ak- ~ Kırg.: ak-; DLT.: al- ~ Kırg.: al-; DLT.: as- ~ Kırg.: as-; DLT.: at- ~ Kırg.: at-; DLT.: az- ~ Kırg.: az-; DLT.: ek- ~ Kırg.: ek-; DLT.: em- ~ Kırg.: em-; DLT.: eş- ~ Kırg.: eş-; DLT.: et- ~ Kırg.: et-; DLT.: ez- ~ Kırg.: ez-; DLT.: iç- ~ Kırg.: iç-; DLT.: il- ~ Kırg.: il-; DLT.: öp- ~ Kırg.: öp-; DLT.: öl- ~ Kırg.: öl-; DLT.: uç- ~ Kırg.: uç-; DLT.: ut- ~ Kırg.: ut-.

• On dokuz ortak kök fiil DLT ve Türkçede herhangi bir fonetik değişikliğe uğramamıştır. Bu da, incelenen ortak kök fiillerin %73'üne denk gelmektedir.: DLT.: āş- ~ aş- ~ Türk.: aş-; DLT.: ör- ~ ŏr- ~ Türk.: ör-; DLT.: aç- ~ Türk.: aç-; DLT.: ak- ~ Türk.: ak-; DLT.: al- ~ Türk.: al-; DLT.: as- ~ Türk.: as-; DLT.: at- ~ Türk.: at-; DLT.: az- ~ Türk.: az-; DLT.: ek- ~ Türk.: ek-; DLT.: em- ~ Türk.: em-; DLT.: eş- ~ Türk.: eş-; DLT.: et- ~ Türk.: et-; DLT.: ez- ~ Türk.: ez-; DLT.: iç- ~ Türk.: iç-; DLT.: il- ~ Türk.: il-; DLT.: öp- ~ Türk.: öp-; DLT.: öl- ~ Türk.: öl-; DLT.: uç- ~ Türk.: uç-; DLT.: ut- ~ Türk.: ut-/üt-

• Yirmi bir ortak kök fiil Kırgızca ve Türkçede hiçbir fonetik değişikliğe uğramamıştır. Bu da, incelenen ortak kök fiillerin %80'ine denk gelmektedir: de-, aş-, oy-, ör-, aç, ak-, al-, as-, at-, az-, ek-, em-, eş-, et-, ez-, iç-, il-, öp-, öl-, uç-, ut-/üt-.

• DLT.: ut- ~ Kırg.: ut- tek şekil görülürken Türk.: ut-/üt- iki şekilde kullanım mevcuttur.

• Kırg.: ık- ~ Türk.: ıh- kök fiili DLT'de yoktur.

• DLT.'de oŋa- fiili üç sesli (VKV) olup Kırg. oŋ- Türk.: on- şeklinde iki sesli (VK) olarak kullanımdadır.

• DLT. ve Kırgızcada ŋ sesinin paralelliği devam ederken, Türkçede bu ses ağızlarda yaşamaktadır.

• Hazırlanan çalışmada %80'lik oran ile toplamda yirmi bir adet ortak kök fiil, Kırgızca ve Türkçede hiçbir değişikliğe uğramamış ve DLT temelinde yaklaşık 1000 yıldır varlığını etkin olarak sürdürmektedir.

Kısaltmalar ve İşaretler

> Bir dilden diğer dile olan değişim
#* Kelime sonu
*# Kelime başı
*/ Kök ünlüsü sonrası
~ paralel
V*V İki ünlü arası
Çağ. Çağatayca
DLT Dîvânu Lugâti't-Türk
EAvO. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi
EDPT An Etymological. Dictionary of Pre-Thirteenth-Century
Esk. Uyg. Eski Uygurca
EUTS Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Harz. Harezmce
K Konsonant
Kar. Karahanlıca
Kıp. Kıpçakça
Kırg. Kırgızca
Orh. Orhun (Kök Türkçe)
Osm. Osmanlı Türkçesi
Türk. Türkçe
V Vokal
Yen. Yenisey (Eski Kırgızca)

KAYNAKÇA

1. (1995) Tarama Sözlüğü-III (E-İ). Ankara: Türk Dil Kurumu.

2. (2011) Kırgız Tilinin Sözdügü I-II. Bişkek: Avrasya Press.

3. (2011) Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu.

4. Caferoğlu, A. (1968) Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu.

5. Clauson, Sir G. (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford: Oxford University Press.

6. Ercilasun, A.B.-Akkoyunlu, Z. (2014) Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu.

7. Karaağaç, G. (2018) Türkçenin Ses Bilgisi. İstanbul: Kesit.

8. Cakıpov, I.-Turusbekov, S.- Mayrıkov, D. (1955) Kırgız Tilinin Grammatikası. 1. Bölük. Frunze: Kırgızokuumambas.

9. Dıykanov, K.-Kudaybergenov, C. (1957) Kırgız Tilinin Morfologiyası (Kol Cazma Ukugunda). Frunze:_____.

10. (1958) Azırkı Kırgız Adabiy Tili (2. Bölüm) Frunze: Kırgızokuupedmambas.

11. Ediskun H. (1988). Türk Dilbilgisi. Ses Bilgisi-Biçim Bilgisi-Cümle Bilgisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

12. Çotuksöken, Y. (1991) Türkçe'de Ekler-Kökler-Gövdeler. İstanbul: Cem Yayınevi.

13. İmer, K.-Kocaman, A.-Özsoy, A.S. (2011) Dilbilim Sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

14. Gülensoy, T. (2015) Türkçe El Kitabı. Ankara: Akçağ Yayınları.

УДК: 81.13
DOI 10.35254/bhu/2022.61.66

Ali Çelik,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Doktora Öğrencisi
ali.celik@manas.edu.kg
Orcıd: 0000-0002-4963-1423

İKİ SESLİ ORTAK KÖK FİİLLERDE ANLAM PARALELLİKLERİ (MUKADDİMETÜ'L-EDEB, KIRGIZCA VE TÜRKÇE TEMELİNDE)

Özet

Kırgızca ve Türkçedeki iki sesli (VK ve KV) ortak kök fiillerin Mukaddimetü'l-Edeb (=MKE)'deki anlam paralellikleri incelenmiştir.

Ele alınan ortak kök fiiller için öncelikle Kırgızca ve Türkçedeki iki sesli ortak kök fiillerin taraması yapılmış, ardından MKE ile karşılaştırılarak anlam paralellikleri incelenmiştir.

Çalışmada ortak kök fiillerin anlamları verilirken MKE'deki anlam, metinde geçen cümle ve günümüz Türkçesine aktarması da verilmiştir. Ardından Kırgızca ve Türkçede sadece paralel ya da yakın anlam varsa gösterilmiştir. İlgisi olmayan anlamlar çalışmaya eklenmemiştir. Çalışmanın belli bir sınırda olmasına dikkat edilerek iki dildeki ortak kök fiillerin anlam özellikleri hakkında bazı tespitlerde bulunulmuştur.

İlgili kelimelerin anlamsal durumlarını incelemek maksadıyla "Mukaddimetü'l-Edeb (1993)", "Kırgız Tilinin Sözdügü I-II (2011) ve "Türkçe Sözlük (2011)" temel alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kök fiil, Kırgızca, Türkçe, anlam, Mukaddimetü'l-Edeb, paralellik, Harezm, Türk dilleri, değişme, karşılaştırma.*

Али Челик,
Кыргыз-Түрк Манас университети

ЭКИ ТЫБЫШТАН ТУРГАН ОРТОК УҢГУ ЭТИШТЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК ПАРАЛЛЕЛДИКТЕРИ (МУКАДДИМЕТҮ'Л-ЭДЕБ, КЫРГЫЗЧА ЖАНА ТҮРКЧӨ НЕГИЗИНДЕ)

Кыскача мазмуну

Кыргыз жана түрк тилиндеги эки тыбыштан турган (ВК жана КВ) ортоқ уңгу этиштердин "Мукаддиметү'л-эдеб" (=МКЕ) аттуу эмгектеги ортоқ уңгу этиштердин семантикалык параллелдиктери изилденген.

Изилдене турган ортоқ уңгу этиштер үчүн адегенде кыргыз жана түрк тилиндеги эки тыбыштан турган ортоқ уңгу этиштер топтолгон. Андан кийин МКЕ менен салыштырылып семантикалык параллелдиктери изилденген.

Даярдалган макалада ортоқ уңгу этиштердин мааилери берилип жатканда МКЕдеги маани, оригинал тексттеги сүйлөм жана азыркы учурдагы түрк тилине котормосу да кошулган. Андан

кийин кыргыз жана түрк тилиндеги параллел жана жакын мааниге ээ уңгу этиштер берилген. Тиешелүү болбогон этиштерге орун бирилген жок. Илилмий макаланын белгилүү чекте болуусу байкалып, эки тилдеги орток уңгу этиштердин семантикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу айрым далилдөөлөр айтылган.

Макалада орток уңгу этиштер үчүн "Мукаддиметү'л-эдеб (1993)", "Кыргыз тилинин сөздүгү I-II (2011) ve "Түркчө сөздүк (2011)" негиз алынган.

Түйүндүү сөздөр: *Уңгу этиш, кыргызча, түркчө, маани, Мукаддиметү'л-эдеб, параллелдик, Харизм, түрк тилдери, өзгөрүү, салыштыруу.*

Ali Celik,
Kyrgyzstan-Turkey Manas University

PARALLELISM OF MEANING AT COMMON ROOT VERBS WITH TWO VOICES (BASED ON MUQADDIMA AL-EDAB, KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES)

Abstract

In Turkish and Kyrgyz languages with two voices (VC and CV), and the meaning parallels of the common root verbs in Muqaddimat al-Edab (=MKE) have been studied. In Turkish and Kyrgyz languages common root verbs with two voices were scanned for the common root verbs discussed, and then their meaning parallels were examined by comparing them with MKE. In the study, the meanings of common root verbs are given, while the meaning of MKE, the sentence in the text and its transfer to modern Turkish are also given. Then Kyrgyz and Turkish languages are shown only if there is a parallel or close meaning. Unrelated meanings were not added to the study. By paying attention to the fact that the study is at a certain limit, some determinations have been made about the semantic properties of common root verbs in two languages. In order to study the semantic status of the related words, "Muqaddimat al-Adab (1993)", "Kyrgyz Language Dictionary I-II (2011) and "Turkish Dictionary (2011)" were taken as the basis.

Key words: *Turkish, Kyrgyz, root verb, meaning, Muqaddimat al-Adab, parallelism, Khwarezm, Turkic languages, change, comparison.*

Giriş

Günümüzde Kırgızca ve Türkçe farklı gruplarda yer almasına rağmen, bu farklılık derin ayrılıklara sebep olmamaktadır. Yer yer leksikolojik, gramatikal ve fonetik değişiklikler ilk göze çarpan unsurlardır. Genel sınıflandırma içinde Kırgızca, Kıpçak; Türkçe, Oğuz grubundadır.

Dilde birtakım farklılıkların tespitinde artzamanlı ve eşzamanlı çalışmaların rolü çok önemlidir. Özellikle dil tarihi için tarihî dönemlere ait eserlerin incelenmesinde hedef dil ya da diller için ortak noktalar tespit edilebilirken zaman ilerledikçe kültürel değişim, siyasi etkiler, toplum sosyolojisi vb. sebeplerden dolayı farklılıklar da görülmektedir.

Mukaddimetü' l-Edeb, genel Türk dillerinin incelenmesinde önemli eserlerdendir. Divanu Lügati't Türk'ten sonra sözlükçülük tarihimizin önemli sözlüklerinden olup Harezm Türkçesi döneminin akla gelen ilk yapıtlarındandır. Bu ve buna benzer dil hazineleri yardımıyla dildeki bazı değişmeler ya da gelişmeler hakkında çeşitli fikirler yürütülebilmektedir.

Genel hatlar çerçevesinde kök fiille ilgili şu tanımlar bulunmaktadır:

"Hiç ek almayıp, morfolojik olarak köke ve eke ayrılmayan, kendince anlamı olan fiil türüdür: çık-, bar-, cür-, tur-, kör-, otur…" [1. S. 121; 2. s. 175].

"Sonu hiçbir zaman ekle birleşmeyip anlamsal ve yapısal olarak bölünemeyen, iş, hareket, durum vb. bildiren bir ya da birkaç heceden oluşan fiillerdir." [3. s. 88; 4. s. 224].

"Fiil kökenli kelimenin bölünemeyen; iş, hareket, oluşları eksiz gösterebilen, sonraları ortaya çıkmamış ve çoğunlukla bir heceli olan fillerdir: bak-, koş-, gül-, oku…" [5. s. 21-22; 6. s. 126; 7. s. 558].

0. Kısaca Harezm Türkçesi

Harezm Türkçesi, tarihî kaynaklara göre 7. yüzyıldan itibaren Türkleşmeye başlayan Harezm bölgesinde gelişmiş, Karahanlı ile Çağatay Türkçesi arasında köprü görevi gören tarihî dil dönemidir. Farklı dil özelliklerine sahip Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının bir arada yaşaması ve birbirleriyle olan sosyolojik, kültürel, ticari vs. ilişkiler neticesinde dilde de gramatikal ve leksikolojik olarak çeşitlilik oluşmuştur [8. s. 17].

Bu döneme ait tanınmış eserlerden bazıları şunlardır: Nâsırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı, Kerderli Mahmud bin Ali'nin Nehcü'l-Ferâdîs'i, Mahmûd bin 'Ömer ez-Zemahşerî'nin Mukaddimetü'l-Edeb'i, Mu'înü'l-Mürîd (Müellifi, kesin olarak belli değildir).

1. Mukaddimetü'l-Edeb

Asıl adı Mahmûd bin 'Ömer ez-Zemahşerî olan müellif, Harezme bağlı, Zemahşer adlı kasabada doğmuştur. Gençliğinde iyi derecede eğitim alıp din ilimlerinde, tefsir, lügat, iştikak gibi çeşitli konularda devrin önemli isimleri arasına girmiştir [9. s. 6]. Eseri olan Mukaddimetü'l-Edeb'i, Atsız bin Muhammed bin Anuş Tigin'e ithaf edilmiştir. Arapça dönemin ilim dili olduğu için ve bu dile de ilgi duyan Atsız, Zemahşerî'den saray kütüphanesi için sözlük hazırlamasını ister. Bu istek doğrultusunda Zemahşerî tarafından Mukaddimetü'l-Edeb adlı eser yazılmıştır [8. s. 39-40; 9. S. 7].

Eserin yazılış tarihi kesin olarak belli olmasa da, muhtemelen 1127-1144 yılları arasında yazılmış olması gerekir. Çünkü Zemahşerî'nin ölüm tarihi 1144 olduğuna göre, ölümünden sonra eserin yazılması mümkün değildir [8. s. 40].

Mukaddimetü'l-Edeb; isimler, fiiller, harfler (isim ve fiil harici olanlar), isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere 5 bölümden oluşur. 19 adet nüshası olan eserin dil malzemesi olarak en zengini Şuşter nüshasıdır. Türkçe ve Farsça

açıklamalar bakımından zengindir. Bu nüshanın yazıldığı yer, tarih, müellif ya da müstensih bilinmemektedir. Kâğıt ve yazı özellikleri bakımından yapılan incelemelerde Şuşter nüshasının 13. yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülmektedir [9. s. 7-11].

Eser, Arapça öğretmeyi amaçlayan bir sözlüktür. Kelimeler yanında kısa cümleler de vardır. Farsça, Osmanlıca, Çağatayca, Moğolca gibi çeşitli dillere tercümeleri yapılmıştır [8. s. 40].

Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi sözlüklerinde bulunmayan, sadece bir defa geçen kelimelerin de yer aldığı Mukaddimetü'l-Edeb, bu özelliğiyle Dîvânu Lügâti't-Türk'ten sonra Orta Türkçe döneminin en zengin kelime hazinesini içine alan bir sözlüktür [8. s. 39; 9. s. V].

Hazırlanan bu makalede hem Harezm döneminin hem de sözlükçülük tarihimiz açısından önemli bir yere sahip olan Zemahşerî'nin Mukaddimet'ül-Edeb adlı eseri temelinde iki sesli ortak kök fiillerin Kırgızca ve Türkçedeki anlam durumları hakkında bazı tespitlerde bulunulacaktır.

2. İki Sesli Ortak Kök Fiiller

2.1. Kırg. ~ Türk. < aç-

MKE.: aç-: açmak, açıklamak "…oruç tutgan oruç açdı…" […oruç tutan oruç açtı…] 14/8; "…ökünçni açdı…" […pişmanlığı açıkladı…] 36/7-8

Kırg.: aç-: 1. Kapalı şeyi açık duruma getirmek. "Şafağa yakın, Akbar kapısını açıp "Baba" dedi"- Ubukeyev.

Türk.: aç-: 1. Bir şeyi kapalı durumdan açık duruma getirmek: "Kapıyı açıp içeri giriyorum." - Adalet Ağaoğlu 2. Engeli kaldırmak: "Karla kapanan yolu açmak." 3. Sarılmış, katlanmış, örtülmüş veya iliklenmiş olan şeyleri bu durumdan kurtarmak: "Kadın hamalı dışarı çıkardı, sonra çantasını açıp birkaç lira çıkardı." - Memduh Şevket Esendal. 18. Bir konu ile ilgili konuşmak. 19. Avunmak veya danışmak üzere söylemek, içini dökmek: "Size derdimi açmaya geldim." - Falih Rıfkı Atay.

MKE., Kırg. ve Türk.de için verilen anlamlarda paralellik vardır. Günümüze kadar anlam kaybı yaşanmamıştır.

2.2. Kırg. ~ Türk. < ak-

ak- I: akmak "…aktı yaş…" […aktı yaş…] 65/7

ak- II: yağma etmek "…yaşındı, körüş etdi tişi akdılar…" […saklandı, peçeyle (yüzünü) kapattı kadın, saldırdılar…] 129/1

Kırg.: ak-: 1. Sıvının (su, süt vb.) olağan şekilde aşağı doğru dökülen, ilerleyen durumu; dere, ark, su yatağının bir tarafa yön alıp ilerlemesi (suya göre). "Kıvrılıp akan büyük dere, iğneye giren küçük ipe benzer." - Bökönbayev. 2. Su, sıvı, ter vb. süzülüp, dökülüp durmadan akan, sızarak akışı. "Ter akar. Kovadan su akar."

Türk.: ak-: 1. Sıvı maddeler veya çok ince taneli katı maddeler bir yerden başka bir yere doğru gitmek: "Eskiden Sakarya, bu köprünün altından akarmış." - Sait Faik Abasıyanık 2. Sıvı maddeler aşağıya yönelmek. 3. Sıvı bir madde bir yerden çıkmak. 4. Bir kap veya bir yer, içindeki veya üstündeki sıvıyı sızdırmak: "Dam akıyor."

MKE., Kırg. ve Türk.de için verilen anlamlarda ak-I için paralellik vardır. Günümüze kadar da anlam kaybı yaşamadan varlığını korumaktadır; fakat ak-II'nin anlamı Kırg. ve Türk. de kullanılmamaktadır. Bu anlamın sadece MKE.de kaldığı görülür.

2.3. Kırg. ~ Türk. < al-

MKE.: al-: almak "…azık aldı…" […yiyecek aldı…] 186/8

Kırg.: al-: 1. Bir şeyi elle tutmak, tutma durumunda olmak, bir şeyi kendi tarafına geçirmek. "Barpı otuz somluk sarı kâğıdı cebinden alıp Andrey'e verdi." - Baytemirov. 2. Kapıp sıkıca tutmak (kuşlar için). "Vak vak diye öten ördeği, kaçırıp kuş alsa." - Olcobay ile Kişimcan

Türk.: al-: 1. Bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, kaldırmak: "Sağ elinin çevik bir hareketiyle başındaki tülbendi çekip aldı." - Necati Cumalı 2. Satın almak.

MKE., Kırg. ve Türk.de için verilen anlamlarda paralellik vardır. Günümüze kadar anlam kaybı yaşanmamıştır.

2.4. Kırg. ~ Türk. < as-

MKE.: as-: asmak "…astı itge halkanı…" […astı halkayı köpeğe…] 232/4

Kırg.: as-: 1. Bir şeyi aşağı sarkacak biçimde ilmek; bağlamak. "Süzme koyulan torbayı duvara asıp, yengemiz kapıya yöneliverdi." - Ala-Too 2. Darağacına asmak, darağacına asarak öldürmek. "Kanıbek'in kolunu, ayağını bağlatıp ağaca asmak istemişti." - Cantöşev

Türk.: as-: 2. Üzerine takınmak, kuşanmak.

MKE., Kırg. ve Türk.de için verilen anlamlarda paralellik vardır. Günümüze kadar anlam kaybı yaşanmamıştır.

2.5. Kırg. ~ Türk. < aş-

MKE.: aş-: aşmak, çıkmak, geçmek "…aştı derecege yükey boldı…" […çıktı dereceye yüce oldu…] 192/4

Kırg.: aş-: 1. Dağdan, geçitten v.b öteye geçmek, geçip gitmek. "Geçidi büyük dağ geçti, akışı sert su geçti." - Er Töştük. 2. Belli bir sınırdan, ölçüden vb. geçmek, ondan fazla olmak. "Yirmisini yeni bitiren yiğit de kahraman olur." - Bökönbayev.

Türk.: aş-: 1. Yüksek, uzak veya geçilmesi güç bir yerin öte yanına geçmek: "İki gündür sarp dağ yollarından aşıyoruz." - Falih Rıfkı Atay 2. Süre geçmek, bitmek, sona ermek. 3. Geçmek: "Üstelik çekingenliğin de kaybolmuş hatta sokulganlığı aşarak girişkenlik derecesini bulmuştu." - Tarık Buğra.

MKE., Kırg. ve Türk.de için verilen anlamlarda paralellik vardır. Günümüze kadar anlam kaybı yaşanmamıştır.

2.6. Kırg. ~ Türk. < at-

MKE.: āt-I: (adım) atmak "…yalıŋatdı kılıçnı ātdı mündi ingenni…" […çıkardı kılıcı (adım) attı, bindi inene…] 150/8

MKE.: at-II: atmak "…yavutdı aŋa aw attı aŋa yakındın…" […yaklaştı ona av, attı onu yakından…] 5/6

MKE.: at-III: (tan yeri) ağarmak "…attı daŋ körünmes boldı yaŋı ay…" […ağardı tan, görünmez oldu yeni ay…] 158/4

Kırg.: at-: 2. Bir şeye bakıp fırlatmak, vurmak; hedefe tam isabet ettirerek sarsmak. "Aşık kemiğini at. Çükö at."; "Alımkul'un alıp vurduğu taş, Tagay'ın kulağına değip aklı gitti" – Abdukarimov.

Türk.: at-: 1. Bir cismi bir yöne doğru fırlatmak: "Taşı suya atmak."

MKE., Kırg. ve Türk.de için verilen anlamlarda paralellik at-II'de vardır. Günümüze kadar anlamını korumuştur; fakat āt-I ve at-III'teki anlamlarla ilgili herhangi bir iz yoktur. Sadece MKE.de kaldığı görülmektedir.

2.7. Kırg. ~ Türk. < az-

az-: azmak, yoldan çıkmak "…azdı yoldın…" […çıktı (doğru) yoldan…] 2/1

Kırg.: az-: 1. Serseri serseri dolaşmak, yolunu kaybetmek, bozmak. "Halkımdan ayrıldım görünmeyip, kaygı çok içten bölünmeyip" - Toktogul.

Türk.: az-: 1. Taşkınlıkta ileri gitmek: "Çocuklar azdı."

MKE., Kırg. ve Türk.de için verilen anlamlarda paralellik vardır. Günümüze kadar anlam kaybı yaşanmamıştır.

2.8. Kırg. ~ Türk. < em-

em-: emmek "…anası yüklüg erken süt emgen oğlan…" […anası hamileyken süt emmiş oğlan…] 54/2

Kırg.: em-: Meme ya da boncuktan emmek; karın doyurmak. "Tarlada buzağı emse, evde onun sütüne it karışır." - Atasözü

Türk.: em-: 1. Dudak, dil ve soluk yardımıyla bir şeyi içine çekmek, somurmak: "Çanağımdaki köpüklü sütü emer gibi içeceğim." - Sait Faik Abasıyanık

MKE., Kırg. ve Türk.de için verilen anlamlarda paralellik vardır. Günümüze kadar anlam kaybı yaşanmamıştır.

2.9. Кырг. ~ Түрк. < et-

МКЕ.: ėt-: етмек, жапмак "…семритді коюннı ачук ėтді ишні…" […шишманлаттı коюну белли етті иші…] 34/4

Кырг.: et-: İш, хареketтин герчекleшмесини, бир шеyин хареketини билдирен ярдымcы фиил. "Бабаанне шимди явaш сöyleyип торунуна геçмиши анлатты." - Сыдыкбеков.

Түрк.: et-: 1. Бир иши жапмак: "Шемси, сыра дüштükçe емлак комисyонculuğu ediyordu." - Haldun Taner.

МКЕ., Кырг. ve Түрк.де için верилен анламларда паралеллик вардыр. Günümüze kadar анлам кайбы яшанмамыштыр.

2.10. Кырг. ~ Түрк. < иç-

МКЕ.: иç-: içмек "…алп ер ант ічті…" […cесур киши ант ічті…] 32/6; …ічküсин ічді… […ічкисини ічті…] 129/6

Кырг. иç-: 1. Сывыы я да сулу шеметі yутмак. "Хава yуттум, кымыз ічтим, динлендим." - Ümötaliyев.

Түрк.: иç-: 1. Бир сывыы ağза алып yутмак: "Бир олуктан буз гиби бир су ічтик." - Sait Faik Abasıyanık. 2. Sigara, nargile vb.nin dumanını ічe çekмек: "Evinden, pek seyrek zamanlarda ічтiği nargilesini istedi." - Halide Edip Adıvar. 3. Бир шеy, бир сывыы ічине çекмек, emmek: "Toprak suyu ічer."

МКЕ.de анлам садece "ічмек" олarak верилмиш ve башка бир örнекте бу durum belirsiz kalmıştır. Mesela "…алп ер ант ічті…" […cесур киши ант ічті…] 32/6 ифадесинде доğрудан "ічмек" анламы yoktur. Burada садece "ічмек" анламына сахип олан …ічküсин ічді… […ічкисини ічті…] 129/6 cümlesindeki örneğe ait Кырг. ve Түрк.де анлам паралеллиği vardır.

2.11. Кырг. ~ Түрк. < іl-

МКЕ.: іl-: такмак, бağламак "…ер ілді анга кынгаклarını, баturдı анга…" […киши таktı она тырнаклarını, батырдı она…] 5/8

Кырг.: іl-: 1. Бир шеyи асмак, кыстырып коymak. "Paltosunu çıkarıp ildi." - Tokombayev. 2. Аскысы олан шеylerin аскысını сağlamlaştырмак, сağlamlaştырмак için аскыы геçирмек delmek. "Izakul капысını капayып gizlice конуштu." - Beyşenaliyev.

Түрк.: іl-: 1. Hafif бир düğüм yaparak бağламак. 2. Халы докурken düğümleri бağламак.

МКЕ., Кырг. ve Түрк.де için верилен анламларда паралеллик вардыр. Günümüze kadar анлам кайбы яшанмамыштыр.

2.12. Кырг. ~ Түрк. < oy-

МКЕ.: oy-: оymak, делмек "…бир көzini көrmez кылды oydı…" […бир көzünü кör etti, oydu…] 98/7

Кырг.: oy-: 1. Kazmak, çukurlaştырмак. "[Ашыр] Mustafa ile beraber көмürүн кату катманını kazmaya çalıştılar." - Sasıkbayev. 2. Дешмек, оymak. Бош олmayan бütün анызлар, ашаğıда kavun, karpuz var. "Böğrünü oyup gitmesin, karga denen kansızlar." - Osmonov.

Түрк.: oy-: 1. Keskin, sivri uçlu бир cisimle бир шеyи yontarak veya delerek çukur oluşturmak: "Bir ağaç kütüğünü keser, oyar, nakışlayıp bezerdi." - Samiha Ayverdi.

МКЕ., Кырг. ve Түрк.де için верилен анламларда паралеллик вардыр. Günümüze kadar анлам кайбы яшанмамыштыр.

2.13. Кырг. ~ Түрк. < öl-

МКЕ.: öl-: өлмек "… йигит erken өлді…" […йигитken өлдü…] 131/7

Кырг.: öl-: 1. Hayatı durмак, өлмек, yok олмак, дүнyадан ayrылмак. "Шükrederek, бağ eğmeyerek, tekrar tekrar vurarak öleceğiz." - Manas.

Түрк.: öl-: 1. Яшамаz олмак, hayatı sona ermek, can vermek: "Шerefli insanlar olarak яшayacak, шerefli insanlar olarak öleceğiz." - Esat Mahmut Karakurt. 2. Bitki, solmak: "Bu çiçekler dayanmaz, çabuk ölür."

МКЕ., Кырг. ve Түрк.де için верилен анламларда паралеллик вардыр. Günümüze kadar анлам кайбы яшанмамыштыр.

2.14. Кырг. ~ Түрк. < öp-

МКЕ.: öp-: öpмек "…öpді ташны түpledi anı…" […öптü ташы, көküндөн çıkardı onu…] 141/7

Кырг.: öp-: İyi гördüğünü, sevdiğini, saygı gösterdiğini bildirmek amacıyla karşılaşıldığında, buluşulduğunda vb. zamanlarda dudaktan değdirmek, dudaktan değdirip sevmek. "Hüzünlenip dalgın dalgın bakmasın, evladımın yanağından öpüver!" - Momunova.

Түрк.: öp-: Sevgi, saygı, бağlılık, teşekkür belirtmek amacıyla dudaklarını бир шеye veya birine değdirmek: "Heyecandan mest olarak öptüm elini / Sonra акшам yemeğine çağırdı beni" - Enis Behiç Koryürek.

МКЕ., Кырг. ve Түрк.де için верилен анламларда паралеллик вардыр. Günümüze kadar анлам кайбы яшанмамыштыр.

2.15. Кырг. ~ Түрк. < ör-

МКЕ.: ör-: yükselмек, калкмак "…Таңрыга кулluk töresin öre durguzdı…" […Танры'ya кулluk töresini калдырып диктirdi…] 17/6

Кырг.: ör-: Саçы, кайышы, ipi üç ya da daha fazla алarak, birbiriyle iç içe геçirerek sarmak, сырасыyla birbirine сыкıca sarmak, бир özeğe birleştirmek, ip, халат vb. шеyi burmak. "İkiye бölüp ördüğü саç. Küçültülüp örülen камçы."

Түрк.: ör-: 1. İplik, yün, tel, saz vb.ni birbirine dolayarak veya geçirerek işlemek veya tezgâhta докумак: "Балык ağı örerken, ağları tamir ederken okur o!" - Sait Faik Abasıyanık 2. Kumaşlardaki delikleri elde iplikle besleyerek kapatmak: "Paltonun сыртını güve yemişti de ben örmüştüm." - Burhan Felek 3. Саç, yele vb. шеylerin tellerini birkaç бölüme ayırıp birbirine geçirmek yolu ile dağınıklıktan kurtarmak: Кız саçlarını örmüş. 4. Duvar yapmak veya onarmak: "Bu duvarı iki günde ördüler."

МКЕ.deki анлам, доğрудан Кырг. ve Түрк.де yoktur. Кырг. ve Түрк.де daha çok саç, yün, ip vb. temelinde gelişmiştir. МКЕ.de "бир шеyin yükselmesi, калкмасы" анламын Түрк. de 4. анламда benzer шекilde олдуğu düşünülebilir. Çünkü duvarın örülmesi de аслында duvarın yükselmesi, belli бир yüksekliğe erişmesi gibi düşünülebilir.

3.16. Кырг. ~ Түрк. < de-

МКЕ.: tė-: демек "…şi'rni sen rivāyet кылgın tėdim…" […şiiri "Sen анлат." dedim…] 107/6

Кырг.: de-: 1. Демек, söylemek. "Deyiverip, söyleyiverip, kendim de çok konuşan гиби olacaktım." - Ubukeyev.

Түрк.: de-: 1. Söylemek, söz söylemek: "Eskilerin dediği гиби beşer, şaşar."- Burhan Felek

МКЕ., Кырг. ve Түрк.де için верилен анламларда паралеллик вардыр. Günümüze kadar анлам кайбы яшанмамыштыр.

3.17.Кырг. ~ Түрк. < uç-

МКЕ.: uç-: uçмак "…анıң katında uçtı…" […onun katında uçtu…] 100/7

Кырг.: uç-: 1. Gökyüzüne, havaya калкмак (kanatlılar, uçak vb.). "Karagay-Bulak, Yong Ak-Suu, gölden uçtu çok çoğu ak kuğu." - Sıdıkbekov.

Түрк.: uç-: 1. Kuş, kanatlı böcek vb. hareketli kanatları yardımıyla havada düşmeden durmak, havada yol almak: "Biraz havalanıp бир başka kayaya kadar uçtu." - Sait Faik Abasıyanık 2. Uçak vb. araçlar özel mekanizma ile yerden yükselmek, havada yol almak. 3. Sıvı, gaz veya buhar durumuna geçmek.

МКЕ., Кырг. ve Түрк.де için верилен анламларда паралеллик вардыр. Günümüze kadar анлам кайбы яшанмамыштыр.

Sonuç ve Değerlendirme

МКЕ. temelinde yapılan çalışmada birtakım durumlar ortaya çıkmıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

• 15 adet кök фиilde анламсал паралеллик вардыр: аç-, ak-I, al, as, aş-, at-II, az-, em-, ėt-, il-, oy-, öl-, öp-, te-, uç.

• МКЕ.'de ak-II, āt-I ve at-III кök фиillerindeki анлам, не Кыргыз не Түрк дилинде вардыр.

• МКЕ.'de ör- фиилинин доğрудан анламы günümüzde кullanılmamaktadır.

• МКЕ.'nin sözlük bölümündeki iç- фиili için "yemin etmek" анламının да верилмеси gerekirdi: "…alp er ant ічті…" […cесур киши ант ічті…] 32/6

• Ortak кök фиillerin sayısı temelde 17 olup, sadece ör-

fiilinin durumu biraz farklılık taşımaktadır.

• Ses bilgisi konusuna hiç girilmemiştir. Fakat MKE. tė- < Kırg.: de- ~ Türk.: de- yapısının sadece 1 adet fiil olduğu görülür.

KAYNAKLAR

1. Dıykanov, K.-Kudaybergenov, C. (1957) Kırgız Tilinin Morfologiyası (Kol Cazma Ukugunda). Frunze:_____.

2. Cakıpov, I.-Turusbekov, S.- Mayrıkov, D. (1955) Kırgız Tilinin Grammatikası. 1. Bölük. Frunze: Kırgızokuumambas.

3. (1958) Azırkı Kırgız Adabiy Tili (2. Bölüm) Frunze: Kırgızokuupedmambas.

4. Ediskun H. (1988). Türk Dilbilgisi. Ses Bilgisi-Biçim Bilgisi-Cümle Bilgisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

5. Çotuksöken, Y. (1991) Türkçe'de Ekler-Kökler-Gövdeler. İstanbul: Cem Yayınevi.

6. İmer, K.-Kocaman, A.-Özsoy, A.S. (2011) Dilbilim Sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

7. Gülensoy, T. (2015) Türkçe El Kitabı. Ankara: Akçağ Yayınları.

8. Ata, A. (2016). Çağatay Türkçesinin İlk Devresi. Harezm-Altın Ordu Türkçesi. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

9. Yüce, N. (1993). Mukaddimetü'l-Edeb. Hvarizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası. Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks. Ankara: Türk Dil Kurumu.

10. (2011) Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu.

11. (2011) Kırgız Tilinin Sözdügü I-II. Bişkek: Avrasya Press.

II. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ЭКОНОМИКА

УДК: 338(575.2)
DOI 10.35254/bhu/2022.61.71

Кыдырбаева И.А.,
К. Карасаев атындагы БМУ

КЛАСТЕРЛЕР БИЗНЕСТИ ИННОВАЦИЯЛЫК ӨНҮКТҮРҮҮ ФАКТОРУ КАТАРЫ КОЛДОНУЛАТ

Кыскача мазмуну

Макала заманбап экономикада атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуунун жаңы уникалдуу фактору катары кластерлерди талдоого арналган. Алардын мүнөздүү белгилерин аныктоо жана түзүлгөн эффекттерди аныктоо үчүн кластерлердин маңызын изилдөөнүн ар кандай жолдору каралат. Кластерлердин жалпы жана спецификалык өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүшөт. Мында кластерде синергетикалык эффекттердин болушуна негизги көңүл бурулат, бул анын өзгөчө түзүлүшү менен шартталган. Үч спирал концепциясынын мисалында кластердин ичиндеги негизги экономикалык агенттердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында инновацияларды түзүү механизми ачылган. Иште аналитикалык, логикалык, салыштырма анализдин методу, теориялык моделдөө методу жана илимий билимдин башка ыкмалары колдонулат. Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн азыркы этабында инновациялык ишти активдештирүү, анын негизинде максаттарды так тандоо, артыкчылыктарды ар тараптуу негиздеп, ресурстарды бөлүштүрүү, аны ишке ашыруунун жаңы ыкмалары талап кылынат.

Түйүндүү сөздөр: *үч спираль концепциясы, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу, кластердик аймак, инновацияларды түзүү механизми, салыштырма анализ, синергетикалык эффекттер, илимий билимдердин ыкмалары, улуттук экономика, инновацияны активдештирүү, теориялык моделдөө.*

Кыдырбаева И.А.,
Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева

КЛАСТЕРЫ ИСПОЛЬЗУЮТСЯ КАК ФАКТОР ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ БИЗНЕСА

Аннотация

Статья посвящена анализу кластеров как нового уникального фактора повышения конкурентоспособности современной экономики. Рассмотрены различные способы изучения природы кластеров с целью выявления их характеристик и определения создаваемых эффектов. Выделены общие и специфические черты кластеров. Основное внимание уделяется наличию синергетических эффектов в кластере, что обусловлено его уникальной структурой. На примере трех спиральной концепции раскрывается механизм создания инноваций в результате взаимодействия ключевых экономических агентов внутри кластера. В работе используются метод аналитического, логического, сравнительного анализа, теоретического моделирования и другие методы научного познания. На современном этапе развития Кыргызской Республики требуется активация инновационной деятельности, основанная на жестком выборе целей, комплексном обосновании приоритетов, распределении ресурсов, новых методов ее реализации.

Ключевые слова: *трех-спиральная концепция, повышения конкурентоспособности, площади кластера, механизм создания инноваций, сравнительного анализа, синергетических эффектов, методы научного познания, национальной экономики, активация инновационной деятельности, теоретического моделирования.*

Kydyrbaeva I.A.,
Bishkek state university af. K. Karasaev

CLUSTERS ARE USED AS A FACTOR OF INNOVATIVE BUSINESS DEVELOPMENT

Abstract

The article is devoted to the analysis of clusters as a new unique factor in increasing the competitiveness of the modern economy. Various methods of studying the nature of clusters are considered in order to reveal their characteristics and determine the effects created. Highlight common and specific features of clusters. The main attention is paid to the presence of synergistic effects in the cluster, which is due to its unique structure. On the example of the three-spiral concept, the mechanism for creating innovations as a result of the interaction of key economic agents within the cluster is revealed. The work uses the method of analytical, logical, comparative analysis, theoretical modeling and other methods of scientific knowledge. Clusters are defined by the author. Due to the characteristics of clusters and the synergistic effects arising in them, the competitiveness of individual cluster members, the cluster as a whole and the area of the cluster will increase, which, in turn, will increase the competitiveness of the national economy. At the present stage of development of the Kyrgyz Republic, the activation of innovative activity is required, based on a strict choice of goals, a comprehensive justification of priorities, the allocation of resources, and new methods for its implementation.

Key words: *three helix concept, competitiveness enhancement, cluster area, innovation creation mechanism, comparative analysis, synergetic effects, methods of scientific knowledge, national economy, activation of innovation activity, theoretical modeling.*

Кыргыз Республикасындагы өнөр жай өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн негизи, айлана-чөйрөгө болгон терс таасирин азайтуу менен калктын жашоо деңгээлин жогорулатуунун булагы болуп калууга тийиш. Кыргыз Республикасынын ИДПсында өнөр жайынын үлүшү орто эсеп менен болгону 18% гана болгонуна карабастан, өнөр жай продукциясынын экспорту өлкөнүн жалпы экспортунун 80%дан ашыгын түзөт, ал эми бул тармакка инвестициянын көлөмү 30дан ашуун. негизги капиталга бардык салымдардын (жыл сайын дээрлик 50 миллиард сом). Өнөр жай бюджетке чегерүү (акыркы 5 жылда орточо 18–19% салык жүгү) жана иш менен камсыз кылуу боюнча экономиканын эң маанилүү тармагы бойдон калууда, өнөр жай ишканаларынын саны жыл сайын өсүүдө (2014-жылдагы 1622 бирдиктен 1909га чейин). Негизги көрсөткүч катары облустун өнөр жай потенциалы ички рынокту жана экспортко товарларды жеткирүүгө багытталган, чектерде иш алып барат. ишканалар, биринчи кезекте Борбордук Азия жана КМШ өлкөлөрү менен тыгыз өнөр жай кызматташуусу болуп саналат[1].

Көптөгөн өлкөлөр коронавирустук инфекциянын жайылышы менен байланышкан чек арадан товарлардын өтүшүн чектөө чараларын колдонгон кырдаалда экономиканын товар өндүрүүчү секторлорунун көпчүлүгү өзгөчө кырдаал учурунда компоненттеринин же чийки заттын жетишсиздигинен өз ишин жарым-жартылай токтотушкан. Ушуга байланыштуу импортту алмаштыруу, өзгөчө азык-түлүк коопсуздугу жана комплекттөөчү товарларды жана аксессуарларды өндүрүү чөйрөсүндө импортко көз карандылыкты азайтуунун эң актуалдуу чарасы болуп калат.

Ошондой эле «Жыгачты кайра иштетүү жана жыгач буюмдарын өндүрүү» жана «Химиялык өндүрүш» тармактары изилдөө мезгилинде 0,75тен 1,25ке чейинки аралыкта локалдаштыруу коэффициентине ээ экени аныкталган. Булар негизинен ички региондук рыноктордун керектөөлөрүн тейлеген аймактык маанидеги тармактар. Чуй районунун башка тармактары боюнча локализациялоо коэффициенти Клп < 0,75 болду. Бул жагдай бул тармактар изилденип жаткан мезгилде аймактын адистештирүү объектилери болбогондугун көрсөтүп турат. Ошондой эле «Жыгачты кайра иштетүү жана жыгач буюмдарын өндүрүү» жана «Химиялык өндүрүш» тармактары изилдөө мезгилинде 0,75тен 1,25ке чейинки аралыкта локалдаштыруу коэффициентине ээ экени аныкталган. Булар негизинен ички региондук рыноктордун керектөөлөрүн тейлеген аймактык маанидеги тармактар. Чуй районунун башка тармактары боюнча локализациялоо коэффициенти Клп < 0,75 болду. Бул жагдай бул тармактар изилденип жаткан мезгилде аймактын адистештирүү объектилери болбогондугун көрсөтүп турат.[2]

Өндүрүштүк активдерди локалдаштыруу коэффициенттерин эсептөө «Тамак-аш продуктыларын, анын ичинде суусундуктарды жана тамеки өндүрүү», «Жыгачты кайра иштетүү жана жыгач буюмдарын өндүрүү», «Целлюлоза - кагаз өндүрүү, басып чыгаруу иши», «Мунай продуктуларын жана өзөктүк материалдарды өндүрүү», «Химиялык өндүрүш» жана «Башка металл эмес минералдык продуктуларды өндүрүү» региондук экономиканын негизги тармактары болуп саналат, алар товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү экспорттоону камсыз кылат.

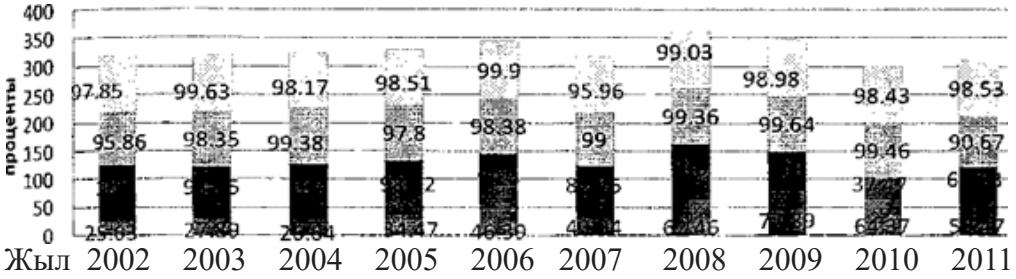

1.Чүй облусунда 2002-2011-жылдары ички керектөөдө ата мекендик продукциянын үлүшү

«Тоо-кен казып алуу, отун-энергетикадан башкасы», «Текстиль жана тигүү өндүрүшү», «Машиналар жана жабдууларды чыгаруу» жана «Электр, электроникалык жана оптикалык жабдууларды чыгаруу» сыяктуу тармактар региондук маанидеги өнөр жай тармактары болуп саналат, алар негизинен өлкөнүн ички керектөөлөрүн тейлейт. аймактык базарлар, мында CLP 0,75тен 1,25ке чейин. Чуй облусунун башка тармактары боюнча локализациялоо коэффициенти Клп < 0,75 болду. Бул тармактар изилденип жаткан мезгилде областтын адистештирилишинин объектери болуп саналбайт[3].

Кыргыз Республикасынын эл аралык аренада атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун зарыл шарты болуп кайра иштетүү комплексин өнүктүрүү жана кошумча наркы жогору товарлардын экспорттук багытын жогорулатуу, ички керектөөдөгү ата мекендик продукциянын үлүшүн эсептөө коэффициенти; атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси) колдонуу менен, алар ар кандай республиканын региондорундагы коэффициенттердин негизинде 2017-2019-жылдарга улуттук экономиканын айрым секторлорунун, ошондой эле айрым өндүрүш тармактарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн индекстери В.У. Абдыкадырованын : ”Индустриалдык Кыргызстандын кластердик өнүгүү келечеги“ деген макаласында далилденген [4].

Таблица 2. 2017-2019-жылдарга аймактык контекстте Кыргызстандын өнөр жай секторунун изилденип жаткан секторлорунда кластердик потенциалдын деңгээлинин интегралдык көрсөткүчүнүн мааниси

№п/п	Кыргыз Республикасынын региондору	өндүрүш менен камсыз болго		
		1	2	3
1.	Баткен облусу		0,198	0,236
2.	Жалал-Аб облусу	0,78	0,626	2,133
3.	Иссык- Көл облусу		0,043	0,231
4.	Нарын облусу		0,164	1,585
5.	Ош облусу		1,055	0,29
6.	Талас облусу		0,017	1,636
7.	Чүй облусу	3,889	1,069	0,804

Экономиканын глобалдашуусу, “жаңы экономикага” өтүү шартында атаандаштык артыкчылыктарды калыптандыруу жана сактоо менен байланышкан маселелер өзгөчө актуалдуулукту талап кылат.

Экономиканын глобалдашуусу, “жаңы экономикага” өтүү шартында атаандаштык артыкчылыктарды калыптандыруу жана сактоо менен байланышкан маселелер өзгөчө актуалдуулукту талап кылат.

Ушуга байланыштуу өнөр жай саясатын талдоо жана негиздөө боюнча салттуу методологиялык аппарат өнүгүүнүн инновациялык моделине багытталган акыркы ыкмалар менен толукталышы керек. Мындай инструменттер топтому мүмкүндүк берген кластер болушу мүмкүн: калыптанган жана мүмкүн болгон тармактар аралык мамилелерди эске алуу; өнөр жай өндүрүшүнүн структурасына таасир этет; инновациялык идеяларды киргизүү, өндүрүш жана маркетинг чөйрөсүндөгү кызматташтык, илимий-техникалык кызматташтык аркылуу кластерде жайгашкан бизнес бирдиктеринин атаандаштык артыкчылыктарын жогорулатууга салым кошуу.

Кластердин көптөгөн аныктамаларында "атаандаштыкка жөндөмдүү компаниялар" деген түшүнүк бар, алардын ортосунда белгилүү бир байланыштар бар. Атаандаштык өзүнөн өзү пайда боло албастыгын жана анын таза түрүндө – жок жерден алынышы мүмкүн эмес экенин белгилей кетүү керек [5].

Кыргыз Республикасынын экономикасында банк секторун жогорулатуу, натыйжалуугун сактоо, экономикалык иштин коопсуздугу жана ишенимдүүлүгүн сактоого негизделген. Бул стратегияны иштеп чыгууда коммерциялык банктардын орто мөөнөттүү мезгилге коюлган пландарында негизделген [6].

Кортунду

Бүгүнкү күндө макалада каралгандай кластерлер бизнести инновациялык өнүктүрүү фактору катары колдонулгандыгы, түздөн-түз инвестициялык жагымдуулукту жогорулатуу жана жагымдуу бизнес чөйрөсүн түзүү жагынан ар бир региондун болгон артыкчылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен өлкөнүн региондорунун инвестициялык потенциалын жана жагымдуулугун жогорулатууга басым жасалат; региондук экономиканын артыкчылыктуу жана стратегиялык маанилүү секторлоруна инвестициялоо; бизнес жүргүзүү үчүн институционалдык чөйрөнү жакшыртуу; долбоорлорду ишке ашыруу үчүн жергиликтүү инвестицияларды тартуу; талаптарды жөнөкөйлөтүү жана инвестицияларды тартуу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү жолу менен мамлекет-

тик-жеке өнөктөштүк жана инвестициялар боюнча мыйзамдарды өркүндөтүү;

Кыргыз Республикасында 2016-2021-жылдарга мамлекеттик-жеке өнөктөштүктү өнүктүрүү программасын ишке ашыруу (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 16-июнундагы No 327 токтому) кабыл алынган.

Кыргыз Республикасында өнөр жай түзүмдөрүн жана иштөө үчүн адекваттуу механизмдер жок болгондуктан, тиешелүү кластерди куруунун негизинде ата мекендик өнөр жайды өнүктүрүүнүн экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн теориялык жана методологиялык базаны иштеп чыгууну сунуштоо болуп саналат.

Адабияттар

1. Абдыров Т. Концепция управления государственным сектором в Кыргызской Республике: материалы научно-практической конфе¬ренции, посвященной 80-летию член-корреспондента НАН КР Молдокулову А.Р. // Вестник КЭУ. - 2010. - С. 68-73.

2. Токсобаева Б. Влияние кластеров на развитие конкурентоспособности экономики: материалы международной научно- практической конференции «К инновационному развитию в условиях неста¬бильности глобальных экономических процессов» (Казахстан, Алматы, 9-10 декабря 2010 года). / Б.Токсобаева. - Алматы, 2010. - С. 296-300.

3. Национальный статистический комитет КР. Данные за 2002-2011 год. https://mkk.gov.kg › ...

4. Абдыкадырова В. Перспективы кластерного развития промышленного Кыргызстана // Научные исследования В Кыргызской Республике. – Бишкек, 2020. - №4. - С.150-153.

5. Абдыкадырова В. Экономическая эффективность развития промышленности в Кыргызской Республике на основе создания кластеров. Автореф. ...дис. канд. экон. наук. / В. Абдыкадыров. – Бишкек, 2021. – 14 с.

6. Кыдырбаева И.А. Чуй облусунун экономикалык потенциалын кластердик ыкманын негизинде өнүктүрүү жолдору. // БМУ Жарчысы. - 2021. - №2-3 (56-57). - С. 14.

УДК: 339.13
DOI 10.35254/bhu/2022.61.74

Масеитова А.М.,
К. Карасаев ат. Бишкек мамлекеттик университети

ИНОВАЦИЯЛАРДЫН МАРКЕТИНГИ ЖАНА БӨЛҮШТҮРҮҮЧҮ ТАРМАКТАРДЫ РЕСТРУКТУРУЗАЦИЯЛООДОГУ АНЫН РОЛУ

Кыскача мазмуну

Инновациялык маркетинг-бул жаңы продукцияны чыгарууга жана жайылтууга, ошондой эле инновацияларга суроо-талапты калыптандырууга жана стимулдаштырууга көмөктөшүүчү натыйжалуу рыноктук механизми.

Макалада, бардык катышуучулардын таламдарынын тең салмактуулукту түзүү аркылуу жана сатуу тармактарынын натыйжалуу түзүү маселеси менен каралган. Рыноктун катышуучулырын биргелешкен иштеринде синергетикалык эффектке жетишүү үчүн инновациялык маркетингдин негизиндеги жаңы продукцияларын сатуу процесстеринде реструктуризациялоонун концептуалдык мамилисине жана принциптерине олуттуу көңүл бурулган. Ишкердик баскычындагы инновациялык компаниянын негизги стратегиялык аракети бул - инновациялык сегменттерден гана эмес, ошондой эле эрте жана кеч кабыл алуучулардан көбүрөөк сатып алуучуларын тартуусу менен аркылуу рынокту кеңейтүү.

Бөлүштүрүүчү сатуу тармактардын кесепеттүүлүгү, маркетингдик иновацияларынан өнүктүрүүдө көз карандыгы экени белгилүү болгон, жана ошондой эле анын тиричилик цикилин этаптарына ылайык жана жаңы продукцияларын илгерилетүү керек деген идеясы негизделген.

Түйүндүү сөздөр: *инновациялык маркетинги, стандарттык маркетинг, маркетинг тармактары, реструктуризациялоо, синергиялык эффект таасири, ишкердик маркетинг, инновация, керектөөчү, маркетинг стратегиялары, бизнес өнөктөштөр, атаандаштык.*

Масеитова А. М.,
Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева

МАРКЕТИНГОВЫЕ ИННОВАЦИИ И ИХ РОЛЬ В РЕСТРУКТУРИЗАЦИИ КАНАЛОВ СБЫТА

Аннотация

Инновационный маркетинг представляет собой эффективный рыночный механизм, способствующий производству и распространению абсолютно новой продукции, а также формированию и стимулированию спроса на инновации. В статье рассматривается вопрос эффективного создания сетей, продаж путем балансирования интересов всех участников рынка.

С целью достижения синергетического эффекта в совместной работе участников рынка, значительное внимание уделяется концептуальному подходу, а также принципам перестройки, в процессах продаж новой продукции на основе инновационного маркетинга.

Ключевыми стратегическими подходами инновационной компании, их бизнес-стадии является расширение рынка за счет привлечения большего числа покупателей не только из инновационных сегментов, но и из первых и поздних последователей.

Известно, что дистрибуция зависит от развития маркетинговых инноваций, а также основана на представлении о необходимости продвижения новых товаров по стадиям жизненного цикла товара.

Ключевые слова: *реструктуризация, инновационный маркетинг, сбытовые сети, инновациии, потребитель, маркетинговые стратегии, сбыт, принципы, сегмент.*

Maseitova A.M.,
Bishkek state university
after K. Karasaev

MARKETING INNOVATIONS AND THEIR ROLE IN RESTRUCTURING SALES CHANNELS

Abstract

Innovative marketing is an effective market mechanism that promotes the production and distribution of new products, as well as the formation and stimulation of demand for innovation. The article deals with the problem of creating effective sales networks based on the balance of interests of all participants.

In order to achieve a synergistic effect in the joint work of market participants, considerable attention was paid to the conceptual approach and principles of restructuring in the sales of new products based on innovative marketing. The main strategic effort of an innovative company in the entrepreneurial stage is to expand the market by attracting more buyers.

It is known that the effectiveness of retail chains depends on the development of marketing innovations, and it is also based on the idea that the promotion of new products should be carried out in accordance with the stages of the business cycle.

Key words: *innovative marketing, standard marketing, distribution networks, restructuring, synergetic effect, business marketing, innovations, consumer, marketing strategies, sales, competition.*

Заманбап постиндустриалык экономикасында инновациалык товарлар жана кызмат көрсөтүүчүүлөрү дүйнөлүк жана улуттук рыноктордо тез өзгөрүп ошондой эле рыноктордо ашыкча товарлар толуп кетишинен чоң атаандаштык менен мүнөздөлүүдө. Булар: баа согуштары; бөлүштүрүү тармагынын тандоо жана өз ара макулдашууга жетишүү процессин татаалдаткан ар түрдүү жана көбүнчө карама-каршы маркетингдик коммуникацилыры.

Мындай шарттарда утуучулардан болуп, баардык катышуучуларын кызыкчылыктарынын тең саламактуулукта кармап жана ошол аркылуу натыйжалуу сатуу тармагын түзүүдө экономикалык жана маркетингдик инструменттердин бүт арсеналын колдоно билген, алардын максаттуу рыногуна жаңы өнүмдөрүн алып чыгуу жана инновацияларды сатып ала алган, сатуу процессетери үчүн эң жакшы шарттарды түзгөн компанилар болуп саналат. Бул процесстер инновацилык компаниялар үчүн маркетинг ишинин маңызын түзөт.

Инновациялык маркетинг-бул эң жаңы продукцияларын рыноко чыгарууга жана жайылтууга, ошондой эле учурда инновацияларга суроо-талапты калыптандырууга жана стимулдаштырууга көмөктөшүүчү тажыйырбалуу рыноктук механизми.

Азыркы учурда жаңы продуктунун тиричилик циклинде инновациялык бизнес маркетингинин өнүктүрүү багытында үч белгилүү концепциясы бар: стадарттык маркетинг ишкердик маркетинги, жана ишкерлер арылык маркетинги. Ал эми, ошол ар биринин үч түшүнүктрүнүн өз өзүнчө конкреттүү максаттары, принциптери, милдеттеме, фукциялары жана стратегиялары бар.

Биринчи концепция ишке ашыруу (entrepreneurial marketing), ишкердик маркетинг-жаңы продуктунун тиричилик циклинин алгачкы этабына орундуу келет, тагыраак белгилегенде жаңы идеясынын пайда болушу, аны продуктуда иш чарасына ашыруу жана коммерциялаштыруу.

Иштиктүү башатындагы инновациялык жаңы компаниянын негизги стратегиялык иш-аракети-бул инновациялык жаңы сегменттеринен гана эмес, ошондой эле эрте жана кечирээк кабыл алуучуларын жана көбүрөөк сатып алуучуларын өзүнө тартуусу аркылуу сатуу базарларын кеңейтүү.

Инновациялык жаңы базар рыногунда жүрүм-турумунун өзгөрүү стратегиясы стандарттуу маркетинги -деп аталган эрежени билдирет.

Бул этаптын негизги басымдоочусу, инновациялык рыногун изилдөөсүн улантууга, сегменттерди аныктоого жана жаңы товарларды туура жолдо позициялоо; инновациянын брендисин түзүүсү боюнча иш-аракеттерин ашырууда, инновациялык продукцияларын жарнамалоого көптөгөн чыгымдары көбөйүп каралууда.

Стандарттык маркетинг - бул маркетингдин инновациялык бизнесин өнүктүрүүгө жана өстүрүп кеңейтүүгө, аны туруктуу жана кирешелүү калыбына алып келүүчү эң узактуу жана эң оорчундуу этабы болуп саналат.

Чыгармачылык мамилесиндеги инновациялык маркетингди өнүктүрүүнүн үчүнчү этабында камтыла турган, ал интерпренералдык маркетинги деп аталат. Бул жетилүүчү стадиясында турган бизнес үчүн мүнөздүү мүнөздөмөсү болуп саналат. Көптөгөн маркетологдор жана бренд-менеджерлер стандарттуу чечимдеринен баш тартып чыга башташты, жаңы рынокторду көбөйтүү жана өнүктүрүү боюнча жаңы кадамдарды жасап, иновациялык керектөө бааларын көтөрүү үчүн креактивдүү маркетингдик чечимдерин ойлоп чыгышып, айрыкча жогорку технологиялуу тармактарында колодоно башташты.

Бул концепция новатардык чечүүчүсү болуп саналат, себеби атаандаштык рынокто инновациялык компанияны кармап туруусу менен зарыл. Инновациялык компаниялар өздөрүнүн рыноктук үлүштөрүн жана өндүрүшттүк рентабилдүүлүн коргоо боюнча, стратегиялык иштерин ишке ашырышышат. Анткени, маркетинг мамилелерин бекемдөөсү жана маркетинг чечимдеринин креактивдүүлүгүсү менен, маркетингдик инновацияларын киргизип өздөрүнүн өндүрүш масштабын көбөйтүп кеңейтүүдө.

Ошентип, инновациялык продуктуларынын маркетингдик негизги максаты болуп – инновациялык компанияларга рыноктогу стреоптиптерин ошондой эле жүрүм-турумунун үлгүлөрүн жеңүү боюнча көбүрөөк мүмкүнчүлүктөрүн колдонуусу менен, агрессивдүү маркетинг стратегиясына эртерээк өтүүгө жардам берүүчүсү болоп саналат.

Акыркысы болуп, логистикалык жана бөлүштүрүүчү функцияларын активдештирүү жолдору менен ишке ашырылып, анын негизги жана эң оор милдети сооода тармагын анын катышуучуларынын отртосундагы өз ара аракеттенүүсүнө жана өз ишенимине ишенип жетүүшүүсүнө негизделе турган реструктуризациялоосу катары саналат.

Инновациялык маркетинг тармактарын түзүү боюнча, анын туура иштешилишин өнүктүрүү көйгөйлөрүнүн атуалдуулугун жана анын олуттуулугун көптөгөн белгилүү авторлор жана маркитологдор баса белгилешет.

Демек, Ф. Котллер баса белгилегендей, “идеалдуу учурда бөлүштүрүү каналынын катышуучулары нормалдуу пайдалуу кирешени крамап туруу жана сатууну туура жолдо көбөйтүү үчүн, бири-бири менен тыгыз байланышта иштешүүсү керек, себеби ар бир катышуучулардын ийгиликтери бүткүл бөлүштүүрүүчү каналындык иштеширинен көз каранды экенин далилдеген ” [1, 943 б.].

Башка авторлор да бул көйгөлөрүнө кайрылышкан [3; 4; 5; 6; 7], бирок алардын бир аз тобу алардын катышуучуларынын ортосундагы кызыкчылык жана өз ара түшүнүшүү принциптерине негизделген эффективдүү маркетинг тармагын түзүү үчүн концепцияларын жана инструменттерин иштеп чыгуу менен байланышкан көйгөйлөргө басым жасашкан.

Оор кризисттик абалда жана катаал атаандаштыкта инновациялык компаниялар түзүлүп жаткан учурунда, сатуу тармагынын уюштуруу түзүмүндө, ошондой эле нарк түзүү чынжырынын бизнес-процесстеринин алкагында жана тиричилик циклининдеги бардык этаптарында келечктүү жана актуалдуу маркетинг чечимдерин туура иштелип чыгышы керек, анткени ортомчунун, сатуучунун, өндүрүүчүнүн жана сатып алуучунун (орусча төрт "П" - 4П) кызыкчылыктарын эске алуусу менен жаңы өндүрүмдөрдүн, башкача белгилеп басымдаганда, рынокко инновацияларды илгерилетүү менен алектенгендердин бардыгы болуп саналат.

Бул ыкманы, туура иретинде ишке ашыруу үчүн, маркетинг инновацияларынын ирээттелген системасы керектелүүдө, аны компаниялар тарабынан түзүлгөн өндүрүмдөргө тиешелүү болгон “инновация” түшүнүгүгүн айырмалашы үчүн ушундай сыяктуу болуп саналат.[2, 323].

Инновациялык бөлүштүрүүчү тармагынындагы реструктуризациясынын синергетикалык эффектсин жогорулатуу боюнча багытталган, маркетингдик чечимдердин системалдуу классификациясын көрсөтүүгө болот:

1. муктаждыктардын түрү боюнча;
2. керектөөчүлөрдүн түрү боюнча;
3. Товарладын жашоо циклине ылайыктуу керектөөчүлөрдүн түрлөрү боюнча;
4. Чынжылуу процесстеринин наркы боюнча;
5. Маркетинг элементтеринин аралашмасы боюнча;
6. Маркетингдин комлекстүү компонеттери боюнча.

Маркетинг иновацияларынын ошондой эле классификациялары боюнча бир топтуу көйгөйлөрүн чечүүсүн камсыздай алат, алардын ичинде бөлүштүрүүчү процесстеринин аймагындагы иновациялык бизнестин маселеси, сатуу тармактарын калыптандыруусу жана реструктуризациялоосу.

Авторлордун эмгектериндеги классификациялык топтору боюнча, ошондой эле алардыдын масштабтары боюнча маркетингдик инновацияларынын тизмелерин кошушкан.

Маркетингдик инновацияларды колдонуусу жана маркетингдик ишмердүүлүктү интенсификациялоонун стратегиясынын тандоосунда, сатуу тармагын бөлүштүрүүсүндө реструктуризациялоо аркылуу гана маркетингдик инновацияларын коммерциялаштыруу милдети болуп саналат [6; 7; 8].

Тандалып алынган траекториялары боюнча төмөнкүлөрдү камсыздандырууга болот:

- Сатуу тармагындагы бардык катышуучуларынын кызыкчылыктарын эске алуусу, инновацияларды илгерилетүү боюнча стратегиясын түзүү жана убак мөөнөттөрүн кыскартуу;
- бөлүштүрүү багытындагы бардык деңгээлдеринде кортундуу боло турган жаңы продукцияларын кошумчалоо үчүн, албетте маркетингдик инновацияларды иштеп чыгуусу;
- инновацияларды арбытуу менен, логистикалык процесстери жагынан байланышкан чыгымдарын оптималдаштыруу;

- жаңы өндүрүмдөрдү актыруу жана аны ишке ашыруу тактикасын ошондой эле туура механизмин киргизүү.

Бул социалдык өнөктөштүккө үлгүртүүсүнүн өзөгүндө түзүлгө турган жанан анын сатуу тармагынын иштешинен синергетикалык эффекттисин баалоого шекүлдүүгүн берет.

Мындай стратегиянын концепциясы алдыга арбытуу процесстерине таасир этүүсү менен, мейкиндикте жана бир мөөнөттө, катышуучулардын кызыкчылыктарынын тең салмактуулугун эске алуусу менен, ошондой эле пландуу моделинин куруунун эсебинде, сатуу тармагын калыптандырууну жана реструктуризациялоону камтыйт.

Бул концепцияны ишке арбытууда төмөнкүчө принциптерин сактоого зарыл:

- комплекстүү мамиле принциптери, башкача айтканда маркетинг инновацияларынын маркетинг тармагын түзүү үчүн жана өнүктүрүү процесстерине таасир этүүсү менен, ошондой эле ички гана эмес, тышкы чөйрөнүн факторлорун эске алысуу жагынан талдоо зарылдыгын билдирет;
- маркетингдик инновацияларындын ошондой эле социалдык маркетинг пландарын камтый ала турган жана сатуу тармагындагы түзүүнүн максаттуу моделдеринин түзүү принциби;
- мейкиндик талдоо принциби, башкача айтканда, микро чөйрөсүндө компанияны жайгаштыруу анын инновациялык бөлүштүрүү тармагын арбытуу жана иштетүү процесстерине катышкан жактардын кызыкчылыктарын эске алуусу;
- стратегия маселесин иштеп чыгуунун убактылуу принциби, ал жаңы өндүрүмдү арбытуу боюнча стратегиялык пландык көрсөткүчтөрүн инновациялоо тиричилик циклинин этаптарынынын таасирин эске алуу;
- инновациялык бизнеске көмөк көрсөтүүнүн мейкиндик-убакытта жана социалдык-экономикалык факторлорун эске ала турган механизм аркылуу башкаруу принциби.

Ошентип, инновациялык бизнестин эффективдүүлүгүн жана натыйжалуулугун жогорулатуусу боюнча, аны коммерциялаштыруу зарылчылыгы менен байланышкан, башкача айтканда инновациялык өндүрүмдөрдү керектөөчүгө эң төмөн аз баада жана анын талаптарына жооп бере алган сапатта алып келүү зарылчылыгын билдире турган, бул сөзсүз жогорку эффективдүү бөлүштүрүүчү тармагына мүнөздүү.

Ошондой эле бул, алдыга арбытуу процессине катышкан бардык аткаруучулар менен катышуучулардын кызыкчылыктарын мейкиндикте убакыт мөөнөтүндө жана маркетинг саясатында, алардын максаттарынын дал келүүсүнүн негизинде тең салмактуулук болгондо гана жетишүүгө болот.

Инновациялык бизнестин маркетинг тармагын реструктуризациялоонун сунушталып жаткан методологиясы менен принциптери, авторлордун пикири боюнча, заманбап маркетинг жана менеджмент тенденциясына гана туура келет, ошондуктан ал бизнести модернизациялоо, өндүрүү жана өркүндөтүү саясатында гана социалдык-экономикалык жана маркетингдик инновацияларды илгерилетүүгө жардам берет.

Адабияттар

1. Котлер Ф., Армстронг Г., Сондерс Д., Вонг В. Основы маркетинга / Ф. Котлер, Г. Армстронг, Д. Сондерс, В. Вонг. - М.; СПб.; Киев: Вильямс, 2000. - 943 с.

2. Короткова Т. Л. Современные тенденции в маркетинге: инновации в управлении бизнесом / Т.Л. Короткова. - М.: Нобель пресс, 2013. - 323 с.

3. Кент Т., Омар О. Розничная торговля. / Т. Кент, О. Омар. - М.: Юнитидана, 2013. - 707 с.

4. Аникин Б. А., Тяпухин А. П. Коммерческая логистика. / Б.А.Аникин, А.П. Тяпухин. - М.: Проспект, 2013. - 432 с.

5. Ламбен Ж.-Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок. Стратегический и операционный маркетинг. / Ж. - Ж. Ламбен. - М.: СПб.: Питер, 2007. - 798 с.

6. Асралт Б., Ариунбаяр С., Ганбат.П., Сурах бичиг. Логистикийн менежмент / Б. Асралт, С. Ариунбаяр, Д. Ганбат.П., Сурах бичиг. - ШУТИСийн МИС. УБ хот: Голден Ай принтинг, 2012.

7. Короткова Т. Л., Власов А. В. Коммерциализация и маркетинг инноваций: монография. / Т. Л. Короткова, А. В. Власов. - М.: Креативная экономика, 2012. -166 с.

8. Кыдырбаева И.А. Кластерди тузуунун потенциалын талдоо. // Бишкек мамлекеттик университетинин Жарчысы. – 2022. - №1 (59). – С.3-5.

УДК: 338.23(575.2)
DOI 10.35254/bhu/2022.61.77

Жакшылык кызы Р.,
Бишкекский государственный университет им К. Карасаева

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Жизнедеятельность государства на современном этапе затронула все сферы в нашей стране. В статье рассмотрены проблемы дифференциации доходов населения, в которой отражены основные направления соцполитики Кыргызстана. Изменения происходят и там, и там, о чем свидетельствует мировой опыт стран с развитой экономикой. Опыт развитых рыночных экономик мира показывает, что происходят существенные изменения в содержании соцполитики и расширении предмета воздействия. В настоящее время содержание соцполитики претерпевает значительные изменения, расширяются и объекты ее влияния. Его влияние не ограничивается

конкретными категориями. Через соцполитику государство стремится повлиять на домохозяйства как продавцов рабочей силы, как продавцов труда, как потребителей и как агентов.

Ключевые слова: *социальная структура, социальные услуги, регулирование занятости, доходы населения, трудоспособность населения, государственное имущество, заработная плата, пенсия, пособия, социальные ассигнования.*

Жакшылык кызы Р.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СОЦИАЛДЫК САЯСАТЫНЫН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Кыскача мазмуну

Азыркы этапта мамлекеттин турмуштук актуалдуу иши биздин өлкөбүздүн бардык тармактарына таасирин тийгизди. Макалада Кыргыз Республикасынын социалдык саясатынын негизги багыттары камтылган калктын кирешесин дифференциациялоо көйгөйлөрү, ошондой эле экономикалык өнүгүүнүн жана социалдык саясаттын терс кесепеттери, акыркы мезгилде социалдык жактан аялуу катмар үчүн терс кесепеттери каралат. Азыркы этапта рынок экономикасы өнүккөн өлкөлөрдүн дүйнөлүк тажрыйбасы далилдеп тургандай, социалдык саясаттын мазмунунда да, анын таасиринин объектилерин кеңейтүүдө да олуттуу өзгөрүүлөр болуп жатат. Анын таасири мындан ары калктын айрым категориялары менен чектелбейт. Социалдык саясаттын жардамы менен мамлекет үй чарбаларынын эмгекти сатуучулар, керектөөчүлөр, агенттер катары жүрүм-турумуна таасир этүүгө умтулат.

Түйүндүү сөздөр: *социалдык түзүлүш, социалдык кызмат көрсөтүүлөр, иш менен камсыз кылууну жөнгө салуу, калктын кирешелери, калктын эмгекке жөндөмдүүлүгү, мамлекеттик менчик, эмгек акы, пенсия, пособие, социалдык чегерүүлөр.*

Jakshylyk kyzy R.
Bishkek state university
af. K. Karasaev

THE MAIN DIRECTIONS OF THE SOCIAL POLICY OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

The vital activity of the state at the present stage has affected all spheres in our country. The article deals with the problems of income differentiation of the population, in which the main directions of the social policy of the Kyrgyz Republic, as well as the negative consequences of economic development and social policy, which has recently given its negative consequences for socially vulnerable segments of the population. At the present stage, as evidenced by the world experience of countries with developed market economies, serious changes are taking place both in the content of social policy and in the expansion of the objects of its influence. Its impact is no longer limited to certain categories of the population. With the help of social policy, the state seeks to influence the behavior of households as sellers of labor, consumers, agents.

Key words: *social structure, social services, regulation of employment, incomes of the population, working capacity of the population, state property, wages, pensions, benefits, social allocations.*

Основные качественные изменения, происходящие в нашей стране, влияют на все сферы жизни государства. Рыночная экономика приводит к различиям в доходах людей. В этом случае необходимо активное вмешательство государства. Правительство должно регулировать отношения между основными компонентами социальной структуры и долгосрочными интересами социальных групп по отношению друг к другу. Государство должна вмешиваться в регулирование отношений между основными элементами социальной структуры общества.

Социальная политика изначально была формирована для регулирования устранения социальных пороков капиталистической системы для поддержки работающих людей, которые не могут сами себя содержать. Приемлемый источник средств к существованию с практической точки зрения, социальная политика сама по себе и его содержание приравнивалась к общественному благосостоянию [1, с. 125].

На современном этапе мировой опыт стран с развитой экономикой показывает, что значительные изменения происходят как в содержании, как социальной политики, так и в объектах ее воздействия существенно изменилось. Его воздействие больше не ограничивается конкретными категориями (трудоспособными, нетрудоспособными).

Почти для всех демографических и социальных категорий жизни начинают соответствовать. Он включает в себя практически все демографические и социальные ка-

тегории. Социальная политика выходит за рамки исправления негативных экономических последствий развития [2, с.148-151]. Он сосредоточен на профилактике и позитивных улучшениях ключевых частей экономической системы. Речь идет не только о перераспределении доходов, но и о совершенствовании экономической системы. Помимо перераспределения доходов, важную роль играет внедрение новых способов предоставления социальных услуг, регулирование занятости и заработной платы.

Другими словами, с помощью социальной политики государство стремится воздействовать на поведение домохозяйств в качестве продавцов рабочей силы, потребителей, агентов сбережений и т.д. Эта социальная политика характеризуется тесной взаимосвязью отдельных направлений: создание условий для трудовой активности, регулирование занятости и заработной платы, повышение трудовых качеств работников [3]; прямая поддержка доходов через систему социального обеспечения; развитие человеческой личности, поддержание здоровья, повышение культурного уровня, предоставление «естественных» услуг через систему социальной инфраструктуры.

Государственная социальная политика не ограничивается предоставлением денежных доходов нетрудоспособным лицам. Государство несет ответственность за обеспечение доступа всех слоев населения к социальным услугам. Здесь проявляется специфика потребностей, которые они призваны удовлетворять. Поэтому важно учитывать конкретные потребности населения. Эта такие потребности как общее образование, здравоохранение, жилье и т.д. Эти потребности связаны с обеспечением качества жизни человечества [5, с 72-77]. Потребление услуг в рамках социальной политики не происходит через их покупку на товарном рынке в рамках денежного дохода. Потребление основано на прямом предоставлении услуг потребителям, не зависимо от их финансового дохода. Необходимо учитывать, что программы социального обеспечения как инструменты социальной политики, предоставляют социальные пособия и услуги в минимальных рамках. За этим пределом возможность потребления социальных услуг относительного количественного и качественного уровня определяется размером личного дохода, реализуемого на рынке социальных услуг.

Основными проблемами социальный политики на современном этапе являются: создание достаточно эффективных условий труда, чтобы трудоспособные люди могли получать социально приемлемый трудовой доход; предотвращение дальнейшего обнищания части населения путем концентрации фондов социальной помощи для удовлетворения потребностей наиболее уязвимых социальных групп.

Необходимы изменения в организации предоставления ресурсов в социальной сфере, в технологиях удовлетворения социальных потребностей и в социальной политике, которые повышают социальную отдачу от затраченных ресурсов. Реформа многих механизмов обеспечивающих работу социальной сферы, уже началась. Важнейшей задачей является восстановление во многом утраченного контроля над использованием бюджетных средств, выделяемых на социальную сферу. Необходимо пресечь теневую систему социального обслуживания, в частности, незаконное использование государственной собственности, нецелевое распределение социальных фондов основанную на неформальной плате за социальные услуги. Эту ситуацию можно исправить не только увеличением бюджета, но и рационализацией работы в социальной сфере.

Необходима принципиально иная модель социально экономического развития, чтобы гарантировать достойную жизнь гражданам в будущем. Замедление темпов экономического развития во многом объясняется недостатком социальных расходов, однако их краткосрочное увеличение (воплощение в повышении минимальной заработной платы, пенсий, пособий, расходов и здравоохранение) может стать мощным стимулом для экономического развития. Именно реальная возможность такого стимулирующего воздействия на общественное производство и специфика источника бюджетных средств, направляемых на временное увеличение социальных отчислений

Инвестиции в людей были определены приоритетом в области социальной политики [5, с81]. Ее будущие цели: создание условий для реализации права людей на образование, улучшение здоровья, сохранение и развитие культурного потенциала, формирование эффективного цивилизованного рынка труда, усиление охвата социальной поддержкой, обеспечение устойчивости пенсионной системы и повышение реальной стоимости пенсий.

Необходимо реформировать национальную систему минимального социального обеспечения и систему социальной помощи социально уязвимым слоям населения.

В нынешних экономических условиях роль руководства подразделений и местных органов власти в защите социально уязвимых слоев населения должна измениться. Социальная защита должна решать ряд вопросов, связанных с повышением уровня и качества жизни населения страны. В большей степени происходит переход от бесплатного предоставления определенных социальных льгот, строго регулируемой заработной платы и нанесения к созданию возможностей для всех граждан обеспечить достойный уровень жизни за счет собственного труда и выступления в различные страховые программы, гарантирующие медицинское обслуживание, дополнительные пенсии и другие виды социальной поддержки.

В то же время на этом этапе трансформации социальной политики необходимо учитывать и в значительной степени опираться на существующие механизмы социального обеспечения и поддержки средств к существованию. Для их интеграции общую экономическую систему обеспечения целевого и эффективного использования финансовых ресурсов необходим сложный процесс организации правовой поддержки путем принятия соответствующего законодательства. Отказаться от него означало бы лишить большинство граждан Кыргызской Республики возможности нормального выживания. В результате необходимо сохранить определенную преемственность с предыдущими схемами решения проблемы социальной поддержки населения.

Необходимо так же учитывать национальную традицию решения социальных проблем за счет государства, которую нелегко преодолеть за короткое время. Важно отметить, что потребуется разный уровень дохода и достаточно времени для накопления необходимых для этих целей средств, прежде чем население сможет обеспечить себя жильем, оплачивать медобслуживание и вступать в частные пенсионные фонды исключительно за счет своего собственного потенциала.

Основные меры по борьбе с бедностью на данном этапе экономического развития включает повышение минимальной заработной платы до уровня прожиточного минимума, объективную оценку нуждающихся в социальной помощи и адресность социальной помощи для нуждающихся, а также постепенное повышение уровня жизни на основе самореализации каждого отдельного гражданина страны.

В долгосрочной перспективе необходимо решить вопросы, связанные с совершенствованием системы ми-

нимального социального обеспечения, главным образом в отношении социально уязвимых групп населения.

Наиболее серьезной проблемой социальной защиты является решение проблемы задолженности по заработной плате. Это не только финансовая, но и организационная и юридическая проблема, которая в современных условиях может быть частично решена. Задолженность по заработной плате теперь не может быть выплачена единовременно. Поэтому в первую очередь необходимо контролировать рост этих долгов и восстанавливать накопленную задолженность.

Таким образом, происходящие изменения свидетельствуют о том, что социальная политика становиться либерализованной в своем общем подходе, институциональных особенностях, механизмах и источниках финансирования. Таким образом, национальные модели социальной политики сближаются с теми, которые распространены во многих странах с развитой экономикой. Она характеризуется децентрализацией и плюрализацией основных структур.

Таким образом, одной из основных составляющих общей экономической политики любого государства является социальная политика, которая направлена на достижение комфортабельного качества жизни, чтобы все граждане общества могли развиваться как личность и как работники в условиях рыночных экономических отношений. Социальная политика включает в себя ключевые структурные вопросы, такие как гарантия дохода, рынки труда, занятость и социальная защита.

Литература

1. Плотицына Л.А. Социальная политика – объективная необходимость и условие дальнейшего развития // Финансы и кредит. - 2003. - №11 (125).

2. Джалилова Л.Н., Гапурбаева Ш.Р. Формирование пенсионной системы в Кыргызской Республике в условиях ЕАЭС на современном этапе / Л.Н. Джалилова, Ш.Р. Гапурбаева // Вестник Бишкекского государственного университета. -2021 №1 (55). - С. 148-151.

3. Гапурбаева Ш.Р. Влияние демографических факторов на состояние рынка труда в Кыргызстане. / Ш.Р. Гапурбаева // Экономика труда. – 2018. – Том 5. – № 33.

4. Савин В.Е. Управленческий анализ консалтинговых услуг как элемент инфраструктуры профессиональной поддержки бизнеса / В.Е. Савин, А.А. Молдошева // Вестник Бишкекского государственного университета – 2021. - №4 (58). - С.81.

5. Сманова А.Б. Экспортный потенциал трудовых ресурсов КР в условиях ЕАЭС / А.Б. Сманова // Экономический Вестник. - 2021. - т. 1 - 2. - С. 72-77.

УДК: 339.5.053.7 (575.2)
DOI 10.35254/bhu/2022.61.80

Турганбаева С.,
Бишкекский государственный университет им. Карасаева

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ЭСПОРТНО-ИМПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются темпы роста с периода 2000 по 2019 годы, а также реформирования внешнеэкономической сферы, повышения экспортного потенциала страны и от того, насколько способна национальная промышленность и отдельные предприятия улучшить конкурентную позицию на мировом рынке и завоевать новые рыночные сегменты за рубежом.

В период с 2000 по 2019 год средние темпы роста ВВП страны составляли 4,4%, что позволило Кыргызской Республике к 2014 году подняться в категорию стран с доходами ниже среднего уровня. Три десятилетия назад после распада Советского Союза Кыргызстан был одной из беднейших стран Центральной Азии. Экономический рост способствовал повышению благосостояния населения: уровень бедности снизился на 50% (с 60% в 2000 году до 30% в 2010 году), но с тех пор дальнейшее уменьшение числа бедных было незначительным. В 2019 году на фоне отсутствия значимых внешних и внутренних дестабилизирующих явлений проведение макроэкономической политики было сосредоточено в основном на обеспечении положительной динамики экономического роста и удержании уровня инфляции в пределах целевого ориентира.

Ключевые слова: *темп роста, мировой рынок, импортозамещение, экономический рост, коронавирус, ЕАЭС, импорт-экспорт, инфляция, инвестиции.*

Турганбаева С.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

БАЗАР ЭКОНОМИКАСЫНЫН ШАРТТАРЫНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭСПОРТТУК-ИМПОРТТУК ПОТЕНЦИАЛЫН ӨНҮКТҮРҮҮ СТРАТЕГИЯСЫ

Кыскача мазмуну

Макалада 2000-жылдан 2019-жылга чейинки өсүү темпи каралат жана тышкы экономикалык чөйрөнү реформалоо, өлкөнүн экспорттук потенциалын жогорулатуу жана улуттук өнөр жай жана айрым ишканалар дүйнөлүк рынокто атаандаштык позициясын жакшыртууга жана чет өлкөлөрдө жаңы базар сегменттерин багындырууга канчалык жөндөмдүү экендигинен.

2000-2019-жылдар аралыгында өлкөнүн ИДПсынын орточо өсүш темпи 4,4% ды түздү, бул Кыргыз Республикасына 2014-жылга карата кирешеси орто деңгээлден төмөн өлкөлөрдүн категориясына көтөрүлүүгө мумкүндүк берди. Мындан отуз жыл мурун Советтер Союзу кулагандан кийин Кыргызстан Борбор Азиядагы жакыр өлкөлөрдүн бири болгон. Экономикалык өсүш калктын жыргалчылыгынын жогорулашына өбөлгө түздү: жакырчылыктын деңгээли 50% га төмөндөдү (60-жылы 2000% дан 30-жылы 2010% га чейин), бирок андан бери кедейлердин санынын төмөндөшү анча-мынча болгон. 2019-жылы маанилүү тышкы жана ички дестабилдештирүүчү кубулуштардын жоктугунун фонунда макроэкономикалык саясатты жүргүзүү негизинен экономикалык өсүштүн оң динамикасын камсыздоого жана инфляциянын деңгээлин максаттуу ориентирдин чегинде кармап турууга багытталган.

Түйүндүү сөздөр: *өсүү темпи, дүйнөлүк рынок, импортту алмаштыруу, экономикалык өсүш, коронавирус, ЕАЭБ, импорт-экспорт, инфляция, инвестиция.*

Turganbaeva S.,
Bishkek state university
af. K. Karasaev

STRATEGY FOR THE DEVELOPMENT OF THE EXPORT-IMPORT POTENTIAL OF THE KYRGYZ REPUBLIC IN A MARKET ECONOMY

Annotation

The article examines the growth rates from the period 2000 to 2019, as well as the reform of the foreign economic sphere, increasing the export potential of the country and how capable the national industry and individual enterprises are to improve their competitive position in the world market and win new market segments abroad.

In the period from 2000 to 2019, the average GDP growth rate of the country was 4.4%, which allowed the Kyrgyz Republic to rise to the category of countries with incomes below the average by 2014. Three decades ago, after the collapse of the Soviet Union, Kyrgyzstan was one of the poorest countries in Central Asia. Economic growth has contributed to improving the well-being of the population: the poverty rate has decreased by 50% (from 60% in 2000 to 30% in 2010), but since then there has been little further reduction in the number of poor. In 2019, against the background of the absence of significant external and internal destabilizing phenomena, macroeconomic policy was focused mainly on ensuring positive dynamics of economic growth and keeping the inflation rate within the target.

Keywords: *growth rate, world market, import substitution, economic growth, coronovirus, EAEU, import-export,inflation, investments.*

Стратегия развития экспортно-импортного потенциала Кыргызской Республики в условиях рыночной экономики

Развитие кыргызской экономики невозможно без ее последовательной интеграции в систему международных экономических отношений. Решение этой задачи во многом зависит от успешного реформирования внешнеэкономической сферы, повышения экспортного потенциала страны и от того, насколько способна национальная промышленность и отдельные предприятия улучшить конкурентную позицию на мировом рынке и завоевать новые рыночные сегменты за рубежом.

Внешнеторговая деятельность Кыргызской Республики играет важную роль в развитии национальной экономики. За счет этого поддерживается финансовая стабильность, формируется доходная часть бюджета, обеспечиваются развитие производства и занятость населения в экспортоориентированных отраслях экономики, насыщенность внутреннего рынка потребительскими товарами. Производство аналогов импортируемой продукции позволяет не только снизить общие объемы импорта, но и удешевить сами товары, поддержать отечественного производителя.

Первая Программа развития экспорта была одобрена Правительством Кыргызской Республики в 2002 году для выработки эффективных механизмов по расшире-

нию экспорта на период до 2004 года.

В дальнейшем была разработана и принята Программа развития экспорта и импортозамещения Кыргызской Республики на 2007-2010 годы, [1] в котором учитывались опыт разработки и реализации предыдущей программы и наметившиеся позитивные изменения в экономике Кыргызстана.

Стратегической целью данной Программы было обеспечение условий для совершенствования структуры экспорта путем расширения ассортимента и улучшения качества экспортируемой продукции, совершенствования товарной и географической структуры экспорта, использования прогрессивных форм международного торгово-экономического сотрудничества.

В период с 2000 по 2019 год средние темпы роста ВВП страны составляли 4,4%, что позволило Кыргызской Республике к 2014 году подняться в категорию стран с доходами ниже среднего уровня. Три десятилетия назад после распада Советского Союза Кыргызстан был одной из беднейших стран Центральной Азии. Экономический рост способствовал повышению благосостояния населения: уровень бедности снизился на 50% (с 60% в 2000 году до 30% в 2010 году), но с тех пор дальнейшее уменьшение числа бедных было незначительным. В 2019 году на фоне отсутствия значимых внешних и внутренних дестабилизирующих явлений проведение макроэкономической политики было сосредоточено в основном на обеспечении положительной динамики экономического роста и удержании уровня инфляции в пределах целевого ориентира.

Экономический рост за 2019 год в государствах – членах Евразийского экономического союза сложился следующим образом: в Российской Федерации прирост составил 1,3 %, Республике Беларусь – 1,2 %, Республике Казахстан – 4,5 %, Республике Армения – 3 7,5 %.

Главным результатом для национальной экономики в 2019 году стало удержание положительной динамики роста и достижение прогнозируемого уровня по росту экономики. В 2019 году обеспечена макроэкономическая и социальная стабильность в стране. По итогам 2019 года объем валового внутреннего продукта, согласно предварительной оценке Национального статистического комитета Кыргызской Республики, сложился в сумме 590,0 млрд сомов, и реальный темп прироста ВВП составил 4,5 %, без учета предприятий по разработке месторождения Кумтор темп прироста составил 3,8 %. Экономический рост обеспечен всеми секторами экономики: в сельском хозяйстве объемы реально возросли на 2,6 %, строительстве – на 10,6 %, промышленности – на 6,9 %, сфере услуг – на 2,9 %.

С наступлением 2020 года ситуация в мировой экономике резко ухудшилась. Принятие большинством стран мира необходимых мер по сдерживанию распространения коронавирусной инфекции привело к стремительному снижению экономической активности, обвалу мировых финансовых рынков, возникновению проблем с перевозками грузов и пассажиров, ограничению мировой торговли и разрушению межстрановых цепочек добавленной стоимости. Новый вирус разрушил иллюзию устойчивости глобального мира, который казался таким прочным. В считанные дни остановилось свободное перемещение людей, товаров и капитала по всему миру. Снижение экономической активности привело к существенному сокращению внешнего спроса.

После ожидаемого значительного снижения мирового ВВП в 2020 году, экономика с 2021 года постепенно начинает новый этап выхода из состояния некоторой «заморозки». В среднесрочной перспективе будет наблюдаться тенденция постепенного восстановления роста мировой экономики.

Введенные ограничения на границе с соседними странами привели к сокращению внешнего спроса и предложения, а принятие необходимых мер по сдерживанию распространения коронавирусной инфекции (введение чрезвычайной ситуации и чрезвычайного положения в отдельных территориях страны) привело к стремительному снижению экономической активности (была приостановлена практически в полном объеме работа малого и среднего бизнеса, строительства, а также ряда предприятий промышленного производства), установление блокпостов – к возникновению проблем с перевозками грузов и пассажиров, ограничению торговли, в самом уязвимом положении оказалась сфера услуг.

По отчету, опубликованному Компанией Google, активность в сфере услуг в марте-апреле 2020 года упала на 62-76 %. Наиболее затронутыми оказываются туристические и гостиничные услуги, авиа- и железнодорожные перевозки, оптовая и розничная торговля, общественное питание. В других секторах экономики негативные последствия связаны со снижением промежуточного спроса за счет нарушения производственных цепочек.

В 2021 году, после ожидания прекращения и стабилизации ситуации, вызванной вспышкой коронавирусной инфекции COVID-19, в экономике постепенно началось восстановления. Главной целью макроэкономической политики на 2021 год было обеспечение положительной динамики экономического роста и создание условий для восстановления экономического развития страны. [2] Приоритетной задачей Правительства Кыргызской Республики оставалась успешная и своевременная реализация Программы деятельности Правительства Кыргызской Республики (постановление Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 17 июня 2020 года № 2876-VI), Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018–2040 годы (Указ Президента Кыргызской Республики от 31 октября 2018 года № 221), направленных на укрепление экономики, усиление потенциала и развитие производства, а также улучшение качества и благосостояния народа. Экономическая политика направлена на стимулирование развития отраслей, имеющих высокий потенциал для импортозамещения, создающих рабочие места и повышающих благосостояние народа.

Принимаемые меры Правительства по повышению привлекательности инвестиционного климата, устранению административных барьеров, ограничивающих развитие предпринимательства и инвестирования на территории регионов, а также реализации крупных инвестиционных проектов, заложенных в стратегических документах, способствовали увеличению доли валовых инвестиций в структуре ВВП с 34,9 % в 2019 году до 35,3 % – в 2021 году.

Таблица 1 - Структура ВВП методом конечного использования (расходов), в %

Наименование	2019 г	2020 г	2021 г
Потребление	97,7	96,9	97,9
в том числе:			

Частное	80,9	79,1	80,1
Государственное	16,8	17,8	17,4
Валовые инвестиции*	34,9	35,6	35,3
Государственные инвестиции	6,5	5,5	4,9
из них: проекты государственных инвестиций (ПГИ)	3,6	3,2	4,7
Частные инвестиции	28,4	30,1	30,6
Чистый экспорт товаров и услуг	-32,7	-32,5	-32,8
Экспорт товаров и услуг	35,6	32,9	32,0
Импорт товаров и услуг	68,3	65,4	64,9

* По методике МВФ

Действия Правительства, как и прежде, будут направлены на развитие экспортного потенциала республики, реализация которого будет проводиться в рамках Программы Правительства Кыргызской Республики по развитию экспорта Кыргызской Республики на 2019–2022 годы (постановление Правительства Кыргызской Республики от 20 декабря 2018 года № 596) и направлена на создание благоприятных условий для роста и развития экспортного потенциала республики, выявление и поэтапное устранение имеющихся барьеров. Основными направлениями деятельности будут дальнейшее расширение рынков экспорта через активизацию работы по выходу отечественной продукции на целевые рынки; применение инструментов экономической дипломатии для продвижения торгово-экономических интересов страны; реализация мероприятий по использованию преимуществ от получения статуса бенефициара ВСП. Для наращивания экспортных возможностей страны в первую очередь будут решаться вопросы простоты, удобства и

скорости внешнеторговых операций, осуществляемых участниками внешнеэкономической деятельности.

Будут приниматься меры, направленные на сокращение количества процедур, времени и материальных затрат при экспортно-импортных операциях. С этой целью продолжится осуществление Плана по реализации Соглашения ВТО по упрощению процедур торговли и других мероприятий по упрощению торговых и транспортных процедур Кыргызской Республики на 2018–2022 годы. Целевыми рынками для экспорта продукции, товаров и услуг отечественной продукции являются государства – члены ЕАЭС, Китай, Индия, страны Ближнего Востока. Увеличение экспорта будет реализовываться за счет существующих приоритетных секторов, продукция которых имеет устойчивую экспортную направленность (переработка овощей и фруктов, молочный сектор, швейная отрасль), а также через решение задач в трех кросс-отраслевых секторах, не специфичных для отраслей, но имеющих равное значение для всех экспортных предприятий и позволяющих им реализовать возможности глобального рынка: 1) инфраструктура качества; 2) стимулирование экспорта; 3) доступ к финансам.

Необходимо продолжать работу по созданию инфраструктуры качества, отвечающей международным требованиям. Также принимать меры по обеспечению экспортно-ориентированных производителей доступными финансовыми ресурсами. Наряду со сформировавшимися инструментами кредитования сельского хозяйства, необходимо искать дополнительные финансовые инструменты по поддержке экспорта сельскохозяйственной продукции и продукции переработки, развивать механизм факторинговых операций.

Кроме того, в рамках ЕАЭС расширять торговое сотрудничество с третьими странами, в целях получения и расширения преференциального доступа кыргызских товаров на рынки третьих стран. [3] Таможенно-тарифная политика должна поддерживать рациональное соотношение ввоза и вывоза товаров, повышения конкурентоспособности производителей, улучшения товарной структуры внешней торговли, стимулирования инвестиционных процессов в экономике, в том числе привлечения прямых иностранных инвестиций, а также обеспечения фискальной функции бюджета, способствованию сдерживания роста внутренних цен, сокращения прямых и косвенных издержек операторов внешнеэкономической деятельности.

При этом следует придерживаться принципа эскалации тарифа с учетом необходимости обеспечения отраслей экономики сырьем, материалами и инвестиционными товарами по конкурентным ценам. В будущем такие факторы, как снижение существующих барьеров в торговле внутри ЕАЭС, [4] валютные риски, волатильность мировых цен на сырьевые товары, снижение уязвимости к внешним шокам, денежные переводы и др. будут влиять на динамику общего товарооборота. По предварительным прогнозам, Правительства Кыргызской Республики, рост объема экспортных поставок ожидается на уровне 108,5 %, без учета золота – 113,3 %. Основными товарными позициями в экспорте будут: золото, цемент, предметы одежды и одежные принадлежности, овощи и фрукты и др. Увеличение объема импортных поступлений прогнозируется на уровне 104,8%, [5] где доминирующее влияние будет оказывать ввоз в страну нефтепродуктов, продовольственных товаров, фармацевтической продукции, одежды и ее принадлежностей и др.

В результате отрицательное сальдо торгового баланса прогнозируется на уровне 2 550,0 млн долл. США. Принимаемые меры по улучшению благосостояния населения, увеличению размера доходов населения, а также прогнозируемое увеличение объемов импорта и умерен-

ный рост денежных переводов позволят увеличить потребление. Рост уровня потребления прогнозируется на уровне 4,3 %, в том числе реальный прирост частного потребления – на 4,6 %.

Литература

1. Обзор Торговой Политики: Кыргызская Республика. [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://www.wto.org/ english/tratop_e/tpr_e/tp388_e.htm (по состоянию на февраль 2018) (дата обращения: 10.11.2022)

2. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018–2040 годы (Указ Президента Кыргызской Республики от 31 октября 2018 года № 221). [Электронный ресурс]. - Режим доступнаhttp: //www. stat.kg › nsur (дата обращения: 21.11.2022)

3. Сманова А.Б. Анализ и динамика экспортного потенциала КР во внешней экономике. / А.Б.Сманова// Вестник БГУ им.К.Карасаева. – 2020. - № 1(55). – С.21-24.

4. Ясинская Е.И. Особенности развития внешнеторговых отношений Кыргызской Республики в условиях ЕАЭС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https:// cyberleninka.ru › article › osobennosti-razvitiya-. (дата обращения: 8.11.2022)

5. Савин В.Е., Хоу Цзе Социально-экономические условия интеграции Кыргызской Республики в мировую экономику / В.Е.Савин, Цзе Хоу// Российское предпринимательство. - 2016. - Т.17. - № 18. - С. 2439-2450.

СОДЕРЖАНИЕ

Мусаев А.И. Сила храбреца - крепче крепости! 3

I. ОБЩЕСТВЕННО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Мусаев А.И. Т. Касымбековдун “Сынган Кылыч” романынын поэтикасы 4

ПЕДАГОГИКА

Нурдинова К. Х., Джанибекова В.Б. Онлайн-обучение: новые возможности или угрозы? 8
Асекова Ж.Д., Абдукаримова А.А. О роли дополнительного профессионального образования в развитии цифровых навыков учителей школ (на примере Кыргызстана) 12
Сабырова Э. С. Мектеп окуучуларын социалдык тарбиялоодогу теориялык негиздери 18
Karakaya Nergiz, E. Yabancilara Türkçe öğretiminde sinif içi yazili anlatim çalişmasi ve değerlendirilmesi 20
Турдакунова Н.Б. Дополнительное образование как один из важнейших компонентов в обучении и воспитании учащихся 23
Мэлсбек Н. Азыркы мектептердеги өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун көйгөйлөрүн педагогикалык жактан профилактика катары алдын алуу 26
Мэлсбек Н. Жалпы билим берүүчүү метептердеги социалдык-педагогикалык жактан девианттуу жүрүм-турумдун стратегиялык ишин алдын алуу 30

СОЦИОЛОГИЯ

Сабиров Т.Р., Малышева Е.В. Проблема дистанционной модели обучения как формы социализации учащихся 34

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Исаматова Г. Т. Сотрудничество между ШОС и УНП ООН 38

ФИЛОСОФИЯ

Алиев К.Н., Тологонова М.Т. Женщина в традиционной культуре Китая 42

СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА

Амбер Садык Ислам дининде жетим балдардын орду жана абалы 46

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Исмаилова М.Т. Конверсивные антонимы в киргизском и русском языках 51
Турсунова А. А. Kirgizcadakĺ çekĺrdek cűmlelerĺn analĺzĺ 56
Саттаров У. С. Уу-арык (Варух) айылынын аталышынын келип чыгышы 59
Ali Çelik İki sesli ortak kök fiillerin fonetik durumu (dlt, kirgizca, türkçe temelinde) 62
Ali Çelik İki sesli ortak kök fiillerde anlam paralellikleri (mukaddimetü’l-edeb, kirgizca ve türkçe temelinde) 66

II. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ЭКОНОМИКА

Кыдырбаева И.А. Кластерлер бизнести инновациялык өнүктүрүү фактору катары колдонулат 71
Масеитова А.М. Иновациялардын маркетинги жана бөлүштүрүүчү тармактарды реструктурузациялоодогу анын ролу 74
Жакшылык кызы Р. Основные направления социальной политики Кыргызской Республики 77
Турганбаева С. Стратегия развития эспортно-импортного потенциала Кыргызской Республики в условиях рыночной экономики 80

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

Редакция Word тексттик редакторунда терилген макалаларды кабыл алат, макалалар электрондук түрдө берилиши керек. Иллюстрациялар (фигуралар, таблицалар, графиктер, схемалар ж.б.) кошумча турде автордун электрондук папкасына тиркелген өзүнчө файлдарда берилет. Бардык чиймелер ак-кара тусте жарыяланат.
Жогору сол бурчта, макаланын башында, Жалпы ондук классификациясы (УДК) боюнча номер көрсөтүлөт.

Жогорку оң бурчта:

- Авторлордун фамилиялары, инициалдары ат атоочто жазылышы керек(фамилия аты-женунун инициалдарына чейин көрсөтүлүш керек: Ташматов П.С., Петров С.И., Кадыров И.П; шрифт коюу эмес, он жакка тегизделиши керек); иштеген орду жана ээлеген кызмат ат атоочто көрсөтүлүшү керек. Эгерде макаланы жазууга ар кандай мекемелердин авторлору катышкан болсо, анда алардын ар бири жөнүндө маалымат өз кезегинде бирдей тартипте берилиши керек (калың эмес, оң жакка тегизделген).
- Борбордо макаланын аталышы үч тилде: кыргыз, орус, англис. (макаланын аталышы чон тамгалар менен басылып, калын, борборлоштурулган болушу керек). Аталышы биринчи макала жазылган тилде жазылат.
- Аннотация. Times New Roman 12 тилкесинде, 1 интервал менен, «Аннотация» сөзү калың шрифт менен, аннотациянын тексти калың эмес шрифт менен жазылышы керек. Сездерду ташымалдоого болбойт. Тиешелүү тилде макаланын аталышынан кийин жайгаштырышат. Аннотация (100 сөз), 3 тилде: кыргыз, орус, англис тилдеринде жазылышы керек.
- Ачкыч сездер 10 сезден же сез айкашынан турушу керек. «Ачкыч сөздөр» деген сөздөр орточо калың шрифт менен, ачкыч сөздөр калың эмес шрифт менен жазылат. Аннотация текстинен кийин тийиштүү тилде жайгаштырышат. Сөздөрдү ташымалдоого болбойт. Сөздөр үтүр менен ажыратылышы керек.
- Макаланын тексти үч тилдин биринде берилиши керек.
- Макалада колдонулган адабияттардын тизмеси камтылышы керек. Сөздөрдү ташымалдоого болбойт.
- Макала электрондук вариантта Times New Roman №12деги тексттин көчүрмөсү менен, компьютер аралыгы 1,5 интервал, абзацтын чегинүүсү 1,25;
- Чектери: сол, оң, өйдө, ылдый - 2 см.
- Шилтемелер [5, б. 67] түрүндө болушу керек, б.а. адабияттардын тизмесиндеги булактын номери жана ушул булактагы баракчанын номери көрсөтүлүшү керек.
- Кол жазманын жалпы көлөмү, анын ичинде адабияттар, таблицалар жана иллюстрациялар 5 беттен 12 бетке чейин болушу керек.

Ар бир макала Антиплагиат тарабынан текшерилет, уникалдуулугу 75%дан кем эмес болушу керек.

Колдонулган адабияттар макаланын аягында келтирилген ирээтинде жазылышы керек. Колдонулган адабияттардын тизмеси макаланын текстинен кийин жайгаштырышат жана макаланын текстинде эскерүү же цитаталоо иретинде түзүлөт (алфавиттик иретте эмес!). Колдонулган адабияттар - 5тен кем эмес жана 15тен ашык эмес булак болушу керек. Редакция макалаларды кыскартууга жана редакциялоого укуктуу.
Толук маалымат «https://www.bhu.kg/vestnik»
email:vestnik@bhu.kg

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ

Редакция принимает статьи, набранные в текстовом редакторе Word, статьи должны быть представлены в электронном виде. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.п.) дополнительно предоставляются в отдельных файлах, вложенных в авторскую электронную папку. Все рисунки публикуются в черно-белой гамме.

В левом верхнем углу, в начале статьи, указывается номер по Универсальной десятичной классификации (УДК).

В правом верхнем углу приводятся:

- Фамилии, инициалы авторов в именительном падеже (фамилию следует указывать до инициалов имени и отчества: Ташматов П. С., Петров С. И., Кадыров И. П.; шрифт не жирный, выравнивание справа); указание места работы и занимаемой должности в именительном падеже. Если в написании статьи принимали участие авторы из разных учреждений, информацию о каждом из них следует представлять в том же порядке по очереди (шрифт не жирный, выравнивание справа).
- По центру название статьи на трех языках: кырг., русск.. англ. (название статьи нужно печатать заглавными буквами, шрифт жирный, выравнивание по центру). Название пишется первым на том языке, на котором написана статья.
- Аннотация. Пишется шрифтом Times New Roman 12, через 1 интервал, слово «Аннотация» -полужирным шрифтом, текст аннотации - нежирным шрифтом. Не допускается перенос слов. Размещаются после названия статьи на соответствующем языке. Аннотация (100 слов), пишется на 3-х языках: кырг., русс., англ.;
- Ключевые слова должны составлять 10 слов или словосочетаний. Слова «Ключевые слова» пишутся полужирным шрифтом, сами ключевые слова - нежирным шрифтом. Размещаются непосредственно после текста аннотации на соответствующем языке. Не допускается перенос слов. Слова следует перечислять через запятую.
- Текст статьи представляется на одном из трех языков.
- Статья должна содержать список литературы. Не допускается перенос слов.
- Статья представляется в электронном варианте с распечаткой текста шрифтом Times New Roman №12, компьютерный 1,5 интервала, абзацный отступ 1,25;
- Поля: слева, справа, верх, низ - 2 см.
- Ссылки должны иметь вид [5, с. 67], т.е. указывается номер источника в списке литературы и номер страницы в этом источнике.
- Общий объем рукописи, включая литературу, таблицы и иллюстрации - от 5 до 12 страниц.

Каждая статья проходит проверку через Антиплагиат, уникальность должна составлять не менее 75%.

Цитируемая литература приводится в конце статьи в порядке цитирования. Список литературы располагается после текста статьи и оформляется в порядке упоминания или цитирования в тексте статьи (не в алфавитном порядке!). Список литературы - не менее 5 и не более 15 источников. Редакция оставляет за собой право на сокращение и редактирование статей.

Подробная информация на сайте «https;//www.bhu.kg/vestnik» email: vestnik@bhu.kg

REQUIREMENTS FOR ARTICLES

The Editorial Board accepts articles typed in the text editor Word, articles should be submitted in electronic form. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are additionally provided in separate files attached to the author's electronic folder. All figures are published in black and white.
In the upper left corner, at the beginning of the article, the Universal Decimal Classification (UDC) number is given.

In the upper right corner are:

- Surnames and initials of the authors in the nominative case (the last name should be given before the initials of the first and middle names: Tashmatov P. S., Petrov S. I., Kadyrov I. P.; font is not bold, alignment to the right); indication of the place of work and the position held in the nominative case. If authors from different institutions took part in writing the article, information about each of them should be presented in the same order in turn (non-bold font, alignment to the right).
- Center the title of the article in three languages: Kyrgyz, Russian, English (the title of the article should be typed in capital letters, bold font, center alignment). The title should be written first in the language in which the article is written.
- Abstract. An abstract should be typed in Times New Roman 12, 1 spacing, word «Abstract» in bold, text in non-bold. It is not allowed to hyphenate words. They are placed after the title of the article in the appropriate language. Abstract (100 words), should be written in 3 languages: Kyrgyz, Russian, and English;
- Key words should be 10 words or word combinations. The words «Key words» are written in bold, the key words are written in non-bold. They should be placed immediately after the text of the abstract in the appropriate language. Words may not be transposed. Words should be listed, separated by commas.
- The text of the article is presented in one of three languages.
- The article must contain a list of references. Word hyphenation isn't allowed.
- The article is submitted in electronic version with a printout of the text in Times New Roman font #12, computer 1.5 spacing, paragraph indent 1.25;
- Margins: left, right, top, bottom - 2 cm.
- References should have the form [5, p. 67], i.e. indicate the number of thesource in the list of references and page number in this source.
- The total length of the manuscript, including literature, tables and illustrations - from 5 to 12 pages.

Each article is checked through Anti-Plagiarism, the uniqueness should be not less than 75%.

The cited literature is given at the end of the article in citation order. The list of references is placed after the text of the article and is designed in the order of mentioning or citing in the text of the article (not in alphabetical order!). The list of references should be no less than 5 and no more than 15 sources. The editorial board reserves the right to reduce and edit articles.

For more information, see the «https://www.bhu.kg/vestnik» email:vestnik@bhu.kg

---

Редакция оставляет за собой право на сокращение и редактирование статей.

Редакторы: Мурзахмедова Г.М., Абдырахманов А.Д.

Тех. редактор: Абдырахманов А.Д.